Østein Pedersen Dahlen: UDs hemmelige pressekontor

Rolf Werenskjold: Haakon Lie som filmskaper

Magne Lindholm: Norges første statlige PR-kampanje

Ole Bjørn Rongen: Bokseropprøret i Kina i 1900

JOURNALISTIKK, PROPAGANDA OG PR

Mediehistorisk Tidsskrift nr. 27 2017

Norsk Mediehistorisk Forening

www.medietidsskrift.no

Journalistikk, propaganda og PR

Unionsoppløsning, 1930-årene, gjenoppbygging

Mediehistorisk Tidsskrift nr. 27 2017

Utgitt av
Norsk Mediehistorisk Forening

Redaksjon for dette nummeret av Mediehistorisk Tidsskrift:

Birgitte Kjos Fonn (ansv. red.)
Birgitte-Kjos.Fonn@hioa.no
© 2017 Forfatterne

Design/Grafisk produksjon: Endre Barstad

Omslagsfoto: Den spanske borgerkrigen. Robert Capas berømte bilde av en soldat idet han faller for fiendens kuler (originaltittel: Loyalist Militiaman at the Moment of Death, Cerro Muriano, September 5, 1936). Fotoet fikk raskt status som et av de største gjennom tidene, men det er siden reist tvil om det var autentisk.

ISSN digital utgave: 2464-4277

Utgitt av Norsk Mediehistorisk Forening
Tidsskriftet er Open access og gratis tilgjengelig for alle.

Adresse:
Norsk Mediehistorisk Forening
c/o Mediebedriftenes Landsforening
Kongensgate 14
0153 Oslo

Hjemmeside: www.medietidsskrift.no

Innhold

Leder
Propaganda, informasjon og PR 8

Henrik G. Bastiansen
Fra pressehistorie til mediehistorie – hva betyr det? 12

Østein Pedersen Dahlen
UDs hemmelige pressekontor 18

Rolf Werenskjold
Haakon Lie og Spaniafilmene. Bruken av dokumentarfilmer om den spanske borgerkrigen i Norge 1936-39 42

Magne Lindholm
Statens vennlige veileder 86

FORUM:

Ole Bjørn Rongen
Dekninga av boksaropprøret i 1900 i norske aviser 102

Henrik Bastiansen
Finne, granske, skrive: Kort innføring i mediehistorisk metode 124

Kathrine Geard, Leif Gjerstad
Jorunalisten: Fra budbringer til kritisk medievokter 142

Aud Farstad
Amanda Cecilie Olsen – såg stoff i alt 156

Om bidragsyterne 162

Forfatterveiledning 164

Utgaver så langt 168

Leder:

Propaganda, informasjon og PR

Birgitte Kjos Fonn
Redaktør Mediehistorisk Tidsskrift
Birgitte-Kjos.Fonn@hioa.no

Dette nummeret av *Mediehistorisk Tidsskrift* utforsker særlig forholdet mellom journalistikk og propaganda, informasjon og PR.

Idet historien om **UDs hemmelige pressekontor** i dette nummerets første artikkel tar til, har Norge nettopp løsrevet seg fra Sverige. Den nye selvstendige nasjonen har etablert sitt eget utenriksdepartement, og er opptatt av hvordan Norge blir fremstilt i utenlandske medier. Samtidig blir det forventet at pressen forholder seg lojalt til Norges utenrikspolitikk, og forholdet mellom presse og myndigheter er nært. I dette klimaet blir det etablert et hemmelig pressekontor under UD i 1909.

Hvorfor hemmelig? Myndighetene antok at åpen propagandavirksomhet ikke ville gi de ønskede resultater, forteller **Øystein Pedersen Dahlen**. Dermed ble det ansatt en egen presseagent, som særlig skulle jobbe i Berlin – der stemningen for tiden var vel svenskvennlig. Den nyansatte presseagenten gikk fra jobb som journalist i *Morgenbladet*, og ble sendt til Berlin under dekke av å være – ja, nettopp, journalist i *Morgenbladet*. Ved at han opptrådte som pressemann ble det antatt at det ville være mye lettere for ham å komme i kontakt med andre pressefolk, og påvirke hva som ble skrevet om Norge.

Først ble kontoret støttet av en samlet norsk presse. Pressens folk hadde også en finger med i spillet da den hemmelige siden av tjenesten ble foreslått, og Stortinget bevilget penger til den – selvsagt med konfidensiell behandling.

I Berlin skulle agenten gjøre seg til venns med lokale pressefolk, men han skulle også samle inn opplysninger som var vanskelig å få tak i på annen måte. Dette kunne tolkes som at agenten skulle opptre som en slags spion i Tyskland, og dette unnlot heller ikke pressen å nevne da saken ble offentlig kjent. Uredelig var det i alle fall, og historien ble stående som en fadese for alle involverte.

Under **den spanske borgerkrigen** ble film for alvor tatt i bruk som målrettet propandavåpen under krig, og kjente internasjonale filmskapere valfartet nærmest til Spania for å lage film. Var de ikke kjente før de dro, ble de det ofte etter å ha laget filmene. Men ikke alle ble filmskapere. En av dem var Haakon Lie, som allerede i desember 1936 reiste til Spania og laget en norsk dokumentarfilm. Filmen *Spania, Spania* er nylig gjenfunnet og restaurert. Hvordan filmen ble til, og hvordan filmer av denne typen ble brukt i den pågående konflikten, er tema for **Rolf Werenskjold**s artikkel.

Borgerkrigen i Spania ble formidlet til publikum både gjennom aviser, radio og nyhetsfilm. Men propagandafilmer var også svært viktige. Engasjementet for Spania var stort, og sammen med Hjelpekomiteen for Spania spilte AOF – Arbeidernes opplysningsforbund – en nøkkelrolle i å arrangere talløse Spania-møter med over hundre organisasjoner involvert, landet over. Den omfattende bruken av dokumentarfilm var noe mediespesifikt nytt, AOF var trolig avgjørende som filmimportør og distribusjonsnett – og lederen for det hele var Haakon Lie, det omstridte, men ubestridelige politiske talentet som siden var generalsekretær i Arbeiderpartiet i nesten et kvart århundre.

Den første norske PR-kampanjen i statlig regi fant sted på 1950-tallet. På et tidspunkt hvor partipressen som system sto i senit, ble den såkalte Eriksen-kampanjen til, en statlig informasjonskampanje som

skulle hjelpe folk å forstå hvordan de skulle håndtere det nye systemet med forskuddsskatt. I seg selv var ikke kampanjen spesielt omfattende, men den la grunnlaget for det som ble den statlige norske informasjonspolitikken, skriver **Magne Lindholm.**

En av arkitektene bak kampanjen var Arbeiderpartiets ledende pressepolitiker gjennom mange år, blant annet som regjeringens pressetalsmann og statssekretær ved statsministerens kontor – og dessuten formann i den norske PR-klubben, Olaf Solumsmoen. Som PR-mann fikk Solumsmoen innblikk i amerikansk PR-ideologi, som nærmest sømløst ble integrert med Arbeiderpartiets visjon om et moderne samfunn. Et viktig element i denne ideologien var en individorientert medieretorikk som ikke mange år senere skulle bli et viktig innslag i pressen. Dessuten var det starten på et system som ga pressen kjærkomne inntekter i bytte for annonseplass. Det var ingen selvfølge. Fortsatt mente ledende byråkrater at pressen hadde en plikt til å formidle informasjon fra staten – og dessuten vederlagsfritt.

Fra dette nummeret innfører vi et tydelig – fysisk – skille mellom det fagfellevurderte stoffet og øvrige artikler, essays, anmeldelser etc. Selv om *Mediehistorisk Tidsskrift* er et vitenskapelig tidsskrift, er det også svært viktig for et tidsskrift av denne typen å holde kontakten med all den kompetansen på mediehistorie som finnes utenom universitets- og høyskolesektoren. Praktiserende journalister og eks-journalister er en yrkesgruppe med godt grep både om kildehåndtering og fremstilling, og leverer stoff vi ikke ville vært foruten. Presseminnene, et fast innslag i de fleste av tidsskriftets numre, er i seg selv viktige kilder for ettertidens mediehistorie. Vi ønsker også å ha et visst utbud av debatt, essays og bokanmeldelser, enten det er skrevet av forskere eller ikke, for å gi leserne våre et så interessant tidsskrift som mulig. Alt dette finner vi heretter etter tittelbladet «**Forum**».

Den første artikkelen i Forum-delen har imidlertid en spesiell historie. Den handler om dekningen av det såkalte **bokseropprøret i Kina i 1900**, og er skrevet av sinologen **Ole Bjørn Rongen**. Rongen var førsteamanuensis i journalistikk ved Universitetet i Stavanger inntil han gikk bort etter lengre tids sykdom 12. april i år.

Rongens artikkel var fagfellevurdert og anbefalt antatt etter en viss omarbeiding, men helsetilstanden hans ble betydelig forverret før han fikk gjort revideringen. Da han forsto at det nærmet seg det siste, gjorde vi en avtale om at artikkelen skulle trykkes uansett, og at tidsskriftet skulle gjøre oppmerksom på at forfatteren aldri rakk å ta fagfellevurderingen til følge. Rongens hustru gjennom nesten 50 år, Joan, har til tross for en tung tid vært svært behjelpelig med å følge opp arbeidet da artikkelen ble satt i produksjon.

Artikkelen tar for seg norsk presses behandling av et av de mange opprørene som fant sted i Kina på 1800-1900-tallet. Det som kalles bokseropprøret etter en reformbevegelse som oppsto i Shandongprovinsen, kom etter at forsøket på å få til omfattende reformer var blitt kvalt av Kinas keiserinne. Videre hadde Kina tapt krigen mot Japan i 1895, utlendinger gjorde aggressive framstøt for å sikre seg kinesisk infrastruktur, og hungersnøden truet. I denne situasjonen rettet boksernes sinne seg mot utlendinger, og det forekom regelrette massakrer av misjonærer og sannsynligvis over 30.000 kinesiske kristne.

Etter mastergrad om kinesisk filosofi ved Columbia, ble Rongen universitetsstipendiat på Blindern. Deretter var han bl. a. journalist i NRK i tjue år, inntil han i 1999 ble ansatt ved journalistutdanningen i Stavanger. I nekrologen i *Klassekampen* beskrev Harald Bøckman ham som «(v)år fremste forsker på klassisk kinesisk

moralfilosofi»,[1] mens *Aftenposten* beskrev ham som «(e)n av Norges fremste Kina-forskere». Det var ikke noe problem at det var langt fra Kina som spesialfelt til forskning og undervisning i journalistikk – Rongen var «dyktig til å turnere forskjellige fagfelt», skrev *Aftenposten*.[2]

Forum-delen inneholder også en artikkel basert på **historien til fagbladet *Journalisten***, skrevet av **Kathrine Geard** og **Leif Gjerstad**. De to ga i vår ut boken *Frifant og budbringer* i forbindelse med fagbladets 100-årsmarkering. Videre har **Aud Farstad** skrevet presseminne om **Amanda Cecilie Olsen, «ACO»**, en av de tre første kvinnelige journalistene som kom til *Sunnmørsposten* – i 1917. Farstad er også forfatter av «ACO»s biografi.

På årets årsmøte i Mediehistorisk Forening, som er eier og utgiver av *Mediehistorisk Tidsskrift*, ble **Henrik G. Bastiansen** valgt som ny leder etter Nils E. Øy. Bastiansen, som er professor ved Høgskulen i Volda og trolig godt kjent blant tidsskriftets lesere, har både en omfattende mediehistorisk produksjon og mange års undervisning i medievitenskap og mediehistorie bak seg. Han bidrar i dette nummeret både med det som skal bli en fast spalte fra foreningens leder og en artikkel om mediehistorisk metode. Bastiansen har syntetisert kunnskapen fra andre teoretikere, egen forskning og egen metodeerfaring. Artikkelen har et pedagogisk siktemål, og vi tror den vil være til stor nytte både for andre medieforskere og studenter.

Vi benytter samtidig anledningen til å takke **Nils E. Øy**, **Olav Kobbeltveit** og Riksarkivets representant **Vidar Øverland** for innsatsen i foreningens styre, og ønsker våre lesere en god sommer.

Oslo, 23. juni 2017
Birgitte Kjos Fonn,
Redaktør

1 *Klassekampen 28.04.2017*
2 *Aftenposten 20.04.2017*

Alle de forandringene vi nå nærmest hver eneste dag ser i mediebransjen, gjør ikke behovet for kunnskap om fortidens medier mindre aktuelle. (Fotomontasje: Endre Barstad Grafisk)

Henrik G. Bastiansen:
Fra pressehistorie til mediehistorie – hva betyr det?

Henrik G. Bastiansen
Leder i Norsk Mediehistorisk Forening
Professor i medievitenskap, Høgskulen i Volda
bastians@hivolda.no

På årsmøtet i 2016 skiftet som kjent foreningen navn. Frem til da het den Norsk Pressehistorisk Forening. Nå heter den Norsk Mediehistorisk Forening. Kort etter skiftet også tidsskriftet navn fra *Pressehistorisk Tidsskrift* til *Mediehistorisk Tidsskrift*. I begge tilfeller ser vi altså en overgang fra den godt innarbeidede betegnelsen «pressehistorie» til den nye betegnelsen «mediehistorie». Spørsmålet er derfor: Hva innebærer egentlig denne navneendringen? I hvilken grad endres foreningens og tidsskriftets arbeidsoppgaver som følge av denne navneendringen?

«Presse, pressefolk og deres journalistikk er like viktige å studere som før, også i et historisk perspektiv»

Vi trenger nå en avklaring av dette. Pressehistorie har lenge vært et godt innarbeidet begrep. På en måte er det innlysende hva som ligger i ordet: avisenes historie, gjerne i vid forstand. Avisene er det første og største massemediet. Pressen utgjør selve grunnfjellet i det offentlige liv, med sine nyheter og debatter, redaktører og journalister. Derfor er det med god grunn at foreningen og tidsskriftet har brukt «pressehistorie» som beskrivelse av sitt virkefelt. Pressehistorie var egentlig et lite utforsket fagområde da tidsskriftet startet opp. Mye var ugjort, oppgavene stod i kø. Ikke engang en standard pressehistorie forelå på norsk – selv om det fantes enkeltstudier, ikke minst av Svennik Høyer. Det var derfor svært verdifullt at foreningen startet opp og viet sitt tidsskrift til pressehistorie. Når vi i dag ser på de ulike utgavene av tidsskriftet, så ser vi også tydelig at det er stor tematisk spennvidde i hva pressehistorie kan inneholde: Her er alt fra biografiske studier av pressefolk og enkeltsaker til store overgripende studier av aviskonsernene eller av partipressen som sådan – for ikke å snakke om studiene av selve journalistikken. Den samlede viten som tidsskriftets redaktører og bidragsytere har puttet inn i alle årgangene frem til nå, gjør det til en databank av uvurderlig verdi for alle som i fremtiden ønsker å fordype seg i avisenes mangfoldige verden. Og nå som tidsskriftet også foreligger digitalt, blir det enda lettere for interesserte å få tilgang til artiklene.

Så vedtok altså årsmøtet i fjor navneendringen. Forslaget hadde bred støtte. Likevel var det også enkelte som uttrykte et visst vemod over at ordet «presse» og «pressehistorie» skulle tas ut, og det er ikke vanskelig å forstå. Hele virksomheten til foreningen og tidsskriftet var innrettet mot dette innarbeidede ordet. Nå ble det erstattet med den langt nyere og kanskje litt fremmede eller uklare betegnelsen «mediehistorie» og «mediehistorisk». Hva er det så som ligger i dette ordet, sammenliknet med forgjengeren?

Illustrasjon: Endre Barstad © 2017

La meg her straks få si at alle studier som tidligere ble trykket i tidsskriftet i kraft av å være pressehistorie, fortsatt skal kunne komme på trykk og med like stor berettigelse som før. Navneendringen ekskluderer på ingen måte en fortsatt satsning på pressehistoriske studier av alle slag. Og heldigvis for det. Presse, pressefolk og deres journalistikk er like viktige å studere som før, også i et historisk perspektiv. Og jeg håper at tidsskriftet fortsatt vil motta spennende historiske studier fra bidragsytere som vil skrive mer om pressens historie. Her er det opp til alle å bidra: Send inn flere arbeider! De er ønsket.

Navneskiftet betyr altså ingen nedvurdering av pressestudier og pressehistorie. Hva betyr det så? Jeg tenker meg to svar på dette. For det første innebærer navneendringen en tematisk utvidelse til studier av journalistikk i medier som i streng forstand egentlig ligger utenfor selve pressen. Det var for eksempel ingen selvfølge at tidsskriftet skulle vie plass til studier av nyheter og journalistikk i medier som radio, fjernsyn eller internett. Kunne fyldige radio- eller TV-historiske studier kvalifisere til å komme på trykk så lenge tidsskriftet kalte seg et pressehistorisk tidsskrift? Hvis svaret var nei, så ekskluderte man store og viktige medier. Hvis svaret ble ja, så innebar det egentlig at man brukte ordet «presse» i utvidet forstand, i betydningen «medier.» Etter navneendringen kan tidsskriftet med selvfølgelighet også publisere slike studier.

«Alle de forandringene vi nå nærmest hver eneste dag ser i mediebransjen, gjør faktisk ikke behovet for kunnskap om fortidens medier mindre aktuelle»

Det andre svaret jeg tenker på, er at *Mediehistorisk Tidsskrift* med sitt nye navn nå også kan publisere historiske studier av medier uten at det nødvendigvis er journalistikk som står i fokus. Vi kan publisere studier av for eksempel film og kino – noe som tematisk sett lå utenfor tidsskriftets tidligere egenart. Et eksempel er Rolf Werenskjolds undersøkelse av lydfilmavisen *Verden Rundt* i forrige utgave av tidsskriftet: en stor og grundig undersøkelse som gir mye ny dokumentert viten om 1930-årenes filmavis i Norge.[1] Hvis man hadde beholdt det gamle pressehistoriske navnet og dets perspektiv, ville det ikke uten videre vært naturlig å trykke en slik artikkel, men med «mediehistorisk» i sitt navn er det ikke lenger noe problem. På samme måte er det også med andre medier som ligger utenfor det vi forstår som pressen: Nå kan tidsskriftet publisere historiske studier av alle de medie- og kommunikasjonsformer som vi har omgitt oss med – fra de eldste til de nyeste. Årsaken til det er enkel: Mediene utgjør en egen sektor i samfunnet. De er altså beslektet med hverandre – for eksempel gjennom krysseierskap. Ofte utfører de også nokså beslektede oppgaver, selv om de gjør det på svært forskjellig måte.

1 *Mediehistorisk Tidsskrift nr. 26/2016*

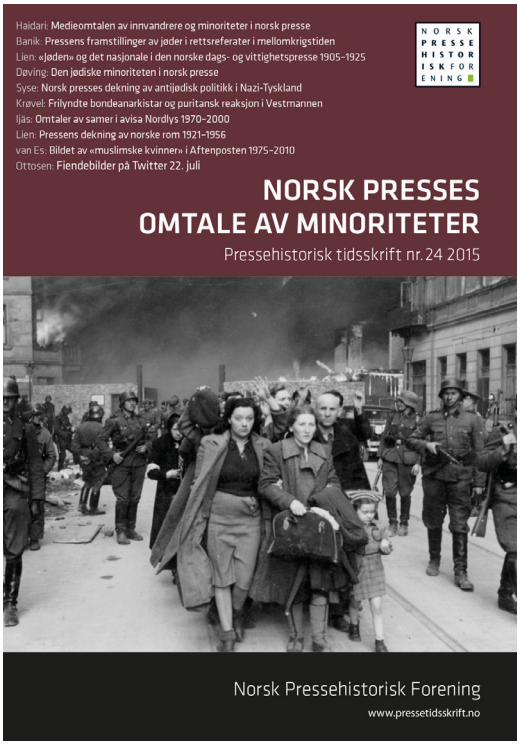

Tidligere versjon av tidsskriftet. Her fra Pressehistorisk tidsskrift nr. 24/2015. (Foto: www.medietidsskrift.no)

William David Sloans oversiktsverk The Media in America: A History (2014). (Foto: amazon.com)

Slik jeg ser det, ble navneendringen foretatt nettopp for å åpne for et bredere tilfang av historiske studier av mediene mer generelt. Med sitt nye navn kan *Mediehistorisk Tidsskrift* bli et arnested for nye spennende og viktige studier av alle kommunikasjonsmidler vi kjenner – i tillegg til pressen.

Ute i den store verden har «media history» lenge vært et voksende fagfelt. Ved journalistikk- og medieutdanningene i land som Storbritannia og USA er egne kurs i mediehistorie en selvfølge. Årsaken er at også dagens studenter trenger kunnskap om hvor mediene kommer fra, og hvordan bransjen har utviklet seg frem til i dag. De trenger å lære om mulige forbilder, slik at de kan plassere seg selv i forhold til bransjens yrkestradisjoner. En av de tykkeste bøkene som gir slik kunnskap, er William David Sloans oversiktsverk *The Media in America: A History* (2014). Han starter boken med spørsmålet: Hvorfor studere mediehistorie? Så peker han på mange gode grunner til å gjøre det. Hans bok er blant de mest leste lærebøkene på dette feltet i USA i dag. I den kan studentene lese hundrevis av sider med presise detaljer om hva aktører og medier har betydd i det amerikanske samfunnet, fra kolonitidens første trykksaker og frem til vår tids sosiale medier.

Mediehistorie er like viktig i Norge, selv om feltet her hos oss fortsatt ikke står like sterkt som i USA. I våre naboland har de satset mye på mediehistorie de senere årene. Danmark har nå et firebinds verk om dansk mediehistorie, redigert av Klaus Bruhn Jensen. I Sverige har de skrevet både pressehistorie, filmhistorie, radio- og TV-historie og har et stort forskermiljø med base ved Lunds universitet, som er opptatt av nye perspektiver på mediehistorien. Her i Norge kan vi se en gradvis økende erkjennelse av at også mediehistorie er viktig – selv i vår digitale tid.

Foreningens nye logo, som ble laget i forbindelse med overgangen til nytt navn i 2016. Design: Endre Barstad/altkanendres.no

Det er ikke nok at vi utelukkende retter vårt blikk på de mediene vi bruker i øyeblikket. Vi trenger også lengre linjer, bedre forståelse og innsikt både i enkeltpersoner, enkeltmedier eller bransjen som sådan, inkludert konflikter og kamper om sentrale emner opp gjennom tiden.

Jeg opplever selv forskerens glede når jeg fordyper meg i slike emner; det å avdekke en ny og ukjent historie fyller meg med oppdagerglede hver eneste gang. Like stor er gleden når jeg kan formidle denne kunnskapen til nye generasjoner av studenter – som ikke aner hva Grunnlovens paragraf 100 og ideene om trykke- og ytringsfrihet egentlig har betydd her i landet gjennom tidene. Alle de forandringene vi nå nærmest hver eneste dag ser i mediebransjen, gjør faktisk ikke behovet for kunnskap om fortidens medier mindre aktuelle. Tvert imot, aldri før har mediehistorie vært viktigere enn i dag. For uten den blir vi historieløse i vårt møte med alle de kommunikasjonsmidlene som nå omgir oss – og det er et dårlig utgangspunkt for vår vei videre innover i fremtiden. Tanken om at fortiden ikke er aktuell idag og enda mindre i fremtiden, er ganske enkelt feilaktig. I stedet bør vi innenfor hele medie- og kommunikasjonsfeltet tenke mer aktivt i retning av *kontinuitet fra fortid til fremtid*. Disse ordene er grunnlaget for mitt arbeid som mediehistoriker. Tidligere tiders erfaringer har interesse for oss idag, selv om vi også opplever brudd og nydannelser. Hvordan skal vi nå og fremover bruke og forvalte de mediene vi har? Hva slags journalistikk og samfunnsdebatt ønsker vi å ha i tiden fremover? Hvilke tradisjoner er det norske medier egentlig representerer? Hvilken rolle har de spilt i det norske samfunnet, den norske offentligheten og det norske demokratiet? Dette er viktige spørsmål som vi trenger ny viten om. Satt på spissen: Det er få emner som er mer fremtidsrettede enn mediehistorie. Ja, mediehistorien er alltid aktuell – fordi mange fenomener gjentar seg eller er nært beslektet med praksisen i tidligere tider. Og om det inntreffer virkelige brudd med det vi har bak oss, så er det viktig at vi oppfatter det.

«Med sitt nye navn kan Mediehistorisk Tidsskrift bli et arnested for nye spennende og viktige studier av alle kommunikasjonsmidler vi kjenner – i tillegg til pressen»

Alt i alt er det derfor en viktig oppgave Norsk Mediehistorisk Forening har påtatt seg med sitt nye navn. Men enda viktigere er tidsskriftet – med mediehistorien som sin hovedoppgave.

Statsminister Christian Michelsen tar imot Kong Haakon på Rådhusbryggen i 1905. Kongen med Kronprins Olav på armen. Foto: Ukjent, Oslo Museum.

UDs hemmelige pressekontor

Øystein Pedersen Dahlen
Førstelektor i medier og kommunikasjon
Høyskolen Kristiania
oystein.dahlen@kristiania.no

I tiden rundt unionsoppløsningen i 1905 var det nære bånd mellom pressen og det politiske Norge. Det var forventet at pressen forholdt seg lojalt til saker som angikk utenrikspolitikk og Norges forhold til andre stater. Etter etableringen av Det norske utenriksdepartementet i 1906, ønsket norske politikere å påvirke hva utenlandske aviser skrev om Norge og norske interesser. Da ble norske pressefolk engasjert i opprettelsen av et *hemmelig* pressekontor.

Denne artikkelen gir noen *svar på hvorfor norske myndigheter ønsket å opprette et hemmelig pressekontor i 1909, og hvordan dette ble støttet opp av en samlet norsk presse, for så å bli torpedert av journalister i Socialdemokraten og Aftenposten*. I samtiden ble det også diskutert om presseagenten som så ble sendt til Berlin, var en internasjonal spion, og det blir også diskutert i denne artikkelen.

Analysen i denne artikkelen er satt i sammenheng med pressens forhold til myndighetene i årene etter unionsoppløsningen. Det tette forholdet sammenfalt med starten på norsk propagandaarbeid overfor utlandet, som har blitt videreført opp til vår tid, slik det ble fremhevet i regjeringens oppsummering av Makt- og demokratiutredningen fra 2003: «Siden tidlig på 1900-tallet har 'Norge' blitt bygget opp som en internasjonal merkevare, som et spesielt fredselskende og givervennlig land med særskilte oppgaver i verdenspolitikken.»[1]

UDs pressekontor av 1909 er tidligere lite omtalt i norsk mediehistorie. Ordningen er nevnt i Rune Ottosens oversikt over journalistikkens utvikling i Norge[2] og i hans senere artikkel om «Pressens og ytringsfrihetens vilkår ved og etter utbruddet av første verdenskrig»[3]. Pressekontoret er riktignok omtalt relativt bredt i Reidar Omangs gjennomgang av norsk utenrikspolitikk fra 1913 til 1928,[4] men som førstearkivar i Utenriksdepartementet da han skrev om norsk utenrikspolitikks historie,[5] tar han et tydelig standpunkt for sin arbeidsgiver og retter bare kritikk mot dem som til slutt avslørte ordningen. Omang mente at hemmeligholdingen av pressekontoret kunne forklares ut fra «datidens presseforhold»,[6] og forsvarte hemmeligholdet ut fra mulighetene UDs presseagent skulle ha for å få gjennomslag hos utenlandske journalister:

> *statens representanter i utlandet – herunder eventuelle presseutsendinger – ville lett bli møtt med mistillit i redaksjonskontorene ute i verden, – offisielle representanter ble som regel betraktet bare som talerør for regjeringene, deres uttalelser ville ikke alltid bli tillagt den fornødne vekt som kilde for pålitelige og objektive opplysninger.* [7]

«UD-sekretær Omang mente at hemmeligholdet av pressekontoret kunne forklares ut fra datidens presseforhold»

1 *NOU 2003: 5*
2 *Ottosen 1996: 51–52*
3 *Ottosen 2014: 17*
4 *Omang 1959: 49–56*
5 *https://snl.no/Reidar_Omang*
6 *Omang 1959: 52*
7 *Ibid.: 47*

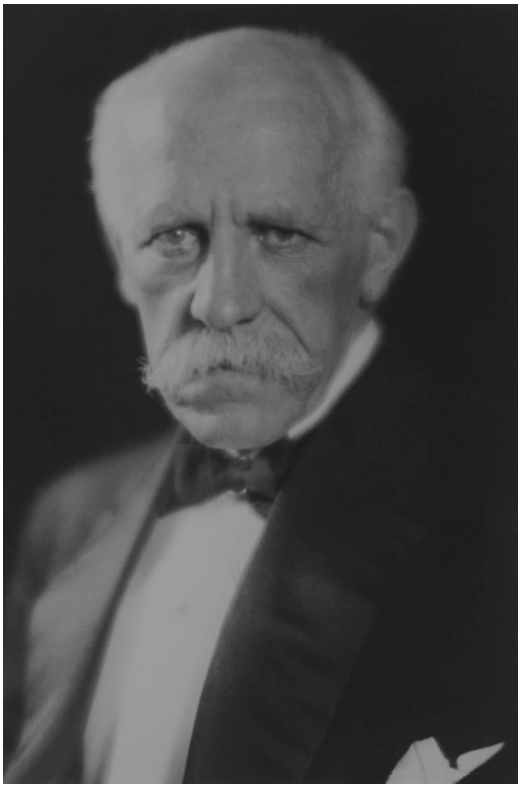

I mangel på et norsk diplomatkorps, spilte Fridtjof Nansen en viktig rolle i de internasjonale drøftingene om norsk uavhengighet. Foto: Library of Congress.

For å forstå UDs ønske om å påvirke utenlandsk presse og «datidens presseforhold» som støttet opp om dette formålet i 1909, må vi se tilbake på de svenske og norske forsøkene på mediepåvirkning rundt unionsoppløsningen i 1905. Dette skal ha inspirert opprettelsen av pressekontoret i 1909, kun fire år etter at Norge tilsynelatende sto på randen av krig med nabolandet.[8]

Den unge nasjonen blant stormaktene

Perioden frem til første verdenskrig var preget av usikkerhet og frykt for storkrig mellom England, Russland, Tyskland og Frankrike. I dette spillet ble unionen mellom Norge og Sverige ansett som en stabiliserende faktor. Blant britiske politikere og diplomater var det nærmest en unison enighet om at unionen burde bestå. De anså unionen som et stabiliserende element som var med på å demme opp for eventuell russisk ekspansjon i nordområdene.[9]

Etter at forhandlingene om et eget norsk konsulatvesen brøt sammen i februar 1905, økte motstanden mot unionen i Norge, og spenningen mellom Norge og Sverige ble forsterket.[10] Da var det viktig for norske myndigheter å komme frem med sine argumenter på den internasjonale arena og vekke stormaktenes sympati.[11] Men da Norge ikke hadde egne diplomater, spilte spesielt Fridtjof Nansen en viktig rolle med sitt nære forhold til statsminister Christian Michelsen (Samarbeidspartiet) og samtidig britiske kontakter. Nansen hadde samtaler om norske interesser med statsminister Arthur Balfour og en rekke andre sentrale britiske politikere og redaktører. Nansen skrev også pro-norske artikler i *The Morning Post og The Times*, som da var en av verdens viktigste aviser. Artiklene ble oversatt og trykt i franske og tyske aviser.[12] Etter oppfordring fra den britiske ministeren i Stockholm, Sir Rennel Rodd, engasjerte svenske myndigheter oppdagelsesreiseren Sven Hedin for å svare på Nansens artikler.[13] Nansen og Hedin kom derfor tilsynelatende i heftig polemikk i *The Times*, men mye tyder på at det i virkeligheten var den svenske og norske regjeringen som brukte sine to berømtheter til å argumentere for sine egne synspunkter. Selv om Nansen formelt opptrådte som privatperson, var hans utspill i stor grad klarert med den norske regjeringen på forhånd.[14] Innleggene var i det minste skrevet i samarbeid med sentrale norske og svenske politikere, som ønsket å bruke kjente navn til å nå gjennom hos

8 *Åselius 2006: 40*

9 *Salamon 2006: 50–58; Hobson mfl. 2006: 11; Hestmark 1999: 687; Huntford 1996: 402*

10 *Nielsen 2011: 232*

11 *Hobson mfl. 2006: 13*

12 *Sørensen 1993: 83–84; Huntford 2010: 400; Vogt 2011: 77; Ottosen 2010a: 320–321*

13 *Rodd 1925: 57–58; Salmon 2006: 61; Sørensen 1993: 84; Ottosen 1997: 132*

14 *Huntford 2010: 401, 403; se også http://www.nb.no/baser/1905/tema_union.html*

britiske politikere og opinion.[15]

Foreliggende forskning tyder på at Norges sak rundt 1905 ble omtalt overveiende positivt i utenlandsk presse, bortsett fra i svensk og muligens tysk presse.[16] Spesifikke undersøkelser viser også at både engelske, amerikanske, danske og finske aviser viste i overveiende grad stor forståelse for Norges sak.[17] Dette var også en gjengs oppfatning i samtiden, slik at de svenske statsrådene på høsten 1905 så seg nødt til å utarbeide «en presskampanj».[18]

Reinbeitesaken var kanskje den enkeltsaken som fikk størst offentlig oppmerksomhet i forhandlingene med Sverige om unionsoppløsningen. Før unionsfellesskapet formelt ble oppløst, forlangte den svenske riksdagen at Norge skulle avtalefeste den svenske reinbeitingen i Norge, som innbefattet 60 000 rein på sommerbeite i Troms og Finnmark. Norske myndigheter ønsket imidlertid å si opp avtalen fra 1883. Dette førte til at Norge ble fremstilt som samefiendtlig i utenlandsk presse. Til slutt endte for øvrig saken med et kompromiss.[19]

Pressens lojalitet overfor staten

Pressens lojalitet overfor myndighetene i utenrikspolitiske saker var et omdiskutert tema i samtiden, men de indre politiske stridighetene ble i hovedsak lagt til side, og en samlet norsk presse gikk ut mot unionen og støttet regjeringens linje. Men også etter unionsoppløsningen i 1905 var det en klar og uttalt forventing fra norske myndigheter om at pressen skulle være lojal i saker som angikk Norges forhold til andre stater.[20] Christian Michelsen hadde allerede i *Morgenavisen* før han ble statsminister i 1902, gitt utrykk for at unionsspørsmålet var en nasjonal oppgave som skulle være viktigere enn den nasjonale

Nils Vogt (1859-1927) var tilknyttet Morgenbladet i 45 år, hvorav 20 år som sjefredaktør. Vogt ble også den første formann i Norsk Presseforbund ved stiftelsen 1910. Foto: Severin Worm-Petersen/ Oslo Museum.

debatten mellom ulike politiske partier.[21] I tråd med dette inviterte Michelsen medlemmer av Den konservative presseforening og Venstres presseforening til et hemmelig møte i statsministerboligen 30. juli 1905. 80 journalister var til stede da formennene for de to foreningene ga sin fulle støtte til statsministeren. Lars Holst i Venstres presseforening ga til uttrykk «pressens varme følelser overfor statsministeren».[22] Kristian Petersen i Den konservative presseforening og redaktør Nils Vogt i *Morgenbladet* hevdet også «pressens pligt til at støtte statsmagterne og berolige publikum».[23]

15 *Hestmark 1999: 688*

16 *Barth 2006: 119*

17 *Leiren 2016; Sørensen 2005: 27; Jungar 2005; Due-Nielsen 2005; Hammerstad 2002*

18 *Widens 1953: 346*

19 *Berg 1995: 31–32, 130, 133*

20 *Ottosen 1996: 52–53; Gran 2005: 147; Ottosen 2010a: 260–, 313–317; Ottosen 2014: 12–13, 18*

21 *Ottosen 1997:130; Ottosen 2010a: 316*

22 *Pettersen 1952: 54*

23 *Ibid.*

Utenriksminister Johannes Irgens 1912. Foto: L. Szacinski (firmaet)/ Oslo Museum.

Hovedstadens redaktører ble videre invitert til ukentlige, fortrolige møter hvor de ble informert om sentrale utenrikspolitiske saker,[24] i bytte mot lojalitet med Norges interesser. På denne måten mistet avisredaktørene paradoksalt nok noe av sin handlefrihet da Norge ble en selvstendig nasjon i 1905.[25]

De nære båndene mellom presse og statsmakt kan også illustreres ved at tidligere politisk redaktør i *Aftenposten*, Thorstein Diesen, ble sendt til Helsingfors for å påvirke utenlandsk presse på vegne av norske myndigheter i 1905. Diesen ble igjen politisk redaktør i *Aftenposten* i 1908 og ansvarlig redaktør i avisen fra 1913. Og da utenriksminister Johannes Irgens (H) holdt foredrag på Norsk Presseforbunds landsmøte i 1911, sa han at «utenrikske spørsmål burde mest mulig holdes utenfor de partipolitiske linjer».[26] Med de tette båndene som var mellom avisene og de politiske partiene på den tiden, må vi anta at Irgens her sikter til at partipolitiske skillelinjer burde holdes unna debatten om utenrikspolitiske saker i avisene, og at de uansett politisk tilhørighet burde forholde seg lojalt til statsmakten.

Journalistenes lojalitet til styresmaktene ble også tydelig illustrert da Norsk Presseforbund (NP) støttet den nevnte utenriksminister Irgens påstand om at *Aftenposten* hadde brutt taushetsplikten etter et fortrolig informasjonsmøte hos utenriksministeren 28. januar 1911. Diesen ble beskyldt for å ha lekket informasjon om en tvistesak om fiskerirettigheter mellom Russland og Norge. Det gikk så langt at presseforbundet foreslo sanksjoner mot *Aftenposten*, og det ble oppfordret til boikott av fremtidige informasjonsmøter hvis representanter fra *Aftenposten* fikk være til stede. Nils Vogt, formann i NP og sjefredaktør i *Morgenbladet*, havnet således i heftig debatt med Diesen, som tidligere var en viktig støttespiller for Vogt i Den Konservative Presses Forening. Hele konflikten bygget nok på en misforståelse, og *Aftenposten* hadde sannsynligvis hatt tilgang til den omstridte informasjonen allerede i november 1910.[27] Men i alle tilfeller viste denne saken at det var viktigere for redaksjonene generelt og for Vogt og *Morgenbladet* spesielt å beholde et godt forhold til Utenriksdepartementet enn å støtte kollegaer i et prinsipielt spørsmål om pressens frihet kontra lojalitet overfor styresmaktene.

UDs behov for et pressekontor

I mange av de tidligere hemmeligstemplede dokumentene fra UDs arkiver om opprettelsen av et pressekontor i 1909 er det henvisninger til andre land som hadde opprettet pressekontor i sine respektive utenriksdepartementer. Men det er spesielt erfaringene fra unionsoppløsningen i 1905 som blir fremhevet i disse dokumentene. Det ble av flere vist til hvordan både Norge og Sverige arbeidet med å påvirke utenlandsk presse i forbindelse med unionsoppløsningen, spesielt

24 *Ottosen 2010b*

25 *Ottosen 1997: 133*

26 *Sitert fra Ottosen 1996: 52*

27 *Ottosen 1996: 52–53; Ottosen 2010a: 260–261*

mot engelske aviser. I et notat til utenriksministeren viste for eksempel byråsjef Waldemar August Foss nettopp til hvordan det norske påvirkningsarbeidet mot journalister i Europa fungerte i forbindelse med unionsoppløsningen:

Erfaringene fra aaret 1905 har vist os hva man ved et energisk oplysningsarbeide kan utrette i retning av at bibringe den europeiske presse om vårt land gunstig mening, og hvilken nytte ev saadan gunstig opinion kan ha i den praktiske politikk.[28]

Foss hevdet også at Sverige hadde blitt inspirert av pressearbeidet i forbindelse med unionsoppløsningen, ved at svenskene nå hadde opprettet en presseavdeling i sitt utenriksdepartement og «efterlignet virksomheten, sat den i system og udvidet den».[29] Her tenker Foss sannsynligvis på Sveriges «presskampanj» under unionskonflikten, som innebar oversettelser av artikler og utsendelse ut «lämpliga personer»[30] til England, Tyskland, Frankrike og Danmark for å tale Sveriges sak. Dette var også starten på organisering av et svensk *presskonsortie* fra mars 1906, med utsendte presseagenter i Berlin, Paris og London.[31]

I et annet notat til utenriksministeren oppfordret sekretær Arnold Ræstad[32] UD til å utvikle gode relasjoner til utenlandske presse, og han skrev at det kunne være for sent å påvirke pressen når det dukket opp presserende saker: «jordbunden maa være forberedt længe i forveien.»[33] Sekretæren i UD viste

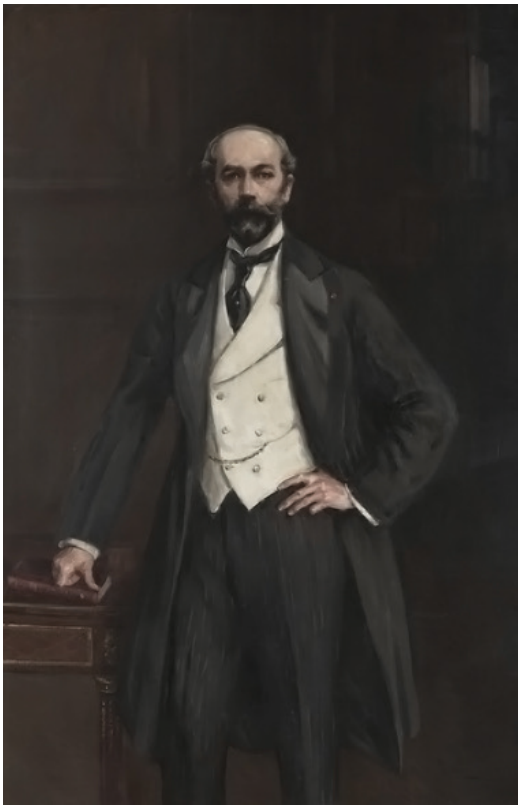

Wilhelm Christopher Christophersen (1832-1930) , Norsk utenriksminister 1908-1910, var sentral i utarbeidelsen av loven som bidro til unionsoppløsningen i 1905.

til den nevnte reinbeitesaken[34] fra forhandlingene med Sverige under unionsoppløsningen. Han hevdet at det var nettopp fordi norske interesser var godt kjent i utenlandske pressekretser, og fordi det var opprettet et kontaktnettverk, «at den norske presseagitation i 1904–1905 lykkedes saa godt»,[35] selv om senere undersøkelser[36] viser at Norge ble fremstilt

28 *Notat fra Waldemar August Foss 19.02.1909. Utenriksdepartementets arkiv, sak G 3 G 2/09 hos Riksarkivet: RA/S-2259/Dc/L0349. Alle videre notater, brev og dokumenter er hentet fra den samme boksen hos Riksarkivet.*

29 *Ibid.*

30 *Widens 1953: 346*

31 *Kilander 1981: 29–31*

32 *Ræstad var sekretær i UD 1906–10. Han ble senere bl.a. utenriksredaktør i Tidens Tegn, utenriksminister i elleve måneder i 1921–1922 og styreformann i NRK fra grunnleggelsen i 1933 til 1939 (Dahl 2009).*

33 *Notat fra Arnold Ræstad 05.03.1909*

34 *«jfr. Renbetesaken» er riktignok en håndskrevet tilføyelse i det maskinskrevede dokumentet. Det vil si at Ræstad i utgangspunktet har skrevet generelt om det norske internasjonale pressearbeidet, men reinbeitesaken er ført inn som et eksempel på hvordan «det gjælder at bibringe utlandets presse en viss opfatning» (ibid).*

35 *Ibid.*

36 *Berg 1995: 133*

som samefiendtlig i forbindelse med reinbeitesaken i utenlandsk presse. Ræstad hevdet likevel at de svenske myndighetene reagerte for sent i den internasjonale debatten om unionsoppløsningen, og at Sverige hadde «lært av 1905».[37]

Ræstad fremholdt at tapt anseelse kunne komme til å koste Norge dyrt «i et kritisk öieblik».[38] Han mente at det kunne få alvorlige følger både økonomisk og når det gjaldt tap av anseelse, når «arbeidet i den utenlandske presse for tiden forsömmes». Han nevnte for eksempel at skisporten «i Tyskland almindelig ansees for at være en svensk sport», og at skiutstyr dermed «anskaffes i stor utstrækning fra Sverige». Sekretæren i utenriksdepartementet hevdet derfor at Norge ikke lenger ble omtalt i utenlandsk presse, og at det arbeidet som ble nedlagt i 1905, ikke lenger hadde noen verdi:

> *Norges navn er nu saa godt som forsvundet fra utlandets presse; den smukke position, som vi hadde i 1905 er gaat flöiten, Sverige har undtat vor plads.*[39]

Ræstad hevdet også at det «drives fra svensk side en systematisk presseagitation mot Norge over hele Europa og utenfor (f.eks, i U.S.A.)».[40]

Byråsjef Foss var også opptatt av at Norge lenge hadde forsømt pressearbeidet, og at utenlandsk presse «indeholder jevnlig artikler om vore politiske og sociale forhold, som er misvisende og ugunstige for os».[41] Foss viste til at en «organisert presseavdeling findes vistnok nu i de fleste moderne staters utenriksdepartementer».[42] Dette kan delvis bekreftes av enkelte avisoppslag. *Morgenbladet* viste til at tidligere redaktør av *Svenska Dagbladet*, Selmer Ren, hadde blitt ansatt som sjef i et «Pressebureau» i det svenske utenriksdepartementet.[43] Og avisen *Finnmarken* meldte at det i det tyske utenriksdepartementet skulle «ansættes journalistiske regjeringsagenter i de viktigste hovedsteder hele verden over».[44] Andre kilder viser også at det var opprettet pressekontor i 1909 i de svenske[45] og tyske[46] utenriksdepartementer, mens det tilsvarende danske pressekontor ble opprettet i 1910.[47] Ut over det, tyder foreliggende forskning på at det var kun Portugal i Europa som hadde et pressekontor i sitt utenriksdepartement i 1910.[48]

Pressens ønsker om et pressekontor

Også fra mediene hadde det kommet ønsker om et mer organisert og systematisk arbeid mot utenlandsk presse fra UDs side. Utenlandske journalister etterspurte informasjon om Norges utenrikspolitikk, et ønske som ble støttet av norske aviser.[49] *Dagbladet* støttet for eksempel i en usignert redaksjonell artikkel opprettelsen av et pressekontor da de mente at utenlandsk presse ikke hadde nok kunnskap om «forhold og foreteelser i Norge».[50] Her blir det også henvist til utgiftene utenlandske medier har når de skal skrive om norske forhold:

> *baade byraaene og bladene vilde være langt mindre fordringsfulde, langt mere villige til at utsende og indta slike nyheter og meddelelser, som vi gjerne saa publicert, naar de blev dem gratis tilstillet.*[51]

Her var det altså først og fremst et kontor som sender ut meldinger om norske forhold skribenten har i tankene. *Dagbladet* ønsket mer positiv oppmerksomhet om Norge og hva Norge bidrar med i andre land. Som et eksempel på at norsk innsats ikke ble tilstrekkelig omtalt i utenlands presse, refererte *Dagbladet* til at utenlandske medier ikke ga nok og rask nok oppmerksomhet til norske hjelpearbeidere i forbindelse med et jordskjelv i Messina, Italia i 1908; et jordskjelv

37 *Notat fra Arnold Ræstad 05.03.1909*
38 *Ibid.*
39 *Ibid.*
40 *Ibid.*
41 *Notat fra Waldemar August Foss 19.02.1909*
42 *Ibid.*
43 *Morgenbladet 16.02.1909*
44 *Finnmarken 06.01.1909*
45 *Kilander 1981: 29–31*
46 *Pflanze 1990: 267*
47 *Svenstrup 2006: 266–267*
48 *dos Santos 2016*
49 *Ottosen 1996: 51*
50 *Dagbladet 10.03.1909*
51 *Ibid.*

som kostet 70 000 menneskeliv:

> *der gik 14 dage, før de italienske blade indeholdt et ord fra Norge, mens de oversvømmedes med nye og atter nye meddelelser – mange gange det samme op igjen – fra alle andre lande og byer; og det telegram, som saa endelig omsider naadde frem, det kom istand kun efter paatrykk av rent tilfeldig karakter fra «Dagbladet»s side.*[52]

Dagbladet hevdet også til at et pressekontor kunne imøtegå det som kunne bli oppfattet som «urigtige og tendensiøse fremstillinger av norske anliggender».[53] Avisen var videre opptatt av at norsk presse skulle ha nytte av et slikt pressebyrå gjennom en mer systematisk medieordning fra UDs side, som ikke diskriminerte noen aviser:

> *Et officielt pressebyraa, gjennem hvilket alle meddelelser fra statsraad, departementer osv. redigertes og samtidig tilstilledes pressen, naar tiden for deres offentliggjørelse var inde, vilde her med et slag bringe orden og rætmessighet in i forholde, som nu volder megen uretfærdighet og mange ærgelser og ikke egentlig kan betegnes som værdige for et ordnet samfund.*[54]

Morgenbladet støttet *Dagbladets* initiativ i en usignert redaksjonell kommentar dagen etter, samtidig som de avslørte at representanter fra avisen allerede hadde vært i samtaler med Utenriksdepartementet: «Vi har havt Anledning til underhaanden at arbeide for en saadan Institution».[55] *Dagbladet* skrev så at det var støtte til deres forslag til pressekontor fra «alle hold»:[56]

> *Fra alle hold har vi mottat beviser paa varm sympati for og sterk tilslutning til vort forslag om, at det oprettes et pressebyraa i utenriksdepartementet paa de premisser og med de opgaver, som vi igaar antydet.*[57]

I *Dagbladet* kunne man lese at forslaget hadde fått støtte fra Lars Holst (formann i Venstres presseforening) og Vogt (formann i Høires presseforening). Samtidig hadde *Dagbladet* kommet «med forslag om, at presseforeningerne i et fællesmøte optar saken til diskussion og eventuelt former en henstilling til regjeringen».[58] Dette ønsket ser ut til å ha blitt hørt av utenriksministeren, men han ønsket selv å ta kontroll på denne prosessen, og de videre samtalene om hvordan dette pressekontoret skulle fungerer. Utenriksminister Wilhelm Christophersen (V) inviterte til et møte kun seks dager etter oppslaget i *Dagbladet*.

«På møtet i Utenriksdepartementet 17. mars 1909 var representanter for alle de politiske partienes presseforeninger til stede»

Møtet i UD 17. mars 1909[59]

På møtet i Utenriksdepartementet 17. mars 1909 var representanter for alle de politiske partienes presseforeninger til stede.[60] I referatet fra møtet blir det først fastslått at alle deltagerne var enige om «formaalstjenligheten og nytten af en organisation» som kan ta seg av «forbindelser mellom utenriksdepartementet og utlandets presse». Det ble også her vist til at opinionsarbeidet rundt 1905 hadde gitt erfaring for betydningen «av i et givet öieblik at vinde frem

52 *Ibid.*
53 *Ibid.*
54 *Ibid.*
55 *Morgenbladet 11.03.1909*
56 *Dagbladet 11.03.1909*
57 *Ibid.*
58 *Ibid.*
59 *Alle sitater og informasjon i denne delen er hentet fra referatet fra møtet i UD 17.03.1909.*
60 *Dette var Venstres Presseforening, Frisindede Venstres Presseforening, Socialdemokratiske Presseforening, Den Konservative Presses Forening (H). På møtet var også direktør P. Helgevold i Norsk Telegrambureau og journalistene P. Wendelbo (representant for Journalistklubben) og Benjamin Wegner Nörregaard (journalist i Morgenbladet og korrespondent for Daily Mail).*

Benjamin Wegner Nørregaard (1861-1935) , journalist i Morgenbladet og tidligere kaptein i de norske styrker, var hemmelig presseutsending til Berlin og Paris for Utenriksdepartementet frem til 1911.

til utlandets presse og publikum».

Under møtet ble det etterlyst bedre muligheter for å påvirke utenlandsk presse for «at faa adgang til at berigtige eller imötegaa faktiske urigtige eller tendensiöse uttalelser om Norge og norske interesser». Det ble vist til hvordan Sverige organiserte sitt «efterretningsvæsen», og hvordan de lykkes med «at stemme flere landes presse svenskvenlig» i forbindelse med reinbeitesaken. Her ble altså denne konflikten satt frem som et forbilde for god pressehåndtering fra svensk side og som et viktig referansepunkt.

Arbeidet skulle «bestaa i at træde i forbindelse med herværende korrespondenter til utenlandske blade og at underholde denne forbindelse». Ut fra referatet virker det som om det var Nils Vogt som kommer med ideen om hemmelige «agenter» i utlandet:

> *Som en anden og endnu meget viktigere side av arbeidet blev det, navnlig fra redaktör Vogt, og under almindelig tilslutning fremholdt, at man burde söke at virke gjemmem et par i de störste centra bosatte norske journalister. Disse maatte skjule det forhold, hvori de kom til at staa til utenriksdepartementet og den norske stat, ved at optræde som korrespondent til et eller flere blade (…)*

Hemmeligholdet ble begrunnet med at man da kunne ha den ønskelige «intime kontakt med institutioner og ikke mindst pressen og dens mænd paa vedkomende sted». Dette innspillet skal da ha ført til et spørsmål «om ikke saadanne agenter kunde staa i forbindelse med de norske legationer paa stedet». Da skal det ha vært «fra flere steder betont at legationerne ikke maate indblandes i denne [journalistiske] tjeneste», hvor ordet «journalistiske» er tilføyet for hånd på det maskinskrevede dokumentet. Det ble imidlertid påpekt at legasjonene «selvfölgelig burde være vedkommende til stötte med oplysninger». Men det blir igjen vist til at også denne kontakten bør skjules for omverdenen; kontakten bør foregå «ganske privat og uofficielt og paa en til yderst diskret maate». Ellers kunne vedkommende journalist miste kontakten med andre journalister, han «kunne desavoueres», ifølge referatet.

Opprettelsen av pressekontoret i 1909

Ti dager senere sendte utenriksminister Christophersen et konfidensielt brev til Stortingets konstitusjonskomite, hvor han anbefalte at «der gjöres et forsök med for offentlig regning at engagere journalister til at underholde forbindelsen mellem regjeringen og utlandets presse».[61] Oppgavene skulle først og fremst være å imøtegå «skadelige og misvisende eller tendentiöse meddelelser i utlandets presse» og å opplyse utenlandsk presse «i tide om norske forhold».

61 *Christophersen, 27.05.1909*

Christophersen viste også her til arbeidet som ble gjort i forbindelse med unionsoppløsningen i 1905, som da skal ha bidratt i betydelig grad «til den for Norge heldige utgang av unionskrisen». Erfaringene fra 1905 kunne ifølge utenriksministeren «klargjöre betydningen av, at der paa hensigtsmæssig maate underholdes forbindelse med utlandets presse». Christophersen innledet hele brevet med å vise til at Sverige hadde opprettet et eget pressebureau, at Sverige allerede hadde lykkes med «at stemme flere landes presse svenskvenlig»[62], og at denne

> *presseagitation har været merkbar i Norges disfavör, navnlig renbeitesaken og Spitsbergensaken. Ogsaa i forholdet mellem Danmark og Island er Norge mistænkeliggjort i den fremmede presse.*[63]

Christophersen argumenterte for at de engasjerte journalistene i utlandet måtte «optræde som korrespondenter til et eller flere blade og omhyggelig skjule sit forhold til deptet». Argumentet for hemmelighold var først og fremst at den «fremmede presse vil som regel motta politiske meddelelser fra et utenriksdept., legationer og konsuler med let forklarlig mistillid».[64] Førstearkivar Reidar Omang skrev i sin gjennomgang av UDs historie at det i Stortingets konstitusjonskomite var «en viss frykt for at den påtenkte pressetjeneste kunne bli utnyttet for indrepolitiske formål»,[65] og spesielt Arbeiderpartiets gruppe var skeptisk til en slik ordning.[66] Omang mener likevel at

> *det er intet som tyder på at det var Regjeringens hensikt å ville drive spionasje eller utnytte den nye tjeneste i partipolitisk øyemed. Det var jo også høyremannen Nils Vogt som hadde lansert tanken mens en venstreregjering satt ved makten*[67]

Her overser imidlertid Omang at det reelle skillet i norsk politikk på den tiden gikk mellom Høyre og Venstre på den ene siden og Arbeiderpartiet på den andre siden. Stortinget (hvor Venstre hadde rent flertall) innvilget 30 000 kroner i hemmelige midler «som skulle anvendes mot regnskapsavleggelse i statsråd».[68] Journalisten og forfatteren Simon Christian Hammer ble ansatt på UDs hemmelige kontor 19. august 1909.[69] Han fungerte som konsulent i pressesaker og deltok sammen med utenriksministeren i jevnlige møter med pressen fra 1910.[70]

Benjamin Wegner Nørregaard, journalist i *Morgenbladet* og tidligere kaptein i de norske styrker, ble ganske raskt forespurt om å opptre som hemmelig presseagent for Utenriksdepartementet. Nørregaard, som var til stede på møtet i UD 17. mars 1909, svarte på forespørselen i et brev til utenriksminister Christophersen, hvor han påpeker at det er viktig å komme i kontakt med sjefredaktører og ledere for avisenes ulike avdelinger, som «udenrigsafdelinger, sports- og turistafdelinger, kommerce afdelinger».[71] Nørregaard fremhevet at «det gjelder at komme i forbindelse og i personligt vænskabsforhold». Han mente at det ikke nyttet å komme i forbindelse med redaktørene i redaksjonslokalene, da de der var altfor opptatt med de daglige gjøremål. Nørregaard ønsket derfor å ha kontakt med redaktørene på deres fritid:

> *«Det var viktig at presseagenten i Berlin hadde en avtale med Morgenbladet, for å kunne skjule hvordan hans opphold var finansiert»*

> *Det er i deres fritid, paa deres café eller deres resturant, i deres hjem eller i ens eget hjem at man kan se dem og faa talt ordentlig med dem.*[72]

62 *Ibid.*
63 *Ibid.*
64 *Ibid.*
65 *Omang 1959: 50–51*
66 *Ibid.: 54*
67 *Ibid.: 52–53*
68 *Ibid.: 51*
69 *Ibid.: 51; Ottosen 1996: 51*
70 *Ottosen 2014: 17*
71 *Nørregaard 03.07.1909*
72 *Ibid.*

Nørregaard ba derfor om at han fortsatt kunne være tilknyttet *Morgenbladet* for å skjule sitt forhold til Utenriksdepartementet, til tross for at det «i enkelte norske pressekredse har været reist indvendinger mod at jeg eventuelt skulde vedblive at arbeide for 'Morgenbladet'».[73] Nørregaard viste i brevet til at journalister hadde mye informasjon om hverandre og hva slags økonomiske avtaler den enkelte journalist hadde med sine oppdragsgivere. Det var derfor viktig at han hadde en avtale med *Morgenbladet* for å kunne skjule hvordan hans opphold var finansiert.

Nørregaard foreslo også at han burde bli sendt til Berlin, da det «for tiden visslig er den viktigste, men ogsaa den vanskeligste plads». Dette begrunnet han med de nære politiske forholdene mellom Tyskland og Sverige – et forhold som etter Nørregaards mening hadde ført til at tysk presse hadde blitt «stærkt paavirket af svenske synsmaader i spørgsmaal hvor norske og svenske opfatninger og norske og svenske interesser staar mod hinanden». Nørregaard mente derfor at det var spesielt viktig å påvirke den tyske presse når det «gjelder at faa oparbeidet en korrektere og for vårt land gunstigere opfatning».[74]

Tor von Ditten, Norges sendemann til Tyskland, oppfordret også UD til å sende en journalist til Berlin for å medvirke til at «gjöre Norge sumpathisk kjendt og for at öge den gjensidige sympathi mellem Norge og vedk. fremmede land».[75] Von Ditten mente også at noe av grunnen til de «Tendeniöst farvede artikler og lögnagtige opgaver i udenlanske blade ang. Norge» kan skyldes at journalistene har lest svenske aviser:

> *Jeg tror, at de tyske pressemænd, der har skrevet artiklerne, har skrevet dem i god tro, og at de selv er bleven vildledede, enten gjenem direkte paavirkning eller gjennem læsning av svenske aviser.*[76]

Den utsendte journalisten måtte, også ifølge von Ditten, holde sitt forhold til Utenriksdepartementet skjult:

> *For at hans bestræbelser skal kunne lykkes maa han optræde som korrespondent til et eller flere blade og omhyggelig skjule sit forhold til departementet.* [77]

Kravet om hemmelighold ble også påpekt i Nørregaards arbeidsinstruks:

> *Under sin virksomhet har pressekonsulenten at optræde uofficielt og omhyggelig at skjule sit forhold til utenriksdepartementet og legationen og i det hele at utvise diskretion og forsigtighet.*[78]

I instruksen ble det også fremhevet at arbeidet besto i å «söke urigtige, misvisende eller tendensiöse meddelelser og redaktionelle betraktninger berigtiget eller positivt motvirket». Pressekonsulenten skal også stå til disposisjon for legasjonen for «indsamling av oplysinger, som vanskelig kan skaffes ad officiel vei».[79] Det vil si at UD påla det de kaller en «pressekonsulent» å opptre som en slags spion for den norske staten i Berlin.

I september mottok utenriksminister Christophersen et brev fra Nørregaard, som forteller at han har hatt samtaler med representanter for russiske aviser i St. Petersburg, «og med dem truffet avtaler der aabner mig adgang til deres spalter».[80] Det vil si at Nørregaard presenterte seg som en uavhengig journalist overfor de russiske redaktører, til tross for at han var tilknyttet og ansatt av Det norske utenriksdepartement, som jo stemmer overens med instruksen han har fått fra UD. Samtidig avleverte han en rapport om debatten omkring retten til Spitsbergen i den russiske pressen.

I det videre avleverte Nørregaard lange rapporter om både tysk og fransk presse, hvor hovedfokus naturligvis lå på hva som ble skrevet om norske forhold. 11. september 1909 mottok UD en rapport fra Nørregaard som ikke inneholder mye om tysk presse, men mer om hvordan Nørregaard reflekterer rundt sin egen rolle:

73 *Ibid.*
74 *Ibid.*
75 *von Ditten, 26.07.1909*
76 *Ibid.*
77 *Ibid.*
78 *«Instrux for utenriksdepartementets pressekonsulent i utlandet», udatert*
79 *Ibid.*
80 *Nørregaard 02.09.1909*

Jeg gjør først opmerksom paa, at der i denne tid, saavidt jeg har været istand til at opdage, ikke i nogen tysk avis har været indaget nogensomhelst artikel eller meddelelse om norske forhold, der har gjort nogen rettelse eller imötegaaelse önskelig.[81]

30. november 1909 skrev Nørregaard et brev til utenriksministeren hvor han forteller at det er vanskelig å bli kjent med tyske pressefolk, og at «det næsten er umuligt at træffe dem udenfor redaktionerne, og der er de saa optaget av arbeide».[82] Det var derfor gjort forsøk på å skaffe Nørregaard et permanent adgangskort til Den tyske riksdagen, under dekke av å være journalist for *Morgenbladet*:

Grunden til herr Nörregaards begjäring er, at rigsdagens korridorer og kafé er det eneste sted i Berlin, hvor man til en vis tid om eftermiddagen kan träffe mere fremstaaende repräsentanter for den tyske presse. Paa grund af sine mange gjäremaal er disse ellers vanskelige at träffe og har liden tid til konferencer.[83]

«Utenriksdepartementet prøvde også å skjule sannheten overfor danske myndigheter»

Utenriksdepartementet prøvde også å skjule sannheten overfor danske myndigheter. Den 13. desember 1909 sendte nemlig Den danske legasjonen i Norge en forespørsel til Utenriksdepartementet om det eksisterer «et Pressebureau», da de selv har planer om å opprette «et saadant Bureau».[84] Utenriksdepartementet svarte avkreftende på dette ved å påstå at noe ««pressebureau ikke kan sies at være organisert i Utenriksdepartementet».[85]

I desember samme år besøkte Nørregaard det danske pressebyrået Ritzaus Bureau. Under dekke av å samle materiale til en artikkel om «den moderne tyske presse»[86] intervjuet Nørregaard byråets direktør, Christian Gamst. Nørregaard skrev til ekspedisjonssjef Backe i Utenriksdepartementet at han var spesielt interessert i å finne ut av «omfanget af dets virksomhed og specielt af dets forbindelser med Det Norske Telegrambureau».[87]

1. januar 1910 skrev Nørregaard til utenriksministeren om en episode hvor han hadde oppsøkt redaksjonslokalene til avisen *Der Tag* i Berlin etter at han hadde lest en artikkel som han mener er skrevet i en «lidet tækkelig, mod vort landog folk hadsk, rent ud ondskabsfuld tone».[88] Under dekke av å komme i «egenskab af god Nordmann og som herboende representant for norske blade» fortalte Nørregaard en avdelingsdirektør om henvendelser fra Norge om journalisten som hadde skrevet denne og andre negative artikler om Norge:

Fra venner hjemme hadde jeg flere gange faaet brev med foresørgsler om M's personlighed og om «Der Tags» (..) standpunkt ligeoverfor mit land, og om hvorvidt jeg ikke kunde gjøre noget for at faa den slags artikler stoppet.[89]

Ut fra hvordan brevet til Nørregaard er skrevet, syntes det ikke å være noen tvil om at disse brevene fra «venner hjemme» er oppdiktede, for at han skulle skjule at det var nettopp hans eget oppdrag å påpeke negative beskrivelser av Norge overfor tyske journalister. Nørregård skrev også til utenriksministeren at han syntes det var påfallende at den aktuelle journalisten skrev negativt om Norge og Danmark, men «at han aldrig kom med den slags ytringer mod Sverige». Nørregaard skrev til og med at han mistenker journalisten for «af en eller anden aarsag har stillet sin pen til herværende

81 Nørregaard 11.09.1909
82 Nørregaard 09.11.1909
83 Brev fra v. Ditten til UD 16.12.1009
84 Den kgl. danske gesandtskab 13.12.1909
85 UD, 14.12.1909
86 Brev til ekspedisjonssjef Backe i UD fra Nørregaard 17.12.1909
87 Ibid.
88 Brev til «Udenrigsdepartementets Pressebureau» fra Nørregaard 01.01.1910
89 Ibid.

Jacob Vidnes (1875-1940) var journalist, redaktør og politiker for AP. I 1919 ble han sjef for Utenriksdepartementets pressekontor.

svenske agenters tjeneste»,[90] men han nevnte ikke dette overfor avdelingsdirektøren. Ellers handlet Nørregaards brev stort sett om presseforholdene i Tyskland og Frankrike, hvor det er håndskrevede rapporter på opptil 82 sider fra Nørregaards hånd.

Offentliggjøringen

Til tross for at UDs pressekontor ble forsøkt holdt hemmelig, synes det likevel som om pressekontoret og ordningen med den utsendte korrespondenten var vel kjent innenfor pressemiljøet i Oslo.[91] I mai 1910 nevnte *Aftenposten* også pressekontoret i en notis som i utgangspunktet handlet om opprettelsen av et tilsvarende pressekontor i det danske utenriksdepartementet:

> *Dr. phil. Aage Friis, - den fremragende yngre danske historiker og Medarbeider i «Politiken», er av Danmarks Udenrigsministerium blevet anlaget til som Konsulent at lede Ministeriets Forhold til Pressen (…) Lignende Stillinger er som bekjendt i de siste par Aar opprettet i Udenrigsdepartementerne saavel i Kristiania som i Stockholm.*[92]

Aftenposten gikk verken inn på hvordan pressekontoret i Oslo var organisert, eller nevner noe om den utsendte medarbeideren i Berlin. Men etter spørsmål i Stortinget om hvordan de hemmelige midlene ble brukt, var det ikke lenger mulig å holde pressekontoret unna den offentlige debatten. 26. mai offentliggjorde derfor Utenriksdepartementet i en pressemelding den hemmelige informasjonstjenesten i Oslo, etter initiativ fra Hammer selv.[93] Men den utsendte agenten i Berlin blir fortsatt ikke nevnt:

> *For nogen tid siden er der inden udenrigsdepartementet oprettet et pressebureau i lighed med hvad tilfældet er i flere andre lande, eksempelvis Danmark og Sverige. Bureauet har til oppgave at holde sig underrettet om, hvad det i utlandets presse skrives av interesse for norsk politikk og næringsliv, og omvendt i den utstrækning, hvortil der findes anledning, at formidle oplysningstjenester paa disse omraader til udlandet. Desuten er det bureauets opgave at gi*

90 *Ibid.*

91 *Ifølge Omang (1959:54) hadde Nørregaard fått pålegg fra UD om ikke å oppgi sitt navn i forbindelse med eventuelle artikler i Morgenbladet, da «andre aviser hadde klaget over at 'Morgenbladet' nød fordeler av ordningen med Nørregaard som uoffisiell korrespondent for departementene» og «i enkelte norske pressekredse har været reist indvendinger mod at jeg [Nørregaard]eventuelt skulde vedblive at arbeide for 'Morgenbladet'».*

92 *Aftenposten 06.05.1910*

93 *Omang 1959: 53*

den inden- og udenlandske presse oplysninger. Som sekretær ved dette bureau er ansat tidligere redaktionssekretær i «Farmand» cand. Mag. S.G.Hammer.[94]

Pressemeldingen ble trykt i sin helhet i både *Aftenposten*[95] og *Socialdemokraten*.[96] Men dette forsøket på å dempe misnøyen blant journalister ved å fortelle halve sannheten skapte mer misnøye og mistenkelighet blant pressens folk i Oslo. *Socialdemokraten* kalte pressekontoret «En mislykket institusjon» og avslørte samtidig den hemmelige ordningen med den ansatte journalisten/agenten i Berlin. Redaksjonssekretær Jacob Vidnes, som selv deltok på møtet i Utenriksdepartementet i mars 1909 som representant for Socialdemokratisk presseforening, skrev i den nevnte artikkelen at «utenriksdepartementets meddelelse fortæller for litet». Vidnes så seg derfor nødt til å «fortælle litt om, hvorledes pressekontoret er blit oprettet – og hva det har blitt til». Vidnes skrev at *Morgenbladets* redaktør Nils Vogt på et tidlig stadium begynte å jobbe for å få sin egen medarbeider Nørregaard ansatt i Berlin. Etter møtet i utenriksdepartementet i mars 1909 konfererte, ifølge Vidnes, ikke lenger utenriksminister Christoffersen presseforeningene, «men derimot konfererte han ofte med hr. Vogt. Resultatet var, at hr. Vogt fik ansat kaptein Nørregaard i Berlin.» Vidnes hevdet så at Nørregaard fikk en årslønn på 8000–10 000 kroner i året av staten «for at være korrespondent for 'Morgenbladet'». Vidnes mente nemlig at Nørregaard «ikke (har) gjort noget av det, som han efter forutsætningene skulde gjøre». Samtidig påpekte Vidnes at han ikke hadde tilgang til informasjon om hva slags oppgaver Nørregaard var tildelt av staten: «jeg har her ikke adgang til nærmere at paavise, hvad det er», skriver Vidnes.[97]

Samme dag som den første artikkelen om pressekontoret sto på trykk i *Socialdemokraten* (26. mai), henstilte Utenriksdepartementet pressen til foreløpig å ikke omtale saken. Dette var en henstilling som ble fulgt opp av alle aviser, bortsett fra *Aftenposten*.[98] *Aftenposten*, med sitt kjølige forhold til konkurrenten, benyttet sjansen til å gi et stikk til *Morgenbladet*. *Aftenposten* kalte ordningen «forfeilet» og definerte det som «forretningsjournalistikk», som skulle vise til hvordan *Morgenbladet* lot en av sine journalister blir sponset og betalt av den norske staten. *Aftenposten* viste til at *Morgenbladets* korrespondent, «hr. kaptein Nørregaard, er betalt av den norske stat for en virksomhet, der efter hr. Vidnes' paastand er ganske betydningsløs for det norske utenriksdepartement» (ibid.). *Socialdemokraten* fulgte opp med en ny artikkel som utfordret både *Morgenbladet* og regjeringen til Gunnar Knudsen (V):

> *«Aftenposten, med sitt kjølige forhold til konkurrenten, benyttet sjansen til å gi et stikk til Morgenbladet»*

Morgenbladet har idag ikke et ord at si til saken. Det er talende nok. Venstrepressen tier ogsaa. For det er jo den Knudsenske regjering, som har ansvaret for skandalen.[99]

Morgenbladet forsvarte ordningen dagen etter, hvor de hevder at de «selvfølgelig ikke har hat eller har nogen økonomisk Fordel av Hr. Nørregaards Stilling som Presseagent».[100] *Morgenbladet* hevdet således at Nørregaard etter ansettelsen i Berlin hadde fått godt betalt av *Morgenbladet* for seks artikler, hvor to hadde vært bokanmeldelser.[101]

Også flere svenske aviser videreførte *Socialdemokratens* versjon av historien. Den svenske *Socialdemokraten* kalte ordningen «En norsk presskandal»[102] og

94 *UD 26.05.1910*
95 *Aftenposten 28.05.1910*
96 *Socialdemokraten 26.05.1910*
97 *Ibid.*
98 *Omang 1959: 53; Morgenbladet 27.05.1910*
99 *Socialdemokraten 27.05.1910*
100 *Morgenbladet 27.05.1910.*
101 *Ibid. Dette er informasjon det er vanskelig å undersøke i ettertid, da Nørregaard hadde fått pålegg fra UD om ikke å oppgi sitt navn i forbindelse med eventuelle artikler i Morgenbladet (Omang 1959: 54).*
102 *Socialdemokraten (sv.) 27.05.1910*

viste til at «Nörregaard skriver « partipolitiska artiklar om utländska förhållanden, som säkerligen äro ägnade att skada Norge, när man vet att det är regeringens pressagent som är författeren».[103] *Svenska Dagbladet* skrev at Nørregaard «icke gör någon annan nytta än att han sänder partipolitiskt färgade korrespondanser till Morgenbladet».[104]

På den andre siden var det aviser som fortsatt stilte seg lojalt bak UDs ansettelse av en hemmelig agent i Berlin. *Verdens Gang* hevdet gjennom en lederartikkel at *Socialdemokraten* har opptrådd «litet loyalt overfor statens interesser»,[105] når de offentliggjorde navnet på den utsendte korrespondenten i Berlin. Verdens Gang mente at offentliggjøringen kan «vanskeliggjøre hans arbeide for norske interesser».[106] Avisen viste nemlig til at *agenten* på denne måten mister troverdighet overfor utenlandske myndigheter og journalister, når disse har informasjon om at *agenten* jobber for den norske staten:

> *Det er jo slet ikke sagt at myndigheter og pressemænd i vedkommende land stiller sig like velvillig til en – skulde være hemmelig – rapportør til et fremmed utenriksdepartement som til en almindelig korrespondent for et blad.*[107]

Verdens Gang mente derfor at spørsmålet om offentliggjøring av navnet på presseagenten «bør overlates til vort eget utenriksdepartement».[108] Som svar på denne artikkelen stiller *Aftenposten* et spørsmål om Nørregaard skulle være spion for Norge:

> ***Skulde Nørregaard være Spion?***
> *Vi læser i «Verdens Gang» i dag en Redaktionsartikkel, som er egnet til at vekke den største Forbauselse. Det fremgaar nemlig af den, at Kaptein Nørregaard skulde være norsk Spion – eller «hemmelig Rapportør», som det kaldes – i Berlin.*[109]

På den tiden hadde riktignok nesten alle selvstendige stater organisert en form for spionasje,[110] men dette var kanskje det første forsøket fra norske myndigheters side på å organisere en slags spionasjevirksomhet etter 1905. I en annen lederartikkel i *Verdens Gang* ble det hevdet at Norges internasjonale interesser bør veie tyngre enn krangling mellom ulike aviser og personlige intriger:

> *Det er unægtelig smaat stel herhjemme med forstaaelse og velvilje, naar en sak som denne, beregnet paa varetagelse av viktige interesser utad, skal behandles som et personlig kjæglenumer med alskens sladder og mistænkeliggjørelse.*[111]

Her ser vi hvordan *Verden Gangs* lojalitet til regjering og myndighet blir prioritert foran presseetiske standarder og spørsmål om den frie pressens rett til å formidle samfunnsnyttig informasjon.

Men på bakgrunn av den offentlige debatten og den sterke kritikken avsluttet korrespondenten i Berlin oppdraget 30. desember 1910, og journalisten i Oslo avsluttet sitt oppdrag ett år senere.[112] I de kommende årene fungerte arkivar Karl Vilhelm Hammer «som departementets konsulent i pressesaker, og under første verdenskrig (1914–1918) deltok han i de tallrike pressemøter hos utenriksministeren».[113]

Var Nørregaard en spion?

Begrepet spionasje eller hemmelige tjenester blir i dag brukt om aktivitet hvor en stat finner og utnytter andre staters informasjon:

> *Intelligence in its essence pertains to the ways in which sovereign powers create, exploit, and protect secret advantages against other sovereignties.*[114]

103 *Ibid.*
104 *Svenska Dagbladet 27.05.1910*
105 *Verdens Gang 28.05.1910*
106 *Ibid.*
107 *Ibid.*
108 *Ibid.*
109 *Aftenposten 28.05.1910*
110 *Warner 2014: 1*
111 *Verdens Gang 29.05.1910*
112 *Omang 1959: 53–55; St. prp. nr. 62 (1919): 1*
113 *Saxe 1935: 40*
114 *Warner 2014: 2*

Nørregaard hadde utvilsomt et oppdrag fra norske myndigheter om å få tak i informasjon «som vanskelig kan skaffes ad officiel vei».[115] Under dekke av å jobbe som journalist var det også et ønske om at Nørregaard skulle få et permanent adgangskort til Den tyske riksdagen. Selv om det ikke var spesifisert i Nørregaards arbeidsinstruks eller noe som tyder på at han fikk tak i tyske (eller andre lands) statshemmeligheter, var det heller ikke satt opp noen begrensninger for hva Nørregaard skulle få tak i. Han jobbet for den norske staten, men hans informasjonsinnhenting og påvirkning skulle først og fremst pågå innenfor pressemiljøet. Slik sett var han kanskje ikke en spion etter en streng definisjon, da han ikke, etter hva vi vet, formidlet andre lands statshemmeligheter eller krigsforberedende tiltak, slik mange av spionene under andre verdenskrig gjorde. Men vi kan kanskje likevel si at dette var det nye norske utenriksdepartementet første forsøk på å sende ut en agent for å samle inn informasjon ad uoffisiell vei under dekke av å opptre i et sivilt yrke. At det var det første forsøket på å samle informasjon «som vanskelig kan skaffes ad officiel vei»,[116] kan kanskje også forklare hvorfor det ikke ble veldig vellykket.

«Det kan virke som Utenriksdepartementet ønsket å legitimere det som siden ble anklaget for å være spionasje, ved å inkludere sentrale pressefolk og -foreninger»

Enkelte forskere hevder at det ikke var noen form for utenlandsk etterretning fra Norges side før første verdenskrig.[117] Men allerede under opptrappingen til unionskrisen i 1905 ble norske offiserer tatt for å være spioner i Sverige. Det ble blant annet rapportert om en norsk spion i Sverige som hadde utgitt seg for å være skredder. Men det var spesielt Sverige som da hadde mange spioner i Norge for å følge med på norske troppemobiliseringer. Sverige opprettet også kontorer i København og London. Kontoret i Danmark holdt kontakt med den danske pressen og agenter i Norge. Kontoret i London vervet fem engelske offiserer som opptrådde som turister i Norge.[118]

Ideen om å bruke en journalist i spionasje var imidlertid nokså velbrukt på denne tiden. Men å involvere og få godkjennelse av den sentrale journalistanden i vertslandet var nok ikke spesielt smart. Journalistanden var (og er) jo nettopp den yrkesgruppen som ligger nærmest til å stille spørsmål på vegne av allmennheten, og til å formidle og ta opp utilbørlig maktbruk og tvilsom praksis. Det kan virke som om Utenriksdepartementet ønsket å legitimere spionasjen ved å inkludere sentrale pressefolk og presseforeninger, men med dette ble nok det første forsøket på internasjonal pressepåvirkning forseglet.

Det var heller ikke uvanlig at spioner opererte under dekke av å være journalister. Ifølge en analyse gjennomført av den britiske sikkerhetstjenesten bruke 25 prosent av tyske agenter som ble sendt til Storbritannia under første verdenskrig, journalistyrke som grunn til å oppholde seg i landet.[119] Journalister var nemlig en av få yrkesgrupper som kunne krysse landegrensene nærmest ubemerket, samtidig som de hadde et naturlig påskudd for å samle inn, bearbeide og videreformidle informasjon ved hjelp av brev, telefon eller telegraf.[120]

I Norsk presses historie blir det ikke diskutert om Norge hadde sendt en spion til Berlin allerede i 1909. Samtidig blir det fremhevet at det «slo ned som en bombe i Kristianias pressemiljø da frilansjournalisten Alfred Hagn (1882–1958) ble arrestert som tysk spion i London i mai 1917».[121] Det var det samme pressemiljøet som åtte år tidligere (tilsynelatende) gikk inn for å sende en norsk agent til Berlin under dekke av at han jobbet som journalist for *Morgenbladet*.

Forsøket på å legitimere nye forsøk, samt det nære

115 *«Instrux for utenriksdepartementets pressekonsulent i utlandet», udatert*

116 *Ibid.*

117 *Synstnes 2016: 3*

118 *Gäfvert 2005: 216–217*

119 *Hiley 1986: 668*

120 *Ottosen 2010a: 335*

121 *Ibid.: 337*

og tillitsfulle forholdet mellom pressen og myndighetene, kommer også til syne ved forsøket i 1917 og opprettelsen av pressekontoret i 1919. I 1917 ba *Verdens Gang* Utenriksdepartementet om å ta kontakt med Norges Presseforbund.[122] I 1919 tok UD kontakt med presseforbundet for at de skulle utnevne to representanter som skulle være med på å planlegge UDs nye mediestrategi.[123] Presseforbundet peker da på Jacob Vidnes, som ledet dette nye pressekontoret i full åpenhet frem til 1940.[124] Opprettelsen av et pressekontor blir også støttet av styreleder Rolf Thommessen i Norsk Telegrambyrå (NTB), som sa at de «er fuldt villig til at medvirke ved gjennemførelsen av en slik ordning».[125] Det virker også som om det hele tiden ble opprettholdt et tett og nært forhold mellom UDs pressekontor og pressen – såpass nært at presseattachéen i Paris (Toralv Øksnevad) også kunne representere Norges Presseforbund på et møte i Den internasjonale presseunion i 1923.

Nils Vogt: Den lojale redaktøren

Nils Vogt i *Morgenbladet* hadde også en usedvanlig sterk lojalitet til styresmaktene. Han hadde som tidligere nevnt gitt eksplisitt støtte til myndighetene i et møte hos statsminister Michelsen i 1905,[126] og i egenskap av å være formann i Norsk Presseforbund støttet han utenriksministerens angrep på *Aftenposten* om påstandene om lekkasje av fortrolig informasjon.

Det kan virke som om UD og Vogt førte resten av pressens representanter bak lyset i forbindelse med opprettelsen av pressekontoret i 1909. Det var sannsynligvis Vogt som først argumenterte for at UDs mann i Berlin skulle opptre som hemmelig *presseagent*. Og førstearkivar Omang i UD hevdet også at det var Vogt som først hadde lansert tanken om et pressekontor i UD.[127]

Dagbladet skrev imidlertid at de ønsket et «officielt pressebyraa»[128] som kunne sende ut meldinger fra statsråd og departementer på en ordnet måte, slik at alle aviser kunne få den samme informasjonen på samme tid. I tillegg ønsket de at utenlandsk presse skulle høre mer om norske forhold, slik at Norge fikk mer oppmerksomhet i utlandet. *Dagbladet* så altså saken fra et journalistisk ståsted, ved at de etterspurte en bedre organisert informasjonsspredning fra norske myndigheters side og dermed bedre tilgang til informasjon for både norsk og utenlandsk presse. Og det er nok dette som førte til «sterk tilslutning» fra «alle hold»[129] i pressemiljøet i Kristiania.

Men utenriksministeren hadde nok andre motiver, og han var mer opptatt av Norges anseelse i utlandet. Den modellen som ble utviklet, handlet ikke om å sende ut meldinger til pressen på en ordnet måte, men derimot om å arbeide i det skjulte, både i Norge og Berlin, for at utenlandsk presse skulle skrive mest mulig positivt om Norge og norske interesser. Pressekontoret skulle være en brikke i UDs diplomatiske spill for å arbeide for norske økonomiske og strategiske interesser. Samtidig var dette i en periode hvor det var stor uenighet om hvordan Utenriksdepartementet skulle organiseres, og det hadde kun gått tre år siden våren 1906, da departementet kom i virksomhet. De fleste ansatte i det nye departementet hadde derfor ikke mye erfaring fra diplomatisk arbeidsmåte og omgangsform,[130] og det ferske norske utenriksdepartementets møte med virkeligheten var vanskelig på flere måter.[131]

Det virker også som om Nils Vogt var innforstått med UDs ønsker hele veien. *Morgenbladet* støttet *Dagbladets* initiativ i en usignert redaksjonell kommentar, samtidig som de avslørte at representanter fra avisen allerede hadde vært i samtaler med Utenriksdepartementet om hvordan departementet kunne arbeide mer aktivt mot utenlandsk presse.[132] I referatet fra møtet i utenriksdepartementet 17. mars er det også Vogt som blir koblet direkte til forslaget

122 *Saxe 1935: 84*
123 *St. prp. 140 1919: 2*
124 *Saxe 1935; Terjesen 2009*
125 *Thommessen 1919: 1*
126 *Pettersen 1952: 54*
127 *Omang 1959: 52–53*
128 *Dagbladet 10.03.1909*
129 *Dagbladet 11.03.1909*
130 *Neumann og Leira 2005: 53, 61*
131 *Hobson mfl. 2006: 11*
132 *Morgenbladet 11.03.1909*

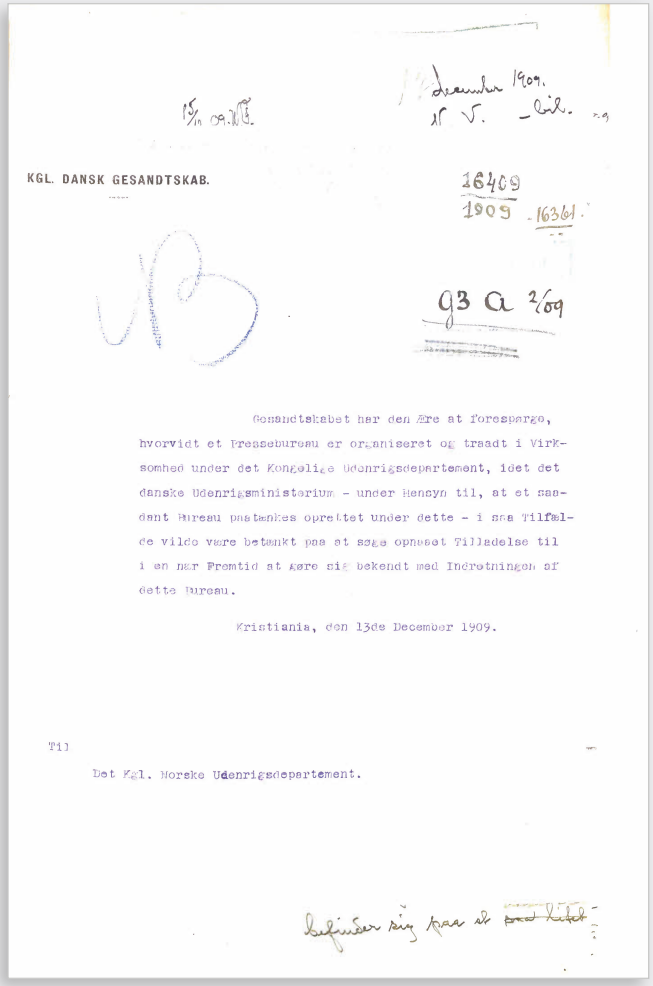

15/12 09. W.T.

December 1909.
N. V. – bil.

KGL. DANSK GESANDTSKAB.

16409
1909 16361

G3 A 2/09

Gesandtskabet har den Ære at forespørge, hvorvidt et Pressebureau er organiseret og traadt i Virksomhed under det Kongelige Udenrigsdepartement, idet det danske Udenrigsministerium – under Hensyn til, at et saadant Bureau paatænkes oprettet under dette – i saa Tilfælde vilde være betænkt paa at søge opnaaet Tilladelse til i en nær Fremtid at gøre sig bekendt med Indretningen af dette Bureau.

Kristiania, den 13de December 1909.

Til

Det Kgl. Norske Udenrigsdepartement.

befinder sig paa at ~~saa litet~~

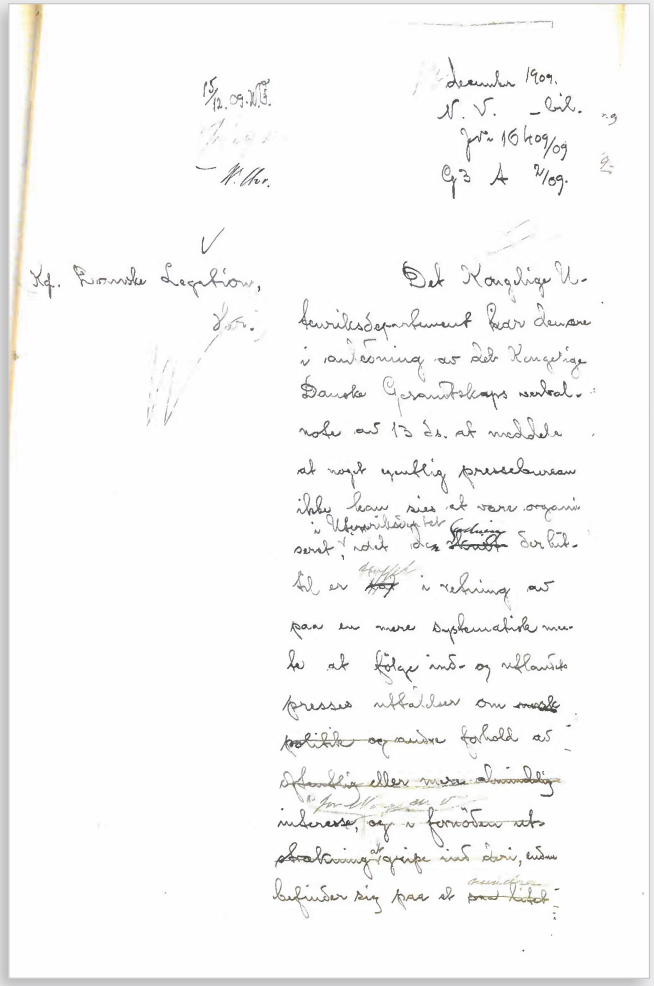

15/12. 09. W.T.

December 1909.
N. V. – bil.
Jr. 16409/09
G3 A 2/09.

Kgl. Danske Legation,
Hvor.

Det Kongelige Utenriksdepartement har den ære i anledning av det Kongelige Danske Gesandtskaps verbalnote av 13 ds. at meddele at noget egentlig pressebureau ikke kan sies at være organiseret i Utenriksdepartement, idet der ~~skulde~~ Anledning derhit til er ~~[illegible]~~ i retning av paa en mere systematisk mute at følge ind- og utlandets presses uttaleser om ~~norsk politik og andre~~ forhold av ~~oftentlig eller mere almindelig~~ interesse, og i forvøden ~~utstrakning~~ at gripe ind deri, endnu befinder sig paa at ~~saa litet~~

Den danske ambassaden sendte en forespørsel til Det norske utenriksdepartementet om de hadde organisert «et Pressebureau». Det ble benektet av norske myndigheter i et håndskrevet svar.

I punkt 7 i «Instrux for utenriksdepartementets pressekonsulent i utlandet» ble det fremhevet at pressekonsulenten skulle «optræde uofficielt og omhyggelig at skjule sit forhold til utenriksdepartementet og legationen».

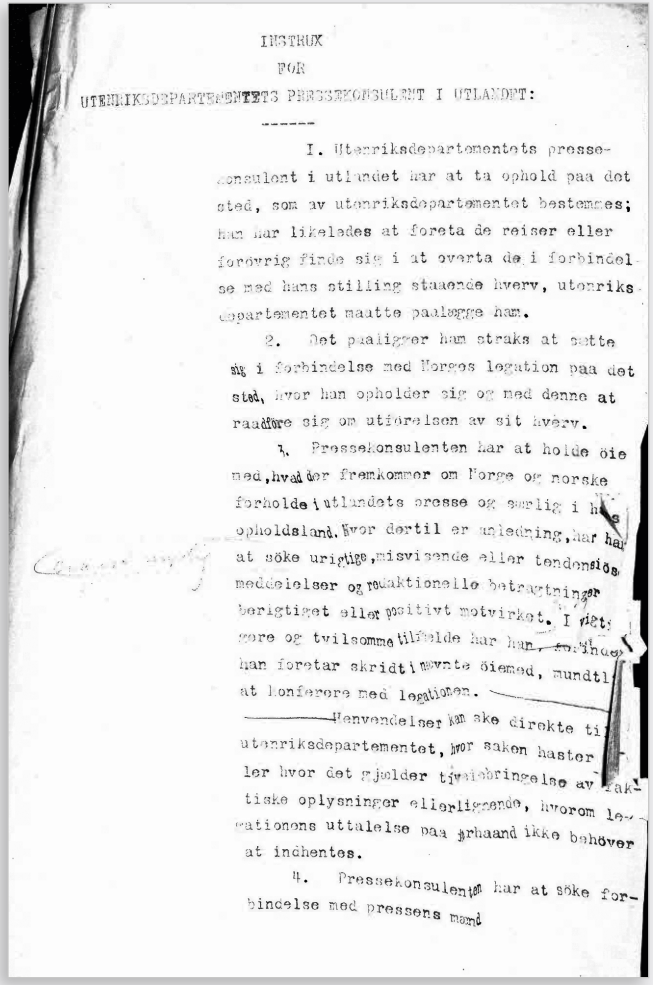

INSTRUX

FOR

UTENRIKSDEPARTEMENTETS PRESSEKONSULENT I UTLANDET:

I. Utenriksdepartementets pressekonsulent i utlandet har at ta opphold paa det sted, som av utenriksdepartementet bestemmes; han har likeledes at foreta de reiser eller forøvrig finde sig i at overta de i forbindelse med hans stilling staaende hverv, utenriksdepartementet maatte paalegge ham.

2. Det paaligger ham straks at sette sig i forbindelse med Norges legation paa det sted, hvor han opholder sig og med denne at raadføre sig om utførelsen av sit hverv.

3. Pressekonsulenten har at holde øie med, hvad der fremkommer om Norge og norske forhold i utlandets presse og særlig i hans opholdsland. Hvor dertil er anledning, har han at søke uriktige, misvisende eller tendensiøse meddelelser og reaktionelle betragtninger berigtiget eller positivt motvirket. I vigtige og tvilsomme tilfælde har han, forinden han foretar skridt i nævnte øiemed, mundtlig at konferere med legationen.

Henvendelser kan ske direkte til utenriksdepartementet, hvor saken haster, eller hvor det gjælder tilveiebringelse av faktiske oplysninger ellerliggende, hvorom legationens uttalelse paa forhaand ikke behøver at indhentes.

4. Pressekonsulenten har at søke forbindelse med pressens mænd

7. Under sin virksomhet har pressekonsulenten at optræde uofficielt og omhyggelig at skjule sit forhold til utenriksdepartementet og legationen og i det hele at utvise diskretion og forsigtighet.

8. Pressekonsulenten har iøvrig nøie at rette sig efter utenriksdepartementets og legationens paalæg eller anvisninger.

om at korrespondenten må skjule sitt forhold til Utenriksdepartementet. I det hemmeligstemplede referatet blir det påstått at dette ble fremlagt under «almindelig tilslutning», men det er heller tvilsomt om dette referatet ble godkjent av de tilstedeværende i ettertid, og dermed kan vi også sette spørsmålstegn ved om det virkelig var «almindelig tilslutning» til dette forslaget.

Jacob Vidnes klaget da også senere over at han ikke var konferert om ordningen etter dette møtet eller hadde noe innblikk i arbeidsinstruksen til Nørregaard, som selv var med på møtet. Dette kan tyde på at utenriksministeren (og redaktør Nils Vogt) brukte dette møtet som et alibi for å kunne si at det hadde vært et samarbeid med presseforeningene, for i det videre å arbeide for en ønsket løsning fra UDs side. Så lenge presseforeningen hadde vært med i planleggingen, var det nok ansett som unaturlig å avsløre ordningen. Formennene i presseforeningene ble dermed nærmest gisler for en ordning de kanskje ikke støttet.

«Førte UD og Morgenbladet-redaktør Vogt resten av pressens representanter bak lyset i forbindelse med opprettelsen av pressekontoret i 1909?»

Da Jacob Vidnes i *Socialdemokraten* offentliggjorde Nørregaards egentlige foretagende i Berlin, hevdet *Verdens Gang* at Vidnes og *Socialdemokraten* hadde opptrådd «litet loyalt overfor statens interesser».[133] Det var jo heller ikke noe ukjent for journalistene å bli brukt i politiske kampanjer, da de aller fleste avisene nettopp støttet opp om det ene eller det andre politiske partiet eller den ene eller andre ideologien. Men når det var snakk om å opptre som statens forlengende arm inn i utenlandsk presse, var det altså uenighet mellom de ulike aktørene. Redaktørene i *Socialdemokraten* og *Aftenposten* mente imidlertid å forstå at den utsendte medarbeider arbeidet mer for *Morgenbladet* enn for norske interesser. Disse protestene må også sees i lys av avisene og redaktørenes allerede anstrengte forhold til *Morgenbladet*; *Socialdemokraten* som representant for venstresiden i norsk politikk, og *Aftenposten* med sitt kjølige forhold til *Morgenbladet* – spesielt mellom redaktørene Amandus Schibsted og Thorstein Diesen i *Aftenposten* og Nils Vogt i *Morgenbladet*, til tross for at de støttet det samme politiske partiet.[134]

Noen avsluttende betraktninger

Samtidig som lojaliteten til myndighetene var stor i pressen på begynnelsen av 1900-tallet, var troen på pressens makt også stor. Vi kan se det på hvordan norske politiske partier støttet aviser med troen på at de hadde direkte innflytelse på potensielle velgere og dermed var sentrale i den politiske kampen.[135] I mye av argumentasjonen for å opprette et pressekontor i UD blir det også referert til pressens makt. Byråsjef Waldemar August Foss viste til at det «energiske oplysningsarbeide»[136] fra 1905 viste «hvilken nytte av saadan gunstig opinion kan ha i den praktiske politikk».[137] Denne tankegangen videreførte utenriksministeren i et konfidensielt brev til Stortingets konstitusjonskomite hvor han hevdet at arbeidet overfor utenlandsk presse hadde bidratt i betydelig grad «til den for Norge heldige utgang av unionskrisen».[138] I Stortingsproposisjon om pressekontoret i 1919 blir det også fremhevet at pressen hadde stigende innflytelse – «ikke minst paa utenrikspolitiske områder».[139] Her blir det også vist til oppslag i pressen som sa at det hadde vært «en rekke tilfelle, hvor Norges interesser har vært skadelidende ved den mangel paa kjennskap til norske forhold, som fremmede lands aviser tildels legger for dagen».[140]

For at dette pressekontoret skulle ha størst mulig innflytelse på hva utenlandske journalister skrev om

133 *Verdens Gang 28.05.1910*

134 *Erlandsen 2014: 19; Ottosen 1996: 38*

135 *Ottosen 1996: 47*

136 *Notat fra Waldemar August Foss 19.02.1909*

137 *Ibid.*

138 *Christophersen 27.05.1909*

139 *St. prp. 140 1919: 1*

140 *Ibid.*

Den norske regjering 1905. Sittende fra venstre: forsvarsminister Christian B. Olssøn, handelsminister Sofus Arctander, statsminister Christian Michelsen, statsminister Jørgen Løvland, finansminister Gunnar Knudsen, landbruksminister Aasmund Halvorsen Vinje.

Stående bak fra venstre: revisjonsminister Harald Bothner, justisminister Edvard Hagerup Bull, arbeidsminister Kristofer D. Lehmkuhl, kirke- og undervisningsminister Christoffer Knudsen. (Foto: Severin Worm-Petersen/Oslo Museum).

Norge, ble det vedtatt at pressekontoret skulle være hemmelig, og den utsendte medarbeideren skulle opptre under dekke av å være ordinær journalist. Ut fra foreliggende dokumentasjon virker det som om dette var noe Nils Vogt og utenriksminister Christophersen ønsket og fikk gjennomslag for. Da *Dagbladet* oppfordret til at presseforeningene skulle møtes og lage en innstilling til regjeringen,[141] tok Christophersen tak i situasjonen og inviterte inn presseforeningene til en fortrolig samtale i UDs lokaler. Resultatet fra dette møtet var noe ganske annet enn det forslaget *Dagbladet* hadde fått støtte for fra «alle hold».[142]

141 *Dagbladet 11.03.1909*

142 *Ibid.*

Vidnes hevdet at han ikke ble involvert i den videre prosessen. Det finnes heller ikke dokumenter i UDs arkiver som viser til flere møter med representanter for pressen om denne saken. Det er derfor grunn til å tro at den videre planleggingen først og fremst ble gjort av Christophersen og Vogt, som nettopp peker ut Nørregaard til å virke som den hemmelige agenten i Berlin. Vidnes og andre pressefolks lojalitet til norske myndigheter i denne perioden kan nok forklare at de lot Vogt og utenriksdepartementet i fred i over et år, til tross for at de hadde blitt ført bak lyset etter møtet i UD. Dette var nemlig midt i en meget usikker og urolig periode, hvor norske myndigheter nettopp hadde presset gjennom en unionsoppløsning med Sverige, på tross av stormaktenes uvilje. Samtidig

var det en overhengende fare for storkrig mellom de samme stormaktene, men fra alle hold et ønske om å holde Norge utenfor konflikten.

Denne episoden med opprettelse av et hemmelig pressekontor bekrefter hvor sterk lojalitet pressen hadde overfor norske myndigheter på begynnelsen av 1900-tallet. Redaktørene og presseforeningene var i denne perioden nært knyttet opp til det politiske systemet, samtidig som regjeringen forventet en lojalitet i utenrikspolitiske spørsmål som kunne være avgjørende for Norges sikkerhet og selvstendighet. Dermed skulle det også være mulig å opprette et hemmelig pressekontor i UD, uten at noen av de involverte partene hadde et presserende behov for å avsløre ordningen.

Litteratur:

Barth, B. (2006). «I skyggen av en storpolitisk offensiv: Tyskland og det skandinaviske unionsspørsmålet». I R. Hobson, S.G. Holtsmark og T. Kristiansen (red.): *Stormaktene Sverige og Norge 1905-1907*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag

Berg, R. (1995). *Norge på egen hand. 1905–1920*. Bind 2 i *Norsk utenrikspolitikks historie*. Oslo: Universitetsforlaget

Dahl, H.F. (2009). Arnold Ræstad. I Norsk biografisk leksikon. Hentet 03.05.17 fra https://nbl.snl.no/Arnold_R%C3%A6stad

dos Santos, J.M: (2016). «Roots of public relations in Portugal: Changing an old paradigm.» *Public Relation Review* 42(5)

Due-Nielsen, C. (2005). «Danmark levererade kungen». I T. Nilsson og Ø. Sørensen (red.). *1905 – unionsupplösningens år. Nya perspektiv på ett svensk-norskt drama*. Stockholm: Carlsson Bokförlag

Gran, G. (2005). *Til kjølen skilte oss ad. Unionsoppløsningen i svensk og norsk presse*. Kristiansand: IJ-forlaget

Gäfvert, B. (2005). «Unionskrisen – det svenska spioneriets pionjärtid». T. Nilsson og Ø. Sørensen (red.): *1905 unionsupplösningens år. Nya perspektiv på ett svensk-norsk drama*. Stockholm: Carlssons Bokförlag

Hammerstad, T. (2002). *Svensk og norsk diplomati og propagandavirksomhet i Storbritannia i tiden rundt unionsoppløsningen i 1905. En analyse av svensk og norsk holdningsdannende virksomhet i Storbritannia, og dennes innvirkning på utfallet av unionskonflikten*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo

Hestmark, G. (1999). *Vitenskap og nasjon. Waldemar Christopher Brøgger. 1851–1905*. Oslo: Aschehoug

Hiley, N. (1986). «Counter-Espionage and Security in Great Britain during the First World War». *The English Historical Review. 101(400)*

Hobson, R., S.G. Holtsmark & T. Kristiansen (2006). «Innledning – selvstendighetens seier i en krisetid». R. Hobson, S.G. Holtsmark og T. Kristiansen (red.): *Stormaktene Sverige og Norge 1905-1907*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag

Huntford, R. (2010). *Fridtjof Nansen*. Oslo: Aschehoug

Jansen, J. & Ø. Anker (1975). *Norsk biografisk leksikon. Bind XVII*. Oslo: Aschehoug

Jungar, S. (2005). «Finländska opinioner kring en union i upplösning». T. Nilsson og Ø. Sørensen (red.). *1905 – unionsupplösningens år. Nya perspektiv på ett svensk-norskt drama*. Stockholm: Carlsson Bokförlag

Kilander, S. (1981). *Censur och propaganda. Svensk informationspolitik under 1900-talets förste decennier*. Historiska Institutionen vid Uppsala Universitet

Leiren, T.I. (1977). «American Press Opinion and Norwegian Independence, 1905». *Norwegian-American Studies,* vol. 27

Neumann, I.B. & H. Leira (2005). *Aktiv og avventende. Utenrikstjenestens liv 1905–2005*. Oslo: Pax Forlag

Omang, R. (1959). *Norsk utenrikstjeneste II. Stormfulle tider, 1913–1928*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag

Ottosen, R. (1996). *Fra fjærpenn til Internett. Journalister i organisasjon og samfunn*. Oslo: Aschehoug

Ottosen, R. (1997). «Frigjøringsstrev i norske aviser». T. Roksvold (red.): *Avissjangrer over tid*. Fredrikstad: Institutt for journalistikk

Ottosen, R. (2001). «Journalistenes konfliktfylte lojalitet». M. Eide (red,): *Til dagsorden! Journalistikk, makt og demokrati*. Oslo: Gyldendal Akademisk

Ottosen, R. (2010a). *Parti, presse og publikum 1880–1945*. Bind 2 i Hans Fredrik Dahl: *Norsk presses historie 1660–2010*. Oslo: Universitetsforlaget

Ottosen, R. (2010). «Fridtjof Nansens lobbying for Norges sak i pressen under unionskampen i 1905». http://pressehistorisk.laboremus.info/index.asp?id=98788

Ottosen, R. (2014). «Pressens og ytringsfrihetens vilkår ved og etter utbruddet av første verdskrig.» *Pressehistorisk tidsskrift* nr. 22

Petersen, K. (1952). «Den konservative presses forening 1892–1917». I K. Petersen og Birger Gotaas: *Den konservative presses forening 1892–1952*. Tønsberg: Tønsberg Aktietrykkeri

Pflanze, O. (1990). *Bismarck and the Development of Germany, Vol. 2. The Period of Consolidation, 1871–1880*. Princeton: Princeton University Press

Rodd, J. (1925). *Social and Diplomatic Memories 1902–1919*. London: Arnold

Saxe, L. (1935). *Norsk Presseforbund. 1910–1935*. Oslo: Norsk Presseforbund

Steenstrup, H. (1930). *Hvem er hvem?* Oslo: Kunnskapsforlaget

St.prp. nr. 62 (1919). *Om bevilgning av kr. 10 000,00 som lønn til en pressekonsulent i Utenriksdepartementet* https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1919&paid=2&wid=a&psid=DIVL1282&pgid=a_1111

St.prp. nr. 140 (1919). *Om bevilgning av utgifter ved oprettelse av pressekontor i Utenriksdepartementet og utsendelse av presseattachéer* https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1919&paid=2&wid=b&psid=DIVL571&pgid=b_0392

Svenstrup, T. (2006). *Arup – en biografi om den radikale historiker Erik Arup, hans tid og miljø*. København: Museum Tusculanums Forlag

Synstnes, H.M. (2016). *Den innerste sirkel. Den militære sikkerhetstjenesten 1945–2002*. Oslo: Dreyers forlag

Sørensen, Ø. (1993). *Fridtjof Nansen. Mannen og myten*. Oslo: Universitetsforlaget

Sørensen, Ø. (2015). «Vad kunde ha hänt?». I T. Nilsson og Ø. Sørensen (red.): *1905 – unionsupplösningens år. Nya perspektiv på ett svensk-norskt drama*. Stockholm: Carlsson Bokförlag

Terjesen, E.A. (2009). Jacob Vidnes. I Norsk biografisk leksikon. Sist lest 25. april 2017. https://nbl.snl.no/Jacob_Vidnes

Thommessen, R. (1919). Brev til Stortingets konstitusjonskomite 27.06.1919. Trykt som bilag til *Indst. S. XX. Indstilling fra konstitutionskomiteen om bevilgning av utgifter ved oprettelse av pressekontor i Utenriksdepartementet og utsendelse av presseattachéer*. https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1919&paid=6&wid=aII&psid=DIVL956&pgid=aII_0038 Sist lest 16.01.17

Vogt, C.E. (2011). *Fridtjof Nansen. Mannen og myten*. Oslo: Cappelen Damm

Warner, M. (2014). *The rise and fall of intelligence. An international security history.* Washington: Georgetown University Press

Wídens, J. (1953). «Ur civilminister Johan Wídns dagbok 1905». I A. Wåhlstrand: Karlstad konferansen 1905. Protokoll och aktstycken. Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri

Åselius, G. (2006). «Sverige – motvillig småstat i imperialismens tidsålder». R. Hobson, S.G. Holtsmark og T. Kristiansen (red.): Stormaktene Sverige og Norge 1905–1907. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag

Haakon Lie var sekretær i Arbeidernes Oplysningsforbund (AOF) fra 1931–1940. Foto: Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek. Se også Bjørlo 2005: 166

Haakon Lie og Spaniafilmene

Bruken av dokumentarfilmer om den spanske borgerkrigen i Norge 1936-39

Rolf Werenskjold
Førsteamanuensis i journalistikk og medievitenskap, Høgskolen i Volda
rof@hivolda.no

Denne studien handler om den første norske dokumentarfilmen om den spanske borgerkrigen, filmen *Spania, Spania*, og de mange Spania-filmene som ble brukt til å mobilisere støtte i Norge til den spanske regjeringen i årene 1936–39. Den tyske filmhistorikeren Kay Hoffmann har hevdet at under den spanske borgerkrigen ble filmen for første gang brukt målrettet som propandavåpen under krig, i en kamp som ble understøttet av ulike ideologier og fremmet av ulike grupper.[1] Vi vet at en rekke internasjonale filmskapere dro til Spania under borgerkrigen og laget filmer der. En del av dem var allerede berømte – slike som Ivor Mantagu, Esther Schub, Luis Buñuel, Roman Karmen, André Malraux og Joris Ivens. Alle ble kjent for filmene de laget i Spania, og de fleste av dem tok da også parti for republikken og fremmet dens perspektiver. Mindre kjent i ettertid er at det allerede i desember 1936 ble laget en norsk dokumentarfilm fra borgerkrigens Spania. Filmen var lenge regnet som tapt, men den ble ganske nylig gjenoppdaget og er nå restaurert.[2]

Borgerkrigen i Spania ble formidlet på mange forskjellige måter til et norsk massepublikum i tiden fra 1936 til 1939. De store avisene, radioen og nyhetsfilmavisene var kanskje de tre massemediene som nådde ut til flest. Det største publikummet befant seg selvsagt i Oslo-området og i de største byene. Hovedproblemstillingen i denne artikkelen er hvilken rolle dokumentarfilmene spilte i formidlingen av hva som foregikk i Spania, og hvordan de aktivt ble brukt for å mobilisere norske ressurser for å hjelpe den spanske regjeringen. Hva var det mediespesifikt nye i bruken av Spania-dokumentarene? *Spania, Spania* blir her brukt som en case – belyst og kontekstualisert ved hjelp av rapportene fra opphavsmannens reise i Spania i desember 1936, samt av de mange andre dokumentarfilmene som ble brukt under de tallrike Spania-møtene i perioden 1936–39.

Artikkelen reiser tre underproblemstillinger for å besvare hovedproblemstillingen. Den første underproblemstillingen søker svar på spørsmålet: Hvem laget den norske dokumentarfilmen, og hvordan ble den til? Den andre underproblemstillingen spør:

1 *Zimmermann und Hoffmann 2005: 609*

2 *Enkelte av klippene fra filmen ble først brukt i Edvard Hambros dokumentarfilm Historien om en øy (Utøya) fra 2013. Den restaurerte og konverterte filmen ble første gang vist på nytt i sin helhet for et publikum under filmfestivalen Movies on War i Elverum i november 2016. Filmen ble presentert av forfatteren av denne artikkelen. Oversikt over spesialprogrammet om den spanske borgerkrigen under filmfestivalen Movies on War 2016, se http://moviesonwar.no/spesialarrangementer-2016/.*

Hva handlet filmen om, hva slags budskap hadde den, og ikke minst hva slags type film var det? Det tredje underproblemstillingen stiller spørsmålet: Hva kan den norske filmen fortelle om den generelle bruken av dokumentarfilmer i mobiliseringsarbeidet i Norge for den spanske regjeringen under borgerkrigen?

Artikkelen er organisert i tre hoveddeler som behandler hver sine under-problemstillinger. I den første hoveddelen behandles den norske dokumentarfilmens tilblivelseshistorie. Den andre hoveddelen er viet selve filmen, og hvor tilblivelseshistorien blir brukt til å kaste lys over innholdet. I den tredje hoveddelen behandles filmens visningshistorie. I den delen trekkes også de andre dokumentarfilmene inn som hadde Spania og borgerkrigen som tema. Det var filmer som enten ble vist på kinolerretene eller i de mange forenings- og forsamlingslokalene hvor Spania-møtene foregikk. På slike arrangementer ble det holdt foredrag om situasjonen i Spania, vist film, spilt musikk, holdt opplesninger eller gjennomført annen underholdning. Mange av dem som hadde besøkt Spania i kortere eller lengre tid under borgerkrigen, kom hjem og reiste rundt for å fortelle om sine opplevelser i det krigsherjede landet. Hensikten med Spania-møtene var å mobilisere støtte til den spanske republikken. Man appellerte til publikum om å gi penger til innkjøp av mat og medisinsk utstyr og etter hvert til å støtte driften av sykehus og barnehjem i Spania.[3]

«Haakon Lie var en av strategene bak fagbevegelsens satsing på film i 1930-årene»

Den bortkomne film

Det har lenge vært kjent at det ble laget en norsk dokumentarfilm om borgerkrigen i Spania i 1936. Den er blant annet nevnt i doktoravhandlingen til filmforskeren Bjørn Sørenssen, ekspert på norske arbeiderfilmer i 1930-årene, i en påfølgende artikkel om samme tema i 1983 og på nytt i antologien *Den andre norske filmhistorien* i 2011. I alle tre arbeidene hevdes det at Haakon Lie laget filmen. Dokumentasjonen på hvem som laget den, er imidlertid ikke helt klar – trolig ble proveniensen ikke drøftet fordi filmen ble regnet som tapt. Dermed kunne det selvsagt vært Haakons yngre bror Per Lie som laget filmen, en langt mer kjent filmfotograf enn Haakon.[4] I alt laget Per Lie, sekretær i Transportarbeiderforbundet, 14 filmer som enten var å regne som arbeiderfilmer eller som valgkampfilmer for LO eller Arbeiderpartiet.[5] Men også Haakon Lie laget filmer i 1930-årene – som *Arbeiderreisen til England* (1934), og *I ditt ansikts sved. Om sildefisket i Nordsjøen* (1935) – og så har man antatt at han laget dokumentarfilmen *Spania, Spania*. Samtlige regnet som tapt i den filmhistoriske litteraturen.[6]

Det dukket imidlertid opp en Spania-film i forbindelse med de store avleveringene av arkivmateriale fra Haakon Lie til Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek i årene fra 2006 til 2009. Filmen ble overlevert til arkivet av Haakon Lie selv.[7] Det er gode grunner til å tro at filmen er den tapte Spania-filmen, selv om Lie hverken har snakket eller skrevet om den. Den er for eksempel ikke nevnt i selvbiografien, hvor han blant annet skrev om sitt Spania-opphold i 1936. Dokumentarfilmen er ikke nevnt i biografien skrevet av Hans Olav Lahlum, selv om han framhevet Haakon Lie som strateg i AOF og hans strategiske bruk av film i rekrutteringsarbeidet i fagbevegelsen og under valgkampene for Arbeiderpartiet.[8] Filmen er heller ikke nevnt i Jo Stein Moens bok om krigen i Spania,

3 *Gleditsch og Gleditsch 1938*

4 *Per Lie, 1907–1945. Se https://no.wikipedia.org/wiki/Per_Lie, sist besøkt 10.05.2017.*

5 *Sørenssen 1980; Brinch og Iversen 2001: 56–58; Bjørlo 2005: 171–73*

6 *Sørenssen 1980: 543*

7 *Opplysninger fra arkivar Vivi Aaslund, Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek*

8 *Lahlum 2009: 89*

der også Lies reise er omtalt.[9]

Bjørn Sørenssen har pekt på Haakon Lies rolle, og på at han sammen med broren Per Lie og regissøren Olav Dahlgard, med bakgrunn fra Mot Dag-bevegelsen, var strategene bak den store filmsatsingen i norsk fagbevegelse i 1930-årene. Det gjaldt produksjon av film, men også etablering av et landsomfattende distribusjonsapparat for visninger av 16 mm film.[10] De enkelte valgfilmene fra lokalvalgene i 1934 og stortingsvalget i 1936 ble sett av flere hundre tusen publikummere hver gang de ble vist utenfor de offentlige kinosalene, og de ble vist mange ganger.[11] Som Bjørn Sørenssen har vist, hentet AOF og Haakon Lie inspirasjonen til bruken av 16 mm film fra Østerrike, som var selve foregangslandet for fagbevegelsens bruk av film i propagandaarbeidet.[12] AOF gikk til innkjøp av flere Agfa 16 mm kameraer, og det var antakelig ett av disse Haakon Lie brakte med seg på Spania-turen i desember 1936.

Da filmen ble avlevert til arkivet, var den i svært dårlig forfatning, med sprekker i skjøtene der hvor tekstplakatene var plassert. Filmen inneholdt ikke noe lydspor. Filmen ble restaurert av NRK i samarbeid med programskaperen Edvard Hambro. Deler av filmen ble brukt i hans dokumentarfilm om *Utøya, Historien om en øy*, i 2013. Filmen ble da konvertert fra originalen, digitalisert og gjort tilgjengelig for utlån på dvd i arkivet.[13]

Tilblivelseshistorien

Hvem laget filmen – og hvor ble den spilt inn? I utgangspunktet vet vi ikke sikkert hvem som laget dokumentarfilmen som Haakon Lie avleverte til Arbeiderbevegelsens arkiv. Hvem av brødrene filmet dokumentaren? Filmen gir innledningsvis et holdepunkt for å avgrense valgmulighetene, for den startet med følgende tekstplakat: «*Noen billeder fra en reise desember 1936*.» Det betyr at filmingen tidsmessig kan avgrenses til desember måned i 1936. Spørsmålet blir da hvem av brødrene som var i Spania i desember 1936.

Vi vet at Haakon Lie var der, og broren Per kan utelukkes som opphavsmann fordi han i hele den aktuelle perioden oppholdt seg i Norge.[14] Verken selvbiografien eller Lahlums biografi gir noen utfyllende informasjonen om reisen til Spania. Haakon Lie og redaksjonssekretær Rolf Gerhardsen i Vestfold Arbeiderblad dro sammen med tog fra Hamburg til Paris i begynnelsen av desember 1936.[15] I Paris plukket de opp maleren Willi Midelfart, som var med på den videre reisen til Spania og senere fulgte med reiseføget tilbake til Norge.[16] Midelfart var en markant norsk kunstmaler og tegner i 1930-årene. Han studerte ved École Moderne og Académie Scandinave i Paris, og også han vært knyttet til Mot Dag-bevegelsen. Siden det verken finnes materiale om reisen i Haakon Lies arkiv eller kjente dokumenter etter Rolf Gerhardsen eller Willi Midelfart, er det nærliggende å lete etter spor i nyhetsstoffet i avisene i den perioden reisen foregikk. Det første sporet kan man finne i en notis i *Smaalenenes Social-Demokrat*, som tidfestet avreisen fra Norge til 4. desember 1936.[17] Hensikten var å reise til Spania, men de skulle først stanse i Paris.

Hvilket oppdrag hadde Rolf Gerhardsen og Haakon Lie på utenlandsreisen? Ifølge *Sarpsborg Arbeiderblad* skulle Gerhardsen blant annet delta på fagforeningsinternasjonalen som ble arrangert i Paris, hvor Spania-spørsmålet sto på dagsordenen.[18] Haakon Lies oppdrag var å få frigitt de norske hjelpe-

9 *Lie 1980: 322–341; Lahlum 2009: 79, 89, 91 og 107–113; Moen og Sæther 2009: 56–57*

10 *Sørenssen 2011: 29; Lahlum 2009: 93*

11 *Sørensen 1982: 324-25*

12 *Sørenssen 1983: 105-130; Sørenssen 2011: 29-40*

13 *Korrespondanse med Vivi Aaslund, datert 21.09.2016.*

14 *Arbeiderbladet 04.12.1936: 3; Arbeiderbladet 10.12.1936: 4; Arbeiderbladet 12.12.1936: 16; Arbeiderbladet 02.01.1937: 12*

15 *Rolf Gerhardsen (1902–1971), norsk pressemann og senere redaksjonssekretær og nyhetsredaktør i Arbeiderbladet 1945–1970. Han var bror av senere statsminister Einar Gerhardsen og far til journalisten Tron Gerhardsen. Se https://nbl.snl.no/Rolf_Gerhardsen, sist besøkt 11.04.2017.*

16 *Willi Midelfart (1904–1975), se https://nbl.snl.no/Willi_Midelfart og https://nkl.snl.no/Willi_Midelfart, sist besøkt 11.04.2017.*

17 *Smaalenenes Social-Demokrat 05.12.1936: 5*

18 *Sarpsborg Arbeiderblad 03.12.1936: 13*

sendingene til Spania fra den norske fagbevegelsen som sto fast i Marseille. Ikke noe av dette er omtalt ytterligere i samtidens aviser eller i Lies biografier.

I tillegg skulle både Gerhardsen og Lie levere nyhetsrapporter til Arbeidernes Pressekontor i Oslo – enten via daglige telefoner eller ved hjelp av brev.[19] En del av rapportene fra Spania-reisen som ble publisert i arbeiderpressen, kan gi holdepunkter for å avklare at Haakon Lie var fotografen og samtidig kaste lys over filmens innhold. I en artikkel sendt fra Alicante som *Sarpsborg Arbeiderblad* publiserte like før jul i 1936, skrev Rolf Gerhardsen:

> *Alle sikkerhetsforanstaltninger blir tatt i byen. Vi har fått en liten føling med det de siste dagene. Haakon Lie tar op film for Oplysningsforbundet. – Han forstod snart at det ikke nyttet å filme uten spesiell tillatelse. I krigsdepartementet fikk han tillatelsen, men selv efterpå har filmingen vært forbundet med adskillige vanskeligheter. Bevidnelser må stadig vises frem, men spanierne tviler likevel.*[20]

Arbeiderpartiavisen *1ste Mai* i Stavanger publiserte den samme artikkelen og brukte filmingen i Spania som hovedpoenget i overskriften: «Haakon Lie filmer i Spania og blir sett på med mistenksomhet.»[21] Ytterligere bevis for hvem som var opphavsmannen til dokumentarfilmen Spania, Spania, er å finne i selve filmen. Rolf Gerhardsen inngikk nemlig i to filmsekvenser, og dermed etableres en direkte kobling mellom reiseføget og innholdet i filmen som Haakon Lie avleverte til Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek.[22]

Reiseruten

Reisen i desember 1936 kan være med på å gi en nøkkel til å forstå innholdet i den vel 19 minutter lange filmen, og ikke minst til å avklare hvor den ble filmet. Det finnes ingen opptegnelser som uten videre kan gi svar, og vi må derfor forsøke å rekonstruere reisen basert på informasjon fra en rekke ulike kilder. Både Haakon Lies selvbiografi og Hans Olav Lahlums Lie-biografi, som er skrevet med 29 års mellomrom, er uklare med hensyn til kronologien på reiseruten. Det styrende elementet i begge bøkene er Haakon Lie og det han selv syntes var viktig å få fram. Han var opptatt av de begivenhetene som hadde gjort mest inntrykk på ham, og ikke nødvendigvis den kronologiske rekkefølgen. Møtet med general Miaja i Madrid sto sentralt i begge bøkene, men reisen startet ikke der. Ingen av de tre i reiseføget har etterlatt seg noen kjente beskrivelser av reiseruten. En kilde er imidlertid Willi Midelfarts skissetegninger fra Spania-reisen som ble brukt som illustrasjonsmateriale i Lise Lindbæks bok *Spania og vi* – som ble publisert i 1946.[23] Illustrasjonene i Lindbæks bok inneholdt tekster som plasserte dem geografisk.[24] Enkelte sider ved reisen må likevel forbli usikre.

I alt skrev Rolf Gerhardsen og Haakon Lie seks artikler fra Spania, til *Arbeiderbladet* og i enkelte andre arbeiderpartiaviser. De siste artiklene ble først publisert etter at de var kommet hjem igjen i januar 1937. I tillegg ble reiseføget også intervjuet i *Arbeiderbladet* rett etter at de kom hjem.

De to skrev artikler både sammen og hver for seg, men Rolf Gerhardsen skrev flest. Det var han som var journalisten.

Den første informasjonen om reisen dukket opp i en liten notis som ble publisert i flere A-presseaviser i begynnelsen av desember i 1936.[25] Det var svært vanlig at mange av dem som for en kortere periode reiste til Spania, framsto som skrivende journalister selv om de ikke hadde det som yrke. Også en av lederne i Norges kommunistiske parti (NKP), Just Lippe, oppholdt seg i Spania høsten 1936. Han var der offisielt som journalist og rapporterte hjem til avisen

19 *Smaalenenes Social-Demokrat 05.12.1936: 3*

20 *Sarpsborg Arbeiderblad 22.12.1936: 1*

21 *1ste Mai 24.12.1936: 2*

22 *Rolf Gerhardsen er filmet 1,37 minutt og 8,15 minutt ut i filmen.*

23 *Lindbæk 1946: Kolofonside; 11; 27; 33; 41; 43; 45; 47; 52; 55; 57; 59; 69; 73, 75; 81; 88; 113; 115; 119; 129; 145*

24 *Senere brukte også Haakon Lie mange av de samme Spania-tegningene som illustrasjoner i sin selvbiografi, men uten stedsangivelsene. Lie publiserte 16 av Midelfarts tegninger, se Lie 1980: 332 f.*

25 *Arbeiderbladet 04.12.1936: 4; Smaalenene Social-Demokrat 05.12.1936: 3; 1ste Mai 07.12.1936: 2*

Arbeideren.[26] Reelt sett var han der for å organisere transporten av frivillige soldater til de internasjonale brigadene. Lippe ble en av de viktigste aktørene i rekrutteringen av norske frivillige på oppdrag fra Komintern.[27]

Gerhardsen og Lie reiste med tog fra Oslo via Hamburg til Paris.[28] Oppholdet i Frankrike ligger i fullstendig mørke, bortsett fra at de plukket opp Willi Midelfart der.[29] Midelfart styrket reisefølget med solide franskkunnskaper og en viss kjennskap til spansk. Sammen dro de tre videre til Toulouse i Sør-Frankrike. Haakon Lies offisielle oppdrag med å få frigjort de norske hjelpesendingene i Marseille får vi ikke høre noe mer om hverken i biografiene eller i avisartiklene de sendte hjem.[30] Det framstår noe uklart hvilken påvirkningskraft Haakon Lie på den tiden hadde overfor franske myndigheter, hvis det var de som hadde stoppet hjelpesendingene.

«Det var vanlig at Spania-fararne også bidro som journalister»

Gerhardsen skrev fire artikler som samlet dekket innreisen fra Toulouse til Spania-oppholdet i Alicante og dagene i Madrid. Haakon Lie skrev to artikler fra Alicante samtidig som han tok seg av filmingen.[31] Midelfart laget tegninger som senere ble brukt som illustrasjoner i enkelte av artiklene i *Arbeiderbladet* og *Dagbladet*.[32] Midelfart var også representert på Høstutstillingen i 1937 med flere malerier med motiver basert på tegninger og skisser fra Madrid.[33] De tre formidlet alle ulike sider av reisen. Ved å legge avisartiklene, tegningene og filmen ved siden av hverandre finner vi både overlappende sekvenser og elementer som utvider fortellingene. Samlet formidler de en nesten moderne felles multimedial historiefortelling i tekst, tegning og film om Spania-reisen – med datidens teknologi.

Spania-oppholdet

Fra Toulouse reiste de tre videre til Spania med fly. Opplysninger i de to biografiene sammenholdt med innholdet i den første avisartikkelen de sendte fra Spania, gir en viss pekepinn om avreisen.[34] I selvbiografien ga Lie flere detaljer om flyturen til Spania, der de reiste sammen med konen til den franske *Paris Soir*-journalisten Louis Delaprée. Hun var på vei til sin mann som lå med livstruende skader på sykehus i Guadalajara utenfor Madrid. Han hadde vært om bord i et fly som ble skutt ned på vei fra Madrid til Paris. Flyreisen skal ha skjedd dagen etter at Delaprée ble skutt ned – 8. desember.[35] Det betyr at det norske reiseføget dro fra Frankrike

26 *Just Lippe, 1904–1976. Se https://snl.no/Just_Lippe, sist besøkt 10.05.2017.*

27 *Moen og Sæther 2009: 70*

28 *Lie 1980: 324; Lahlum 2009:*

29 *Lahlum 2009: 108*

30 *Lie 1980: 324*

31 *Smaalenenes Social-Demokrat 19.01.1937: 2*

32 *Arbeiderbladet 18.12.1936: 1. Se Dagbladets intervju med Midelfart, Dagbladet 12.01.1937: 1.*

33 *Se Katalog over Statens 54. årlige Kunstutstilling 2.–31. oktober i 1937: 12; Dagbladet 06.10.1937: 4. Se også Willi Midelfarts Madrid-malerier: https://www.google.no/search?q=willi+midelfart+madrid&espv=2&tbm=isch&imgil=n3xH6Bxf-Xo8sM%253A%253Brd0lxmD7X_u2GM%253Bhttp%25253A%25252F%25252Fwww.arbark.no%25252FUtstilling%25252FSpania%25252FSpania0402.htm&source=iu&pf=m&fir=n3xH6Bxf-Xo8sM%253A%252Crd0lxmD7X_u2GM%252C_&usg=__4l_qZOJklQu7owR99U0zl9YlSGY%3D&ved=0ahUKEwiV9beAhJPTAhVLDJoKHbm6C0wQyjcIOw&ei=_OHnWJWHOsuY6AS59a7gBA&biw=1366&bih=638#imgrc=n3xH6Bxf-Xo8sM: Sist besøkt 06.04.2017.*

34 *1ste Mai 19.12.1936: 2*

35 *Lie 1980: 324. Se Arbeiderbladet 09.12.1936: 16; Arbeiderbladet 11.12.1936: 20. Se også https://fr.wikipedia.org/wiki/Louis_Delapr%C3%A9e, sist besøkt 07.01.2017.*

til Spania 9. desember. Etter en rask stopp i Barcelona landet flyet i Alicante.[36]

Rolf Gerhardsen, Willi Midelfart og Haakon Lies rundreise i Spania varte i knappe 20 dager. I løpet av de nesten tre ukene besøkte de Alicante, Elche, Valencia, Albacete, Madrid og til slutt Barcelona. Men hva opplevde de i Spania, hvem traff de, hva snakket de om? Hadde den norske fagbevegelsen etablert lokale kontakter i Spania på forhånd som de tok kontakt med? Traff de i det hele tatt noen av de ledende personene i den republikanske regjeringen eller blant de ulike fraksjonene som inngikk i den spanske folkefrontalliansen? Hva ble formidlet hjem til arbeiderpressen? Sist, men ikke minst: Kan noe av dette kaste lys over innholdet i dokumentarfilmen, og gi opplysninger som kan plassere innholdet i filmen geografisk og kronologisk?

Den første tiden i Spania oppholdt reisefølget seg i Alicante. Gerhardsen og Lie skrev artikler om sine observasjoner fra byen, hvor de opplevde sitt første bombeangrep. Flyangrepet varte fra syv om kvelden til tre om natten, og var rettet mot olje- og matvarelagrene i havneområdet. Nordmennene besøkte provisoriske hospitaler som behandlet sårede fra nattens angrep. En av de første myndighetspersonene de traff i Alicante-området, var en sanitetsleder dr. Schneider. I intervjuene med leger og sanitetspersonale understreket Gerhardsen og Lie det skrikende behovet for sanitetsutstyr og medikamenter til å behandle et høyt antall sårede. Appellen om hjelp var tydelig og direkte: «Gjør vi hva vi kan?»[37]

«Gjør vi hva vi kan?»

Det er lite som tyder på at de hadde etablert kontakt på forhånd med noen av de personene de traff. Mye av informasjonen de rapporterte hjem om, virket dessuten å ha kommet en passant. Noen myndighetspersoner må de likevel ha oppsøkt. I Alicante traff de blant annet partisekretæren i sosialistpartiet PSOE, José M. Navarro, som orienterte om den generelle situasjonen i regionen etter kuppforsøket i juli. Mens det norske reisefølget oppholdt seg i Alicante, besøkte de også et barnehjem utenfor byen. Haakon Lie beskrev besøket i en artikkel som *Smaalenenes Social-Demokrat* publiserte etter at de var kommet hjem.[38] Barnehjemmet var opprettet av de republikanske kvinnene i Alicante i en vakker gammel klosterlignende sommervilla med plass til 32 barn. Foreldrene var enten drept eller var ved fronten, eller barna var kommet bort fra dem under flukt fra Franco-styrkene. Barnehjemsbesøket må ha gjort sterkt inntrykk på Lie, for barna fikk stor plass i filmen han laget.[39] Under besøket ved barnehjemmet møtte de Manolita Luque Albalá, president for kvinnebevegelsen Unio Republicana Femenina i distriktet.[40] *Arbeiderbladet* ga stor oppmerksomhet til de spanske kvinnene og den rollen de spilte under borgerkrigen, samt den fortvilte situasjonen de mange foreldreløse barna i Spania led under. Denne typen spørsmål ble ikke minst behandlet på *Kvinnesiden*, redigert av Rachel Grepp. Den norske hjelpekomiteen for Spania rettet under hele borgerkrigen det humanitære hjelpearbeidet mot sykehus og barnehjem. Det var derfor ikke tilfeldig at reisefølget var spesielt opptatt av denne typen problemstillinger. En viktig grunn til å besøke barnehjemmet var antakelig å vise fram hjelpebehovet på nettopp dette området.

Artiklene som ble sendt hjem fra Spania, inneholdt av og til data om når og hvor de oppholdt seg. Den 16. desember var reisefølget i Elche – den eneste byen i Europa med egen palmeskog. Byen hadde i 1936 om lag 40 000 innbyggere. I Elche besøkte de flere av de provisoriske hospitalene i byen, blant annet Hospital de Sangre drevet av Komintern-organisasjonen Red Aid. I rapporten til *Arbeiderbladet* skildret de tre historier om møtet med krigens militære ofre. Den

36 *Arbeiderbladet 18.12.1936: 1–2; 1ste Mai 19.12.1936: 2*

37 *Arbeiderbladet 18.12.1936: 1–2*

38 *Smaalenenes Social-Demokrat 19.01.1937: 2*

39 *Smaalenenes Social-Demokrat, 19.01.1937: 2*

40 *Manolita Luque Albalá , se biografi: http://www.dbd.cat/fitxa_biografies.php?id=989, sist besøkt 27.12.2016.*

første fortellingen var om en soldat som ventet på å få foten amputert, den andre om en sjokkskadet soldat fra den internasjonale brigaden, og den tredje om møtet med soldatfellesskapet i hospitalets spisesal. Alle de tre historiene ble formidlet som tekst og skissetegninger, og som vi etter hvert skal se – også på film.

Turen til Madrid gikk via Valencia og Albacete. I Valencia oppholdt de seg i kontorlokalene til sosialistpartiet PSOE.[41] Det var selvsagt PSOE som sto dem nærmest politisk. Lie selv er merkelig taus om hva som ble diskutert, og med hvem. Vi vet ikke sikkert om de traff Largo Caballero, statsminister og leder for PSOE og Unión General de Trabajadores (UGT – den mektige sosialistiske fagbevegelsen). Det ble ikke sendt rapporter hjem om noe møte med Caballero, men Haakon Lie sammenlignet ham med Martin Tranmæl. Caballero ble også kalt «den spanske Lenin».

Om de kanskje ikke lyktes med å komme i kontakt med Caballero, klarte Rolf Gerhardsen å få et intervju med hans etterfølger som leder av landsorganisasjonen (UGT), Pascual Thomas. UGT samarbeidet tett med det sosialistiske partiet PSOE. Intervjuet fokuserte spesielt på at arbeiderne og funksjonærene hadde overtatt ledelsen ved nesten samtlige store bedrifter i de regionene hvor regjeringen hadde kontrollen, og myndighetene sto overfor store utfordringer med å samle alle disse bedriftene under en planøkonomisk ledelse. Staten skulle overta alle store bedrifter, forretninger og transportvesen – mens fagforeningene skulle fungere som kontrollorgan. Intervjuet tok i hovedsak sikte på å avdramatisere forestillingene om en kommunistisk maktovertakelse av den spanske økonomien.[42] Gerhardsens understrekning av at det kun var de store enhetene som skulle sosialiseres og kontrolleres av staten, var et viktig element for å ta brodden av den borgerlige pressens framstilling av kommunisttrusselen. Thomas kom senere til Norge, og han holdt appeller på Spania-møter i Oslo i 1937.

En av de mest framstående representantene for den spanske regjeringen som nordmennene møtte i Valencia, var helseministeren Frederica Montseny.[43] Hun tilhørte anarkistene i FAI (Federación Anarquista Ibérica) som av prinsipp hadde vegret seg mot å delta i regjeringsmakten. Montseny og tre andre anarkister gikk likevel inn i regjeringen i november 1936, hun som den første kvinnen i regjeringen.

Montseny hadde bakgrunn som feministisk forfatter og publisist. Som minister gikk hun i bresjen for reformer som omfattet seksualundervisning, legalisert abort og prevensjon.[44] Hun var allerede blitt presentert for *Arbeiderbladets* lesere i flere artikler, blant annet om hennes sterke agitatoriske taler i kringkastingen i Madrid.[45] Haakon Lie fortalte i selvbiografien at det var henne de innledet forhandlinger med om den humanitære bistanden fra Den norske hjelpekomiteen for Spania. Det var også hun som var kontaktpersonen i regjeringen da det svensk-norske sykehuset ble besluttet opprettet i byen Alcoy mellom Alicante og Valencia. Haakon Lie omtalte Montseny som en kompetent og handlekraftig politiker, selv om hun i prinsippet var motstander av staten.[46] Rolf Gerhardsen gjennomførte et stort intervju med henne som ble publisert i *1ste Mai* etter at de var kommet hjem. I intervjuet tegnet hun et bilde av et spansk helsevesen som var i krise og hadde et stort hjelpebehov.[47]

På veien fra Valencia til Madrid besøkte de tre nordmennene hovedkvarteret til de Internasjonale brigadene i Albacete. Byen var et knutepunkt for alle de frivillige soldatene som kom til Spania. Helt siden midten av oktober i 1936 hadde den eneste veiforbindelsen mellom den spanske hovedstaden og kysten gått gjennom de strategisk viktige byene Albacete og Tarancon. [48] I Albacete fikk soldatene den første militære minimumsopplæringen og fikk utlevert uniform og våpen før de ble fordelt til ulike feltavdelinger ved frontene. I Albacete møtte de tre

41 *Lie 1980: 327*

42 *1ste Mai 11.01.1937: 2*

43 *Frederica Montseny (1905–1994), spansk helseminister fra 04.11.1936 til 17.05.1937.*

44 *Hochschild 2016: 82*

45 *Arbeiderbladet 27.11.1936: 3*

46 *Lie 1980: 331*

47 *1ste Mai 07.01.1937: 2*

48 *Arbeiderbladet 19.10.1936: 16*

nordmennene offiserer og soldater i den XI. Internasjonale brigade. De oppholdt seg sammen med Edgar André-bataljonen som stort sett besto av tyske kommunister. Besøket i Albacete ble ikke nevnt i noen av rapportene de sendte hjem. Forklaringen kan være sammensatt. Jo Stein Moe viser i sin bok til at heller ikke Gerda Grepp skrev om sitt opphold i Albacete, og han antyder at hun lot det være av militære hensyn. Hun ville ikke avsløre informasjon om brigadehovedkvarteret som Franco-styrkene kunne utnytte.[49] Det kan ha vært noe av samme grunn til at Gerhardsen og Lie heller ikke skrev om oppholdet der. En annen grunn kan ha vært at man ikke ønsket å gi inntrykk av støtte til en innblanding som kunne oppfattes som et brudd med den norske arbeiderpartiregjeringens nøytralitetslinje. Besøket ble først omtalt i Lies selvbiografi i 1980. I boken skrev han ikke om de traff nordmenn i Albacete eller ikke, men i desember 1936 var det ennå ikke ankommet så mange norske frivillige. I boken la Lie vekt på at spanjolene trengte våpen og utstyr, ikke folk. Haakon Lie var i ettertid klar på hva han mente om de frivillige brigadene. I boken *Loftsrydding* hevder han at de frivillige brigadene fra første stund «var organisert og finansiert av Komintern.»[50]

Rekrutteringen av de frivillige soldatene ble organisert og gjennomført av de forskjellige kommunistpartiene i Europa og USA, og rekrutteringsmønsteret var stort sett det samme i alle land.[51] I Norge var det NKP og Lippe som var drivkraften i arbeidet med å skaffe soldater til brigadene. Eksempler på at enkelte dro til Spania på eget initiativ rokket ikke ved det overordnede perspektivet på opprettingen og organiseringen av de Internasjonale brigadene. Brigadene ble kontrollert og styrt av Komintern og Moskva langs hele reiseruta fra de respektive land og fram til de nådde målet for reisen, brigadehovedkvarteret i Albacete. I Paris ble de frivillige gransket politisk av Stalins hemmelige politi NVDP.[52] Denne delen av de frivilliges historie er underkommunisert i den norske litteraturen om de frivillige brigadene.

Det fantes imidlertid også sosialdemokrater i brigadene. En av dem var østerrikeren Julius Deutsch. Han hadde vært en av lederne for den paramilitære organisasjonen Schutzbund i sosialistpartiet i Østerrike fra 1923, inntil han flyktet til Tsjekkoslovakia etter opprøret i Østerrike i 1934.[53] Deutsch gikk under de hardeste kampene om Madrid i november 1936 ut med en internasjonal appell til verdens samvittighet om de grusomhetene som pågikk i Spania.[54] I desember var han blitt general i de internasjonale brigadene.[55]

Gerhardsen, Midelfart og Lie ankom Madrid 22. desember.[56] Samme dag møtte de redaktøren for sosialistavisen i byen og fikk orientering om den generelle situasjonen i hovedstaden. Redaktøren gjorde neppe et sterkt inntrykk, for hverken han eller avisen han var redaktør for, ble navngitt i rapportene hjem.[57] Litt større inntrykk gjorde nok det korte møtet med general José Miaja, sjefen for militærrådet og lederen for forsvaret av den spanske hovedstaden.[58] Generalen ga uttrykk for tro på seier og for at tiden arbeidet for republikken. Generalen imponerte heller ikke Haakon Lie, men han var i maktposisjon til å forsyne det norske reisefølget med de nødvendige papirer og stempler, som ga dem nærmest fri tilgang til å ferdes i store deler av Madrid.[59] Det var gull verdt. I Madrid opplevde de tre nordmennene bombardementer som var store og nær nok til at de kunne

49 *Moen og Sæther 2009: 69*

50 *Lie 1980: 327*

51 *Richardson 1982; Carr 1984; Payne 2004; Firsov, Kler et al. 2014*

52 *Richardson 1982*

53 *Gerhardsen 1974: 258 f*

54 *Arbeiderbladet 28.11.1936: 18*

55 *Reisen fra Valencia til Madrid ble også en smule dramatisk. De ble alle tre arrestert da Willi Midelfart sto og tegnet en bondegård et sted hvor reisefølget stanset for å ta en pause. Hos Lahlum blir denne episoden koblet til den tidlige fasen av reisen, mens den egentlig skjedde mot slutten av oppholdet da antall tegninger i bagasjen antakelig måtte ha vært mange, og mistanken om spionasje nærliggende. Lahlum 2009: 109*

56 *Arbeiderbladet 23.12.1936: 16*

57 *Sarpsborg Arbeiderblad 23.12.1936: 3*

58 *Lie 1980: 326*

59 *Lie 1980: 325*

forestille seg hva sivilbefolkningen gjennomgikk når angrepene pågikk i timevis over flere dager.[60] De fikk anledning til å reise rundt i de forskjellige bydelene og se ødeleggelsene på nært hold. Rolf Gerhardsen beskrev den daglige bombingen av Madrid, og et bylandskap i forandring fra dag til dag, i rapportene hjem til *Arbeiderbladet*.[61] I en artikkel datert lille julaften og ringt inn fra Madrid samme dag fortalte Gerhardsen om et bombeangrep mot den sentrale telegrafbygningen i Madrid – hvor han og de to andre i reiseføLget hadde vært like ved. De hadde stått på plassen utenfor Hotel Florida, det sentrale hotellet for journalister i Madrid, da telegrafbygningen like i nærheten ble bombet av opprørerne. Bombene slo ned bare et kvartal unna. I rapporten skildret han hvordan folk hastet mot tilfluktsrommene og portrommene eller bare ble stående tett inn mot husfasadene, Han beskrev også hvordan folk jublet når fiendefly ble skutt ned.[62]

Også i Madrid var de på besøk ved sykehusene – det største holdt til i det tidligere fasjonable Palace Hotel i Madrid sentrum. Hotellet var blitt omdannet til sykehus for mer enn 900 sårede. Madrid ble skildret som en festning. En by preget av krig – og en befolkning i konstant frykt for nye granater, skudd eller bomber som mer eller mindre falt ned tilfeldig. Kontrastene til julebudskapet var store. Regjeringsstyrkenes flyvåpen var fremdeles i stand til å jage tyske og italienske fly vekk fra byen. I rapportene beskrev de byggingen av barrikader, skildret både militært og sivilt heltemot, og den konstante matmangelen som spesielt rammet barna. I Madrid manglet man hele tiden kjøtt, kaffe, sukker, melk, poteter og grønnsaker. De meste av forsyningene som ankom byen, ble sendt videre til soldatene ved fronten. Scenene som de opplevde, var dramatiske og gruvekkende.[63]

De reiste på kryss og tvers i Madrid og besøkte de ulike bydelene. Ødeleggelsene var ikke like store alle steder. De viste i tekst, bilder og film at bombene gjorde forskjell på folk. Francostyrkene rettet ilden mot arbeiderstrøkene, som ble spesielt hardt rammet. I rapportene til arbeiderpressen skildret Rolf Gerhardsen nøden blant fattigfolk og hvordan barn ble fedreløse.[64] Frykten og nøden i kjellerrom, tilfluktsrom og i byens undergrunnsstasjoner ble skildret både i tekst, tegninger og senere i form av malerier. Fattigfolk ble spesielt hardt rammet av den åpne bombingen av Madrid, fordi de ofte ikke ville oppgi sin plass i køen for utdeling av mat- og kull.[65] Så desperat var matsituasjonen ved juletider i 1936 at reiseføLget fikk servert katt som julemiddag.[66] Gerhardsen oppsummerte inntrykkene fra Madrid med følgende appell:

> *En av vår civilisasjons største skjensler er rullet op foran våre øine i disse dagene. Vi står i stum fortvilelse mellem sorg og hat, mellem gråt og raseri. Kan vi hjelpe med noe? Ja, vi kan hjelpe med å sende klær og mat.*[67]

Turen hjem til Norge gikk via Barcelona. Rolf Gerhardsen skrev i en rapport at de fikk med seg juledagene både i Madrid og i Barcelona, men sa ikke hvordan de kom seg fra Madrid til den katalanske hovedstaden. Oppholdet i Barcelona synes å ha etterlatt andre inntrykk enn de andre spanske byene. Kanskje traff de en helt annen type mennesker enn de gjorde i Alicante og i Madrid. Barcelona-oppholdet førte med seg flere personlige betraktninger om både kultur og politikk. Haakon Lie erkjente i 1980 både den hvite og den røde terroren, men i 1936 og 1937 skrev arbeiderpressen lite om den røde.[68] Man skrev også veldig lite om borgerkrigen i borgerkrigen – kampen mellom de ulike republikanske grupperingene – ikke minst i Barcelona.[69] Mens Haakon Lie i 1980 hadde lite fint å si om kommunistene i Valencia, hadde han merkelig mye fint å si om kommunistpartiet i Barcelona, POUM.[70]

60 *Arbeiderbladet 11.01.1937: 5*
61 *Arbeiderbladet 23.12.1936: 1; 16*
62 *Arbeiderbladet 23.12.1936: 1; 16*
63 *Sarpsborg Arbeiderblad 23.12.1936: 3*
64 *Sarpsborg Arbeiderblad 23.12.1936: 3*
65 *Arbeiderbladet 06.01.1937: 1; 2*
66 *Lahlum 2009: 108*
67 *Sarpsborg Arbeiderblad 22.12.1936: 3*
68 *Ruiz 2014*
69 *Lahlum 2009: 108*
70 *Lie 1980: 331–32*

Verdens-
teatret

Hvad foregår i Spania?

Aapent møte

i

VERDENSTEATRET søndag den 10. januar kl. 11 formiddag.

Musikk av Østre Arbeidersamfunds Ungdomskorps.
Korte beretninger fra Spania av:

Maleren WILLI MIDELFART.
Redaksjonssekretær ROLF GERHARDSEN.
Sekretær HAKON LIE.

Ny lydfilm fra frontene i Spania fremvises.
De tre foredragsholdere er nettop hjemkommet fra et ophold ved Madridfronten.
Folkets hus store sal er leiet i tilfelle av overfylt hus i Verdensteatret. Det blir det samme program her.
Møtet i Folkets hus begynner kl. 11.30.
Fri entré til begge møter.

Oslo-arbeidere, møt mannjevnt fram
og bli orientert om de virkelige forhold i Spania!

Oslo arbeiderparti.

Annonse for Spania-møtene i Verdensteatret og i Folkets hus i Oslo arrangert av Oslo Arbeiderparti. Arbeiderbladet 09.01.1937: 13

Filmkameratypen som Haakon Lie antakelig brukte for å lage filmen – et Agfa Movex 16 mm kamera. Oversikt over Agfa kamera i 1930-årene: http://www.movie-camera.it/agfae.html. Sist besøkt 01.02.2017

Haakon Lie viste i 1980 at han hadde god oversikt over lederne i de ulike fraksjonene i spansk politikk under borgerkrigen. Noen hadde han positive kommentarer om – og andre negative. Det var likevel bare et lite fåtall av personer de faktisk møtte – i hvert fall slik det framgår av avisartiklene fra 1936. Vi kan ikke vite helt sikkert om reiseføLget traff alle som ble nevnt i Haakon Lies biografi fra 1980. Lahlums biografi kaster ikke ytterligere lys over dette. Lies omtale av de personene de møtte, er dessuten så knappe at det kan virke som det var tilfeldig hvem de traff, og hva slags samtaler de hadde. Det siste vi vet om Spania-oppholdet, var at Haakon Lie holdt en radiotale fra Barcelona sent på kvelden den 29. desember. Radiotalen ble sendt på kortbølgen og kunne høres på de fleste gode radiomottakere i Sør-Norge.[71] I talen ga han ifølge avisene en rystende skildring av forholdene i Spania og rettet en sterk appell til de norske arbeiderne om å hjelpe.[72]

Hjemkomst og mobilisering av den norske hjelpen til Spania

De tre Spania-farerne vendte tilbake til Norge via Paris 5. januar 1937. Allerede 6. og 7. januar publiserte *Arbeiderbladet* de første intervjuene med dem om inntrykkene fra Spania.[73] Intervjuene oppsummerte både reisen og rapportene om den. Et aspekt var likevel nytt. Det ble stilt spørsmål om russiske soldater i Madrid. Det var et spørsmål *Arbeiderbladet* knapt hadde berørt tidligere – og som hverken Gerhardsen eller Lie hadde kommentert i sine rapporter. Det var åpenbart et viktig spørsmål – fordi de borgerlige avisene i lengre tid hadde pekt på at Tyskland og Italia ikke var alene om å blande seg inn i den spanske borgerkrigen. Det var spesielt de russiske jagerflyene som var i stand til å matche de tyske og italienske flyene i luftkampene, som påkalte oppmerksomhet.[74] De hadde heller ikke tidligere berørt de store motsetningene innenfor den spanske Folkefronten som de hadde sett på nært hold i Spania. Spesielt store var motsetningene mellom kommunistene

71 *Arbeiderbladet 29.12.1936: 4; Sarpsborg Arbeiderblad 29.12.1936: 6; 1ste Mai 29.12.1936: 1*

72 *Smaalenenes Social-Demokrat 30.12.1936: 1*

73 *Arbeiderbladet 06.01.1937: 1–2; Arbeiderbladet 07.01.1937: 6–7*

74 *1ste Mai 06.01.1937: 2*

Åpningsbildet i Haakon Lies film ***Spania, Spania***

og anarkistene i Katalonia og i Barcelona. Der sto de steilt mot hverandre. Forholdet mellom kommunistene og sosialistene i Madrid ble skildret som langt bedre.[75] De skildret en befolkning i Madrid som var grunnleggende overbevist om at kampen til slutt ville ende med seier. De satte enda en gang søkelyset på det enorme hjelpebehovet i Spania, og sluttet med en intens appell om humanitær hjelp. Den direkte appellen gikk igjen i alle rapportene de hadde levert til arbeiderpressens aviser under oppholdet i Spania. Intervjuene pekte framover til de to første store Spania-møtene 8. og 9. januar 1937. På begge møtene var Gerhardsen, Midelfart og Lie de store trekkplastrene, slik annonsen om møtet i Verdensteatret viser.[76] Annonsen tegnet også et bilde av hvordan Spania-møtene foregikk landet rundt under den spanske borgerkrigen. De fulgte et mønster som lenge hadde vært praktisert i propagandaarbeidet i Arbeiderpartiet. Også på dette området var Haakon Lie en av de store strategene.[77]

Møtene var korte, og de hadde til hensikt å appellere til både fornuft og følelser.[78] Foredragsholdere snakket kort om ulike aspekter ved den spanske borgerkrigen, det var lettere underholdning, og det var film fra Spania. Spania-møtene var med andre ord visuelle fra starten, og filmene spilte en vesentlig rolle i mobiliseringsarbeidet.

Spania, Spania – en innholdsanalyse

I det ytre er *Spania, Spania* en 19 minutter lang film som på et overordnet plan handler om den spanske borgerkrigen, stykket opp med hele 40 tekstplakater. Det vil si at sekvensene mellom tekstplakatene var forholdsvis korte. Da filmen ble gjenfunnet, inneholdt den ikke noe lydspor, og det er tvilsomt om den noen gang har hatt det. Hvordan kan man si noe vitenskapelig om en film har hatt lyd eller ikke når det ikke finnes kilder, hverken i skriftlig form eller personer som har sett filmen, som kan svare direkte på det? Helt sikkert kan vi ikke besvare dette spørsmålet. Det høye antallet tekstplakater tyder på at filmen opprinnelig ble laget som en stumfilm. Plakatene gir

75 *Arbeiderbladet 06.01.1937: 1–2*

76 *Arbeiderbladet 07.01.1937: 4*

77 *Gerhardsen 1931, Lie 1934*

78 *Bastiansen og Dahl 2008: 273*

Tekstplakaten «Konene ved vannposten»: Denne filmsekvensen viste noe av dagliglivet til spanske kvinner, som framsto som foreløpig uberørt av krigen. Det var bilder av kvinner som hentet vann i store leirkrukker, kvinner som vasket klær i store felles vaskestamper

både geografisk informasjon om hvor filmsekvensene er tatt opp, og de gir også enkelte kommentarer til innholdet. Teksten bidrar dessuten til å drive fortellingen framover. Dette kan tyde på at filmen har vært tenkt vist sammen med en foredragsholders forklarende stemme, men filmen har, som vi senere skal se, også blitt vist uten noen fra reiseføl get som foredragsholder. Det er ellers tvilsomt at Haakon Lie dro rundt i Spania med et tungt kamerautstyr som ga mulighet for lydopptak. Det er tvert om rimelig å anta han reiste til Spania med den samme type kamerautstyr som AOF hadde kjøpt inn til bruk i eget filmarbeid, nemlig et Agfa Movex-kamera som ikke tar opp lyd. En annen mulighet var selvsagt at man hadde laget plate med lyd og kommentarer som fulgte filmen da den ble vist, men ikke noe vi vet så langt, tyder på det.

Organiseringen av filmen

Hvordan ble så innholdet i filmen fortalt og organisert? Filmens redigerte hovedstruktur og fortelling kan deles inn i tre hoveddeler, hvor filmingen delvis falt sammen med enkelte av de stedene som reiseføl get besøkte. Tematisk handlet den om det spanske dagliglivet, om ofrene for borgerkrigen, soldatene på den republikanske siden av krigen, og de materielle ødeleggelsene av hele bydeler. Innholdet i filmen ble geografisk i hovedsak til i byen Elche, i og utenfor Alicante og i selve Madrid. Filmen inneholdt ingenting fra oppholdet i Valencia, Albacete eller Barcelona. Det er ingen gode forklaringer på hvorfor det ikke er film med fra alle de andre stedene de besøkte.

Markedsplass med varer – mest klær og kopper og kar, ingen matvarer, et mylder av kvinner og menn, nærbilder av både kvinner og menn, fjes med karakter og uttrykk

Tabell 1: Oversikt over tekstplakater og spilletid i den første hoveddelen

Hoveddel 1 (1–4,38)		
Nr.	**Tekstplakat**	**Lengde i min/sek**
1	Noen billeder fra en reise desember 1936	0,43
2	Rismarker under vann	0,34
3	I Palmeskogen ved Elche	0,25
4	På «Daddel-slang»	0,23
5	«Konene ved Vannposten»	0,45
6	En markedsplass	0,39
7	Spansk byliv – Alicante	1,04

Eksotiske bybilder fra Alicante

Ulykkelige barn av foreldre som enten var drept eller var ved fronten

Dagliglivet

Den første hoveddelen av filmen viser klipp fra dagliglivet i en del av Spania som i desember 1936 ennå ikke var blitt preget av kamphandlinger. Klippene viste en hverdag som gikk sin gang. Både sivilbefolkning og soldatene skulle ha mat, og de første sekvensene viser fiske, rismarker, griser og kalkuner. Lie filmet noe av folkelivet i Elche, og bildevalgene med kvinner ved vannposten, barn og eselkjerrer understreker det som ble oppfattet som eksotisk for en gutt oppvokst i Oslo.

Fiskebåter på havna i Alicante

Barna lekte krig

Fotografen var både oppdager og turist på en gang, og han lot publikum få ta del i det han selv så. Det samme gjelder også selve byen Alicante, hvor man ser busser med passasjerer på taket, havneområdet, hotell omgitt av palmer, fiskere på havnen, kjerrer med mel, lastebiler, barn og voksne. Sekvensene beskrev det samme som man kunne lese om i Rolf Gerhardsen skildringer av havneområdet i en artikkel datert

Tabell 2: Oversikt over tekstplakater og spilletid i den andre hoveddelen

Hoveddel 2 (4,38-8,24)		
Nr.	**Tekstplakat**	**Lengde i min/sek**
8	«Vi besøker et hjem for barn hvis foreldre er falt eller er ved fronten.»	0,21
9	«Det er et gammelt kloster som er omdannet til barnehjem.»	0,36
10	«Foreldreløse barn fra Asturia»	0,26
11	«Appelsin-hagen:»	0,37
12	Naturlig nok – ungene leker krig	0,10
13	Barnas veggavis	0,13
14	Denne vesle gutten blev født under bombardementet av Madrid – og døpt Lenin	0,13
15	Vi besøker et av de mange hospitaler	0,20
16	Andre hospitaler	0,40

Alicante 15. desember 1936.[79] Alle de påfølgende bildene i den andre hoveddelen i denne artikkelen er hentet fra Haakon Lies film.

Fortellingen i filmen er drevet fram ved hjelp av innlagte tekstplakater. Som tabell 1 viser, bestod første hoveddel av sju tekstplakater fordelt på en filmlengde på noe over fire og et halvt minutt. Filmsekvensene var forholdsvis korte, fra 25 sekunder til noe over ett minutt.

Sivile og militære ofre

Den andre hoveddelen inneholder de første sekvensene som direkte forteller noe om konsekvensene av borgerkrigen, om ofrene for krigshandlingen, både de sivile og de militære. Fotografen viste også nærbilder av barn fra barnehjemmet utenfor Alicante, oppstilt på geledd med trestokker som gevær, barn som marsjerte som soldater, og barn som hilser med folkefronthilsen, det vil si knyttneven mot hodet. I motsetning til de glade spanske barna i sovjetiske propagandafilmer fra barnehjem for spanske barn i Sovjet, så disse barna både ulykkelige og traumatiserte ut. De russiske filmfolkene hadde først og fremst som mål å få fram hvor vellykket det sovjetiske hjelpearbeidet var.[80] Men Haakon Lie laget film for å mobilisere folk til å støtte hjelpearbeidet i Spania. Bruken av barnebildene i Lies film hadde slik sett en klar retorisk hensikt. De skulle vekke harme og sympati på en gang: harme mot fascistene og sympati for ofrene.

Tabell 2 gir oversikt over tekstplakatene i den andre hoveddelen og viser hvor lange de enkelte filmsekvensene var. Den andre hoveddelen varte samlet noe over fire minutter, men viste flere tekstplakater enn den første. Sekvensene ble derfor også langt kortere. De fleste sekvensene var fra barnehjemmet og viser barna i de mange forskjellige aktivitetene som foregikk.

Haakon Lie filmet også veggavisen på barnehjemmet – laget av barn som hadde skrevet direkte på veggene og hengt opp tekster skrevet på papir. Tegningen av en hane som forsvarte kyllingene, symboliserer nok i denne sammenhengen selve republikken. Denne tolkningen forsterkes av overskriften over tegningene: Der står det med store bokstaver RENECER – som oversatt er «vil bli gjenfødt». Det vil si at republikken vil bli gjenfødt gjennom barna (kyllingene) – selv om de stolte hanene ble drept. Deler av teksten under tegningene på veggavisen er vanskelig å tyde på filmen, men antakelig står det

79 *Arbeiderbladet 22.12.1936: 1–2*

80 *Se Kowalsky 2007: 15 om filmingen av spanske barn i sovjetiske barnehjem.*

En såret frivillig på Komintern-hospitalet i Elche i Spania

Willi Midelfarts tegning av en fransk frivillig på operasjonsstua med identisk arr på magen som i filmen. Lie 1980: 332 f

Tabell 3: Oversikt over tekstplakater og spilletid i den tredje hoveddelen

Hoveddel 3 (8,24-19,00)		
Nr.	**Tekstplakat**	**Lengde i min/sek**
17	Øvelsesplass for unge militssoldater	0,33
18	Madrid	0,08
19	Hos Arbeidermilitsen i Casa del Campo	0,16
20	Middagssøvn til kanonakkompanjemang	0,06
21	Nye skyttergraver	0,12
22	Humør skorter det i et hvert fall ikkje på	0,22
23	Universitetsbyen – hvor oprørerne ligger	1,10
24	En broket armé	0,12
25	– som dog i 2 måneder har holdt Franco stangen foran Madrid	0,13
26	En annen type soldater i ro bak fronten	0,26
27	Den internasjonale kolonne i fremste linje!	0,34
28	Granater som ikke har eksplodert	0,09
29	Thälmann-bataljonens offiserer	0,14
30	Skyttergraven utbedres	0,32
31	Shrapnels som eksploderer	0,20
32	Madrid efter bombardementet	0,48
33	Granatinnslag	0,45
34	En gang bodde 200 000 mennesker i disse bydelene	0,28
35	– I dag bare en ruinhaug tilbake	0,35
36	Fotografens papirer studeres av militsen	0,07
37	– Mens en mann ved siden av ham treffes av en geværkule og bæres bort	0,14
38	Bare militssoldater er tilbake i disse bydelene	0,28
39	Ikke engang kirkene spares av Francos bomber	0,47
40	Dette er Madrid i dag	0,14
41	Hjelp Spania!	

«Viajeros ve a Espania y di que sus hijos complieron con su deber.» (Reisende – dra til Spania og fortell at barna deres utfører sine plikter.) Teksten tyder på at de spanske barnehjemmene ble brukt som en del av republikkens propaganda. De ble da også ofte brukt som utstillingsvindu og reisemål for utenlandske besøkende under borgerkrigen.

De siste sekvensene i den andre hoveddelen vies de sårede på hospitalet Socorro Rojo Internacionale hospital de Sangre no 2 i byen Elche. Hospitalet ble drevet av The International Red Aid, en organisasjon opprettet av Komintern i 1922. Under den spanske borgerkrigen drev den flere hundre hospitaler, flyktningeleirer og suppekjøkkener for fattige i hele det regjeringskontrollerte Spania. Filmen viser folk på vei ut av hospitalet og nærbilder av sårede unge menn. Det var første gang det ble vist bilder av unge menn. Lie viste også fram sykerom med flere sårede soldater – nærbilder av menn med ulike skader og under behandling av sykepleiere og leger. Videre er

Militssoldat tar sikte til ære for fotografen

det bilder fra spisesalen på hospitalet, hvor fotografen zoomet inn på nærbilder av enkelte av pasientene. Filmsekvensene med sårede soldater ble filmet 16. desember. Oppholdet i Elche og på hospitalene ble skildret i Rolf Gerhardsens artikkel i Arbeiderbladet 22. desember 1936. Hverken Lie eller Gerhardsen gjorde publikum oppmerksom på at hospitalet ble drevet av Komintern, antakelig for å unngå beskyldninger om at det norske hjelpearbeidet støttet kommunistene. Sekvensene fra hospitalet i Elche ble også framstilt i Willi Midelfarts skissetegninger, som senere ble brukt i Lindbæks bok og i Lies selvbiografi. Tegningene fra hospitalet gir ett av flere eksempler på parallelle og overlappende sekvenser i filmen. Det som ble beskrevet med ord i avisartikkelen og i skissene, ble framstilt med levende bilder i filmen. Slik sett var reportasjene fra hospitalet et tidlig eksempel på at samme historie ble fortalt på forskjellig vis til forskjellige medieplattformer.[81] Filmsekvensene med de sårede soldatene utgjorde bare litt mer enn ett minutt.

Soldater og ruiner

Den tredje hoveddelen er den lengste delen av filmen. Den varer i mer enn ti minutter, og den er nesten utelukkende viet soldatene som Haakon Lie traff ved frontlinjene i Madrid. Tabell 3 viser fordelingen av de 24 tekstplakatene som denne delen besto av. Den tredje delen hadde som tabellen viser langt flere og kortere sekvenser enn i de to første. Lie traff både spanske militssoldater og soldater i de Internasjonale brigadene. De internasjonale soldatene kom fra Europa og USA. I den grad filmen forteller en historie om soldatene, er det tydelige forskjeller mellom hvordan militsavdelingene og de

81 *Arbeiderbladet 22. desember 1936: 2*

En broket armé av militssoldater som poserer for kameraet. Soldatene ulikt påkledd i forskjellige uniformseffekter og luer – og ikke under kommando

internasjonale styrkene blir framstilt. Militssoldatene framstår tvetydig, både som profesjonelle og som tilsynelatende uorganiserte uten militær kommando, mens soldatene i brigadene er erfarne og organiserte, og under militær kommando. I bildene av de frivillige soldatene er det påfallende mange som sitter og leser enten bøker eller aviser, eller som skriver brev. Den siste delen av filmen viser de bygningsmessige konsekvensene av krigen i form av tomme ruiner helt uten menneskelig aktivitet.

Haakon Lie filmet mange sekvenser med nærbilder av soldater. Sekvensene fikk fram individene i de gruppene som ble filmet: militssoldater i ulike situasjoner – i tilfluktsrom omgitt av sandsekker, og soldater som poserte for filmfotografen i skyttergravene med gevær i anleggsstilling. Det var soldater som ble filmet mens de tok ladegrep, og andre mens de leste brev i skyttergravene. En soldat avfyrer geværet over kanten av skyttergraven. Skuddet var reelt nok. Man ser rekylen i geværet, men det ble egentlig ikke siktet. Skuddet var antakelig avfyrt til ære for fotografen.

Haakon Lie filmet ikke noe fra reiseføLgets møte med soldater og offiserer ved hovedkvarteret for de brigadene i Albacete. I Madrid møtte han derimot offiserer og soldater fra Thälmann-bataljonen. Bataljonen var oppkalt etter den kjente tyske kommunistlederen Ernst Thälmann, som ble arrestert like etter at Hitler kom til makten. Han ble senere henrettet i den tyske konsentrasjonsleiren Buchenwald i 1944. I desember 1936 var det mest tyske soldater i denne bataljonen, men den fikk også etter hvert sterke skandinaviske kontingenter med både norske, svenske og danske kompanier. Lise Lindbæk ble knyttet til polit-avdelingen i denne bataljonen. Hun hadde ansvaret for å lage bataljonens avis og bidra til den politiske skoleringen, og hun hadde oppdraget

De internasjonale styrkene ved fronten

å skrive bataljonens historie.[82]

De internasjonale styrkene fikk liten oppmerksomhet i Lies film. Bare om lag ett minutt av filmen var viet de frivillige styrkene i Madrid. I selvbiografien var Lie sterkt kritisk til mytene om de Internasjonale brigadenes innsats ved Madrid-fronten i 1936. Han skrev:

> *Vi møtte den XI. Internasjonale Brigade som hadde fått ord på seg for å ha reddet Madrid. Sannheten er at folkemilitsen sammen med regulære enheter fra den gamle spanske hæren hadde stanset Francos fremrykning før brigaden nådde fram til Madrid. En verdensomspennende kommunistisk propaganda gjorde imidlertid de internasjonale brigadene til krigens helter. Ingen vil benekte at de sloss og sloss godt. Men ingen bør skjule at grov krigspropaganda gjorde dem til noe mer og annet enn de var.*[83]

Flere har pekt på at det skjedde noe med Haakon Lies syn på kommunismen under oppholdet i Spania, og at det var dette som kom til uttrykk i hans kritiske synspunkter på de Internasjonale brigadene mer enn 40 år senere i selvbiografien.[84] Men var disse synspunktene de samme som Gerhardsen og Lie ga uttrykk for i avisartikler og i filmen da de kom hjem? Det er ingenting i avisartiklene og i filmmaterialet som ga uttrykk for en tilsvarende kritisk holdning til propagandaen om de Internasjonale brigadene i 1936. I filmen vises nærbilder av frivillige soldater som enkeltindivider og med vekt på ansiktsuttrykk med særtrekk og karakter. Lie filmet soldater som snakker sammen, de fleste middelaldrende menn. Det vil si at de var erfarne soldater som hadde opplevd skyttergravene under den første verdenskrigen. De snakket i moderne sambandsutstyr – felttelefon.

82 *Lindbæk 1938; Lindbæk 1946; Slapgard 2002*

83 *Lie 1980: 327*

84 *Lahlum 2009*

En såret soldat blir båret vekk til en ventende ambulanse

Det var både offiserer og soldater, noen med hjelm og andre med uniformsluer, alle med uniformer av varierende kvalitet og form. Noen var utrustet med pistoler, og andre var bevæpnet med geværer. Enkelte av offiserene hadde tykke pelsfrakker – åpenbart for å holde den spanske vinterkulden ute, andre så ut som de frøs. De fleste av de frivillige soldatene på filmen var godt utrustet, om enn noe uensartet. Framstillingen av det spesielle ved de frivillige kom klarest til uttrykk i Rolf Gerhardsens rapport om besøket hos Thälmann-bataljonen:

> *Vi møter i det hele her soldater av et helt annet slag enn dem vi har truffet på andre frontavsnitt. Flere av dem har deltatt i verdenskrigen, andre har på annen måte fått militær utdannelse. Dermed er de også regjeringens støttropper. De sendes dit hvor påkjenningen er sterkest. Det er lite å undre sig over at tallet av sårede og drepte blir stort. Rolig forteller de om sine falne kamerater, men av og til lyser det fra ansikt til ansikt av vilt hat.*[85]

Framstillingen av de frivillige soldatene som spesielt dedikerte og selvoppofrende var en del av den propagandaen som Lie kritiserte i 1980. Men i 1936 var reisefølgets egne rapporter og film helt på linje med framstillingene i den generelle propagandaen.

Haakon Lie besøkte også arbeidermilitsen ved Casa del Campo, hvor han filmet enkeltsoldater og soldater i grupper – røykende og pratende – utenfor farlig område i skyttergravene. Det var soldater som lo og spøkte, det var soldater som skrev brev, soldater som leste, soldater som sov, soldater som gravde skyttergraver. Det var soldater som gjorde alle de

85 *Arbeiderbladet 23.12.1936: 1; 16*

Sammenraste hus i arbeiderstrøkene i Madrid

tingene som soldater gjør når de er ute i felt og ikke er i direkte kamp: De fikk tiden til å gå.

Lie viste hus med ødelagte fasader, fasader som det var skutt hull i, hus hvor vinduene var skutt ut, og hus hvor bare skallet sto igjen. Lie panorerer over gateløp og fasader for å vise omfanget av skadene etter granater som var slått ned. Han viser gateløp hvor det var bygget barrikader på tvers av gatene med sandsekker på toppen. Barrikadene av stein var over to meter høye. Det fantes både sivilister og militssoldater i ruinene. Filmen gir nærbilde av en forlatt barnevogn som er blitt skutt i filler enten av granatsplinter eller skadet av nedstyrtede husrester.

Både militssoldater og sivile ble filmet sammen i gatene omkranset av skadde hus og ruiner. Filmen viser soldater i uensartede uniformer som lager bål og som sitter på stoler for å varme drikke og lage mat i kokende gryter, eller de leser aviser. Som tidligere i filmen vises nærbilder av enkeltsoldater – alle med særpregede ansiktstrekk – i profil eller midt imot – både yngre og eldre soldater. Den siste delen av filmen er stort sett viet de materielle ødeleggelsene, spesielt i de fattige områdene av Madrid, hvor Franco-styrkene bombet spesielt hardt. De materielle skadene var omfattende. Flere av sekvensene i denne delen av filmen ligner på sekvenser som man også kan finne igjen i andre Spania-filmer. Mange av filmene lånte bildeutsnitt fra hverandre. Det gjelder for eksempel gjengivelsen av barneevakueringsplakaten fra *Spania i flammer* som vises som illustrasjon i denne artikkelen.

Filmen ble avsluttet med den appellerende tekstplakaten «Hjelp Spania!». Appellen om hjelp til den spanske befolkningen og den lovlige regjeringen i dens kamp mot fascistene gikk igjen i alle filmer som

Plakater på husveggene i Madrid. «Uno de los objetivos de la aviaction» – barna – ett av målene for evakueringen fra Madrid i slutten av desember 1936

ble laget om Spania. Ivor Montagus film *Defense of Madrid* fra 1936 var ett eksempel av mange på denne typen filmer som ble brukt til å mobilisere støtte til regjeringens sak i utlandet.[86]

En reise og en film

I forhåndsomtalen til de store Spania-møtene 8. og 10. januar ble det framhevet at Gerhardsen, Midelfart og Lie hadde oppholdt seg ved fronten og derfor hadde noe unikt å fortelle. I hvilken grad ble dette formidlet i den filmen som Haakon Lie laget om Spania? De hadde hele tiden hatt guidet følge av erfarne spanske offiserer som sørget for at de var trygge. Som så mange andre utenlandske besøkende i Spania fikk de tett oppfølging enten de befant seg på regjeringssiden eller på Franco-siden.

De hadde ikke vært i direkte kamp, men de hadde vært nær nok frontlinjene i Madrid til at de fikk en opplevelse av hvordan soldatene hadde det. De hadde opplevd at folk døde i deres nærhet. Haakon Lie opplevde blant annet en «soldat som falt ved siden av Håkon Lies filmapparat.»[87] Den døde kom ikke med i filmen, men Lie viste en mann som ble fraktet vekk med ambulanse etter å ha blitt truffet av en kule like i nærheten av ham. Videre hadde de opplevd bombing og flykamper over Madrid. De hadde også måttet søke til tilfluktsrommene for å unngå å bli

86 *Filmen ble produsert av Progressive Film Institute i England, se https://www.idfa.nl/en/film/d1aa14a3-ab68-44a2-a7cd-928d51547592/defence-of-madrid, sist besøkt 17.04.2017.*

87 *1ste Mai 06.01.1937: 2*

Den avsluttende tekstplakaten med sluttappellen i Haakon Lies Spania-film

truffet av bomber fra fly og artilleribombardement. De forsto den frykten som sivilbefolkningen følte. Dette formidlet de i avisartiklene de sendte hjem til arbeiderpressen, og i Midelfarts skissetegninger. Men i filmen var det mindre å finne av den samme dramatikken.

Hva slags film var så *Spania, Spania?* Teknisk sett var filmen godt laget. Den inneholdt både sekvenser som ble filmet på frihånd og sekvenser som åpenbart ble filmet med stativ. I alle delene av filmen har fotografen forsøkt å variere bildeutsnittene, om enn noe mekanisk. Det har han gjort ved å bruke panoreringer enten mot høyre eller mot venstre som innganger til de ulike sekvensene. I de sekvensene det inngår mennesker, varieres det mellom grupper, to eller tre personer i klynger eller bilder av enkeltpersoner. All panorering foregår rolig og kontrollert, og bildene har en gjennomgående god dybdeskarphet. Selv om Haakon Lie var en viktig film- og propagandastrateg i AOF, var han ingen profesjonell fotograf og kameramann med dramaturgisk kompetanse. Filmen var i første rekke en amatørfilm, som inngikk i rekken av de mange andre 16 mm-amatørfilmene som AOF var med på å skape i 1930-årene.[88]

Felles for de fleste av de til sammen 40 sekvensene er at de består av en serie bildetablåer uten en klar fortelling med bruk av sammenbindende elementer. Filmen mangler en moderne dramaturgi hvor det er bildene selv som forteller historien. I første rekke er det de beskrivende tekstplakatene som utgjør det fortellertekniske elementet. Av og til inneholder tekstplakatene bare geografiske opplysninger om hvor filmingen har foregått. Andre ganger er tekstplakatene mer en beskrivende annonsering av hva

88 Sørenssen 2011: 29–40

Stappfullt på Spania-møtet i Folkets Hus, store sal fredag 8. januar 1937. Bildet viser hvor godt besøkt Spania-møtene i Folkets Hus i Oslo var. Arbeiderbladet 09.01.1937: 4

publikum får se etter tekstplakaten. Et eksempel på dette er tekstplakat nr. 12: «Naturlig nok – ungene leker krig». I de påfølgende bildene får man se det annonserte: ungene lekte krig. Et annet eksempel er tekstplakat nr. 28: «Granater som ikke har eksplodert.» De påfølgende bildene viser ganske opplysende et knippe av granater – som åpenbart ikke hadde eksplodert.

Hvordan kan filmen plasseres filmteoretisk og historisk? Haakon Lies måte å lage film på var ikke ny. Genremessig ligner den på de filmene som ble laget før første verdenskrig, og som Tom Gunning har beskrevet i den internasjonale filmhistoriske litteraturen som *Film of attraction* eller *Aesthetics of the view*. I Norge har både Bjørn Sørenssen og Jan Anders Diesen vist hvordan denne måten å lage film på, dominerte de mange norske turist- og reisefilmene som ble laget som stumfilmer før og etter første verdenskrig. Genren omfattet også jernbanefilmer og polarekspedisjonsfilmene (Nansen og Amundsen) i 1920- og 1930-årene.[89] Filmen Lie laget i Spania i 1936, kan betraktes som en slik førdokumentarisk *reisefilm*. Publikum fikk se det fotografer viste fram. Rekkefølgen på innslagene kunne ha kommet i en annen orden, bilder lagt til eller fjernet, uten at fortellingen hadde blitt vesentlig annerledes. Filmen manglet dermed en klar dramaturgisk fortelling med en start, en midtdel og en avslutning. Denne type filmer la mer vekt på å vise fram enn å fortelle. Lies Spania-film kunne ha vært en fortelling om nordmennenes Spania-reise, men Rolf Gerhardsen inngikk bare i noen korte glimt i to av sekvensene i filmen. Willi Midelfart ble ikke filmet i det hele tatt. Selv om den moderne dramaturgiske historien fortalt med bilder mangler, har filmen likevel en tredelt narrativ struktur hvor det stort sett er sammenheng mellom reiseruten og filminnholdet. Filmen forteller om dagligliv, de sivile og militære ofrene for krigen og de materielle konsekvensene av den. Filmen hadde til hensikt å mobilisere publikum til støtte for Spania.

Spania-filmene – en visningshistorie

Haakon Lies dokumentar var en propagandafilm laget under de første innledende månedene av den spanske borgerkrigen. Budskapet var enkelt: «Hjelp Spania!» Hva vet vi så om hvordan filmen ble formidlet til publikum? Den var bare én av mange Spania-filmer som ble laget under den spanske borgerkrigen, og flere av dem ble vist for publikum i Norge. Så hvordan kan Lies Spania-film sees i en bredere og generell sammenheng som propaganda for å mobilisere den norske opinionen til støtte for den spanske regjeringens sak? Hva er det mediespesifikt nye i bruken av dokumentarfilmene om Spania?

89 Sørenssen 1999: 102–113; Sørenssen 2007: 39–43; Diesen 2011

Urpremiere for Haakon Lies Spania-film

Haakon Lie, Rolf Gerhardsen og Willi Midelfart reiste alle rundt som foredragsholdere på møter til inntekt for Spania-hjelpen de første månedene av året 1937. Det er all grunn til å tro at filmen ble vist på møter hvor reiseføLget holdt foredrag om hva de hadde opplevd i Spania, og hvor AOF distribuerte filmer. Men var det slik?

Som vi alt har sett, så deltok de alle tre på folkemøtene i Verdensteatret og i Folkets hus 8. og 10. januar 1937. Begge møtene ble arrangert av Oslo Arbeiderparti. Arrangementene var korte – de varte bare en halv time. De var til gjengjeld usedvanlig godt besøkt. Midelfart, Gerhardsen og Lie holdt korte appeller om situasjonen i Spania – før det ble vist film fra frontene. Skal man tro tallene i *Arbeiderbladet*, trakk disse Spania-møtene totalt nesten rundt 5–6000 deltakere. Mange kom ikke inn.[90]

«Filmen var i første rekke en amatørfilm, som inngikk i rekken av de mange andre 16 mm-amatørfilmene som AOF var med på å skape i 1930-årene.»

Man skulle kanskje tro at den ferske filmen ville ha blitt brukt under ett av disse store møtene. Annonsen for møtet omtalte filmen bare som «ny lydfilm fra frontene i Spania». Ser man nøyere etter i omtalen i *Arbeiderbladet* av møtene 8. og 10. januar, kan man slå fast at det ikke var Lies film:

> *Den samme film som ble forevist i går, en lydfilm optatt av den spanske regjering og som dels viser oss kampene ved Aragon-frontene på nært hold og dels de fryktelig virkninger av bombene over Madrid og den forbitrede kamp om universitetsbyen, vil også bli kjørt i morgen.*[91]

Antakelig hadde de ikke rukket å ferdigstille filmen på så få dager. Beskrivelsen var mer dekkende for to filmer som AOF hadde importert, og som Statens filmkontroll godkjente 13. januar i 1937. Den ene var *Bataille de Farlette*, en vel 15 minutter lang (420 meter) film vi ikke kjenner den norske tittelen på.[92] Innholdet ble på filmkontrollens sensurkort beskrevet som: «En rekke billeder fra den spanske borgerkrigsfront.» Den andre filmen var 17 minutter lang (460 meter) lang og hadde den norske tittelen *Madrid, facismens grav*. Denne filmen ble beskrevet slik: «Billeder fra det beleirede Madrid».[93] Anmerkningene ga ingen ytterligere informasjon om innholdet. På grunn av lengden på arrangementet kan vi imidlertid gå ut fra at filmene som ble vist, var korte. Vi kan imidlertid ikke være helt sikre på at det var en av disse filmene. Det kunne også vært en av filmene som Arbeidernes Oplysningsforbund importerte høsten 1936, eller en av de sovjetiske filmene som ble importert i 1930-årene. Enkelte av dem kunne defineres som dokumentarfilmer. Sovjeterne var på plass i Spania med egne filmfolk kort tid etter at borgerkrigen brøt ut, og produserte flere dokumentarer med utgangspunkt i nyhetsfilmene som ble laget for det sovjetiske markedet.[94] Bjørn Sørenssen har vist at AOF importerte minst én av de sovjetiske dokumentarfilmene som ble laget i Spania under borgerkrigen.[95] Vi vet lite om importen og visningene av disse filmene i Norge.

Den eneste sovjetiske filmen om Spania det har vært mulig å dokumentere visningen av, var en film om det sovjetiske hjelpearbeidet i Spania som ble vist på et møte i Arbeidersamfunnet i Oslo 16. januar 1937. Vi kjenner ikke tittelen på filmen, og vi vet heller ikke hvem som laget den. På det samme møtet holdt Haakon Lie foredrag om sine erfaringer fra Spania, og han viste for første gang filmen han laget i Spania. *Arbeiderbladet* skrev:

90 *For referater fra Spania-møtene i Oslo se Arbeiderbladet 11.01.1937: 1.*

91 *Arbeiderbladet 09.01.1937: 4*

92 *Sensurkort nr. 23254, Statens Filmkontroll, godkjent for visning 13.01.1937*

93 *Sensurkort nr. 23255, Statens Filmkontroll, godkjent for visning 13.01.1937*

94 *Beevor 2006; Kowalsky 2007*

95 *Sørenssen 1980: 327*

«Håkon Lies Spania-film har urpremiere.» [96]

Haakon Lie var den av de tre i reisefølget som deltok på flest Spania-møter etter hjemkomsten. Han holdt foredrag ved 16 arrangementer i tiden fram til 16. mars. De fleste av møtene han deltok på, ble arrangert av fagforeninger i Oslo-området. Han holdt foredrag 12. januar om «fascist-oprøret i Spania» for klubben Brage i Østre Arbeidersamfund i Oslo. Det ble vist film fra Spania, men vi vet ikke om det var hans film eller ikke, men antakelig var det ikke det.[97] Det siste møtet han deltok på, ble arrangert av Den norske hjelpekomiteen for Spania i Arbeiderforeningen i Trondheim 16. mars 1937.[98] Av de 16 møtene Haakon Lie deltok på, var det kun fire arrangementer hvor det er grunn til å tro at hans film ble vist. Ved de andre arrangementene ble det brukt importerte Spania-filmer.

Også Rolf Gerhardsen reiste rundt på kryss og tvers med foredrag om Spania-oppholdet. Fram til slutten av februar deltok han på elleve Spania-møter i Østfold, Oslo, Telemarksområdet og i Bergen. Det første foredraget han holdt var i Sellebakk kinolokale i Østfold 19. januar.[99] Vi kan imidlertid bare dokumentere at Haakon Lies film ble vist på ett av de arrangementene han deltok på. Det var på Spania-møtet i Sellebakk kinolokale 26. januar.[100] Det siste arrangementet hvor Gerhardsen holdt Spania-foredrag var i Bergen 25. februar.[101]

«Spania-aksjonene hadde et sterkt lokalt tyngdepunkt»

Willi Midelfart deltok på syv Spania-arrangementer fram til 18. februar. Det første møtet var på den sosialistiske kveldskolen, arrangert av Bærum AOF 18. januar 1937. Det siste var under den spanske utstillingen i Kunstnerforbundet i Oslo, arrangert av Hjelpekomiteen for Spania. Alle arrangementene Midelfart deltok på, foregikk i Oslo-området. Det er ikke mulig å dokumentere at Haakon Lies film ble vist på noen av dem, men opplysningene i annonsene er så uklare at det heller ikke kan utelukkes.

Denne visningshistorien viser flere ting. For det første ser det ut til at Haakon Lie og de andre Spania-farerne kom til ferdig planlagte lokale arrangementer, hvor filmene var bestilt på forhånd. Det kan tyde på at Spania-aksjonen hadde et sterkt lokalt tyngdepunkt, hvor de selv bestilte filmer i god tid i forveien. Det kan si noe om hva slags type mobiliserings-organisasjon Hjelpekomiteen for Spania var. Samtidig skal man selvsagt ikke undervurdere betydningen av den sentrale organiseringen av foredragsholdere og import av filmer. Styrken lå likevel i det lokale engasjementet. Det er lite som tyder på at de tre Spania-farerne dro på foredrags-turneer med en egen pakke av foredrag og film.

For det andre viser visningshistorien at filmen bare var én av mange Spania-filmer som sirkulerte. I dette materialet kan vi bare dokumentere visningen av Lies film under seks Spania-arrangementer. Ved fem av filmvisningene var én fra reisefølget til stede. I tillegg vet vi at filmen også ble brukt på ett annet arrangement: under et møte i Sosialistisk kulturfronts film- og teatergruppe, hvor ingen av de tre i reisefølget deltok. [102]

Metodiske utfordringer

Å følge Haakon Lies dokumentarfilms spesifikke visningshistorie har bydd på en rekke metodiske problemer. Det finnes ikke noen kataloger som enkelt kan fortelle når og hvor filmen ble vist. Langt mer

96 Arbeiderbladet 15.01.1937: 3; Arbeiderbladet 18.01.1937: 4. Det er første gang at det nevnes «Håkon Lies Spania-film» i annonsene.

97 Arbeiderbladet 12.01.1937: 14

98 Ny Tid (da i Trondheim) 12.03.1937: 3; Adresseavisen 15.03.1937: 9; Ny Tid 15.03.1937: 8; Ny Tid 16.03.1937: 1; Ny Tid 17.03.1937: 8; Adresseavisen 17.03.1937: 3

99 Smaalenenes Social-Demokrat 18.01.1937: 1

100 Smaalenenes Social-Demokrat 25.01.1937: 1; Smaalenenes Social-Demokrat 16.01.1937: 5; Smaalenenes Social-Demokrat 18.01.1937: 1; Smaalenenes Social-Demokrat 25.01.1937: 4

101 Bergens Tidende 21.01.1937: 2

102 Arbeiderbladet 23.01.1937: 4

Tabell 4: Dokumentarfilmer sensurert av Statens filmkontroll 1937–1939

Spaniadokumentarer 1937–39		
Rekvirent	**Filmtittel**	**Godkjent filmkontrollen**
AOF	Slaget ved Farliete	13. januar 1937
AOF	Madrid, fascistenes grav	13. januar 1937
A/S Filmformidlingen	Madrid i flammer	27. februar 1937
Fotorama	Barcelona	12. mars 1937
Fotorama	Den spanske borgerkrig	2. april 1937
AOF	Madrid i dag	4. desember 1937
AOF	Spania	26. februar 1938
AOF	Spanias hjerte. Spanias hjerte forblør	16. mars 1938
AOF	Spania forblør	24. november 1938
Fotorama	Slik var Madrid	13. januar 1939
Fotorama	Spansk billedbok	13. juni 1939

kompliserende er det at vi ikke egentlig vet visningstittelen på filmen i 1937. Tittelen *Spania, Spania* er hentet fra oversikten over arbeiderfilmene i Bjørn Sørenssens doktoravhandling, men tittelen kan ikke gjenfinnes i samtidens kilder i 1937.[103] Her er den identifisert som «Lies Spania-film». Uten det korrekte navnet på filmen kan det være vanskelig å gjenfinne den der man vanligvis leter etter filmer som har blitt vist offentlig; i Statens filmkontrolls protokoller og registreringskort.

Etter å ha gått gjennom samtlige protokoller og registerkort for hele perioden 1936–39 kan vi slå fast at Haakon Lies Spania-film aldri ble sensurert av Statens filmkontroll. Det finnes ingen opplysninger om den hverken i sensurprotokollene eller på sensurkortene. Forklaringen kan være at filmen ble regnet som en aktualitetsfilm og derfor fritatt for sensur i henhold til § 6 i kinoloven av 1913. Som vi har sett i analysene av lydfilmavisen *Verden Rundt*, ble nyhetsfilmer sjelden eller aldri sensurert før visning hvis de var ferskere enn 14 dager gamle.[104] Mest sannsynlig ble de fleste 16 mm filmene som ble produsert eller leid inn, betraktet som amatørfilmer og derfor ikke sensurert. Vi vet at AOF brukte amatørformatet som en bevisst strategi for å unngå filmkontrollen og de generelle kravene til visningslokaler i filmloven. En annen faktor var at de slapp å betale for sensuren. Det var dessuten billigere å kopiere og distribuere 16 mm film. Det var også mulig å konvertere 35 mm film til 16 mm. Ble samtlige importerte dokumentarfilmer om krigen i Spania av disse grunner holdt utenfor sensuren?

Det ble laget mange dokumentarfilmer om borgerkrigen mens den pågikk, men bare et fåtall av dem ble vist på lerreter i norske kinoer og møtelokaler. Sensurprotokollene og registerkortene i Statens filmkontroll viser at det i perioden fra 1937 til 1939 ble importert flere korte dokumentarfilmer som alle må defineres som propagandafilmer. Samtlige bortsett fra to formidlet propaganda for den republikanske siden i borgerkrigen eller for det internasjonale hjelpearbeidet i Spania. To filmer som ble produsert i 1939, ble laget av det tyske filmsselskapet Goldberger i Berlin.

Som tabell 4 viser, godkjente Statens filmkontroll i alt tolv dokumentarfilmer om den spanske borgerkrigen i løpet av de nesten tre årene borgerkrigen varte. Syv filmer ble laget i 1937, tre laget i 1938 og to

103 Se også Sørenssen 1983: 129

104 Se Werenskjold 2016: 35

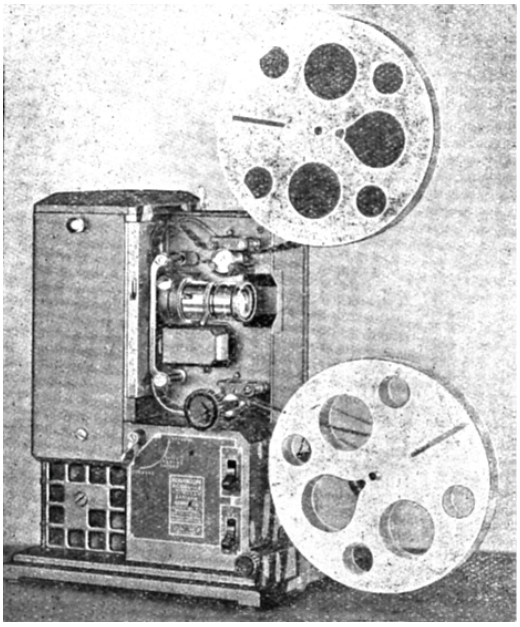

Smalfilmapparatet Kodak model F som ble brukt i Arbeidernes Oplysningsforbund ved midten av 1930-årene. Lie 1934: 89

i 1939. Dette er filmene vi vet gikk gjennom Statens filmkontroll. Ellers er de 16 mm amatørfilmene som AOF importerte direkte til bruk i opplysningsarbeidet i Arbeiderpartiet og i fagbevegelsen, ukjente.

Registreringskortene i Statens filmkontroll inneholder informasjon om filmtitler, filmlengde og om filmene eventuelt ble klippet. Kortene inneholder også informasjon om hvem som importerte og rekvirerte sensur av filmene. Seks av filmene som gikk gjennom Filmkontrollen, ble importert av AOF. Det var filmer som vi kan gå ut fra var tiltenkt «Spania-møtemarkedet». De øvrige ble importert av filmselskapene Fotorama og A/S Filmformidlingen. Disse selskapene leverte filmer til det ordinære kinomarkedet. Filmen *Den spanske borgerkrig* gikk for fulle hus, uke etter uke, på Victoria Teater i Oslo. Ettersom vi har sett at Haakon Lies film ble spilt inn for bruk i AOF, er det nærliggende å se nærmere på den rollen AOF spilte i distribusjonen av dokumentarfilmer om den spanske borgerkrigen.

Filmarbeidet i Arbeidernes Oplysningsforbund (AOF)

Bjørn Sørenssen har i sine studier påvist hvor viktig filmarbeidet var i den norske arbeiderbevegelsen i 1930-årene, og hvilken dominerende rolle Haakon Lie hadde for den strategiske tenkningen bak bruken av film i agitasjonsarbeidet.[105] Ikke minst har Sørenssen også påvist hvor moderne arbeiderbevegelsen var når det gjaldt bruken av ny medieteknologi og film i propagandaarbeidet, og hvordan man hentet impulser i utlandet. I filmarbeidet hentet man spesielt ideer fra sosialistpartiet i Østerrike i årene før 1934.[106] Også i land som Storbritannia fikk bruken av film i agitasjonsarbeidet stor betydning, slik filmhistorikeren Bert Hogenkamp har vist i sin studie av britisk arbeiderbevegelse og bruken av film.[107] Også når det gjaldt innholdet i propagandalitteraturen, hentet den norske arbeiderbevegelsen både impulser og laget rene kopier av utenlandske arbeider.[108] Som Tor Bang har påvist i sin doktoravhandling, hentet mye av litteraturen som ble brukt i oppbyggingen av organisasjonene i fagbevegelsen og i partiet, stoff fra Nazi-Tyskland via Sverige.[109]

Hva slags tanker gjorde Haakon Lie og AOF seg om filmens samfunnsmessige betydning og påvirkningskraft? I boken *Håndbok i agitasjon og propaganda* som AOF utga i 1934, redegjorde Lie på følgende måte om sitt syn på filmens betydning:

> *Filmen spiller i dag en større og større rolle i samfundslivet. Ved siden av radioen og avisene er filmen den fremste skaper av de brede befolkningslags ideer, moral – og samfundsopfatninger. Ja, filmens innflytelse er i dag langt sterkere enn de fleste formår å fatte. Den når alle, uavhengig av sprog og landegrenser. Mens teateret står halvtomt, er kinoen fylt. Og ingen taler har et så stort og takknemlig publikum som filmens kvinner og menn.*[110]

105 Sørenssen 1980; Sørenssen 2011
106 Sørenssen 2011: 31
107 Hogenkamp 1986
108 Gerhardsen 1930: Lie 1934
109 Bang 2013
110 Lie 1934: 84

Sitatet viser at troen på filmens påvirkningskraft var stor i samtiden, slik vi allerede har sett var tilfelle med lydfilmavisen.[111] Forestillingene om den direkte påvirkningskraften var utbredt blant folk i arbeiderbevegelsen, både i Norge og i resten av Europa. Lie var overbevist om at arbeiderbevegelsen måtte bruke filmen til bevegelsens fordel. Han hevdet:

> *I øyeblikket står ikke noget teknisk hjelpemiddel til arbeiderbevegelsens rådighet som kan overtreffe filmen i agitatorisk virkning. Intet biter sig fast som det en har sett på film. Forsøk med skolefilm har vist at den kunnskapsmengde elevene tilegner sig, fordobles når undervisningen ledsages av filmfremvisninger. Det øiet kan opfatte, setter sig i det hele langt skarpere fast, enn det øret alene kan ta op. Filmen henvender sig også som regel til menneskenes følelser og formår på en forbausende måte å gripe og fengsle sine tilskuere.*[112]

«Lysbilder var 1930-årenes Power Point, og ble brukt til å visualisere foredragene som ble holdt»

AOF spilte sammen med Den norske hjelpekomiteen for Spania en viktig rolle i mobiliseringen av den norske Spania-hjelpen. AOF skrev selv i årsmeldingen for 1938 at «Spania-filmen har fortsatt spilt en stor rolle i innsamlingsarbeidet».[113]

AOF spilte en nøkkelrolle her. For det første bestilte AOF Spania-filmene, og for det andre stilte de også det omfattende filmdistribusjonsnettet til rådighet for dem som organiserte Spania-møter. Det omfattet spaniakomiteer, fagforeninger, avholdslag, venstreforeninger, kommunistpartilag, arbeiderungdomsforeninger og arbeiderpartilag som arrangerte Spania-møter. Det var ca. 110 Spania-foreninger organisert i Den norske hjelpekomiteen for Spania. Dessuten bidro AOF med de mange filmapparatene for 16 mm film som organisasjonen disponerte.[114]

Apparatene ble brukt i Arbeiderpartiets informasjons- og rekrutteringsarbeid. Også satsingen på 16 mm var noe som skjedde i flere europeiske land, blant annet i Storbritannia.[115] Filmapparatene ble i forbindelse med mobiliseringsarbeidet for Spania brukt til å vise filmer om borgerkrigen. I 1936 hadde organisasjonen 40 filmapparater som sirkulerte rundt i landet. Vi vet at hver enkelt av valgfilmene som AOF fikk laget til valgene i 1934 og 1936, trakk flere hundre tusen seere i lag og organisasjoner landet rundt. Vi vet ikke hvor mange som så Spania-filmene, men antallet må ha vært betydelig. Vi vet heller ikke noe om hvor mange kopier av hver film som sirkulerte, men vi må kunne gå ut fra at det var flere. AOF tok på seg oppgaven å skaffe filmer om krigen fra sitt rikt utbygde kontaktnett i utlandet. Vi har enda ikke en fullstendig oversikt over de filmene i det internasjonale markedet som ble produsert og distribuert under den spanske borgerkrigen. Men både den spanske regjeringen og opprørsgeneralene hadde en omfattende produksjon av korte propagandafilmer beregnet både på egen befolkning og på publikum i utlandet.[116] Filmproduksjonen utgjorde en del av propagandakrigen om opinionens *«hearts and minds»* i utlandet. Mens Franco konsentrerte innsatsen i de store vestlige landene som Frankrike, Storbritannia og USA, var det den republikanske regjeringen som dominerte propagandaarbeidet som var rettet mot den norske opinionen. Ingen av de filmene som opprørerne laget, ble vist i Norge under borgerkrigen, heller ikke av dem som støttet eller hadde sympati for Franco-siden. Det at de ikke viste Franco-filmer, betød ikke at de ikke la vekt på det visuelle. De brukte imidlertid lysbilder, som er et langt mindre kostnadskrevende foredragsverktøy.[117] Lysbilder var 1930-årenes variant av PowerPoint, som ble brukt til å visualisere foredragene mens de ble holdt.

111 *Werenskjold 2016: 35–36*

112 *Lie 1934: 85*

113 *Beretning 1933–1946: Årsmeldingen for Arbeidernes Oplysningsforbund 1938: 67*

114 *Beretning 1933–1946: Årsmeldingen for Arbeidernes Oplysningsforbund 1937: 39*

115 *Hogenkamp 1976: 71–72*

116 *Caparrós Lera 1986; Beevor 2006: 334–35*

117 *Simonsen 1913:264*

Annonser som kilder

Hva gjør man når det ikke finnes filmkataloger eller registeringer ved Statens filmkontroll som kan fortelle hvor og når den enkelte film ble vist, og hvor bare noen få av filmene ble vist som del av det ordinære kinoprogrammet? Finnes det andre kilder som gir vitenskapelig belegg for visningshistoriene – både om Haakon Lies film og de andre Spania-filmene som ble vist så lenge borgerkrigen varte? Det skal vi se nærmere på nå.

En viktig kilde til filmenes visningshistorie er annonsene for Spania-møtene i avisene i perioden 1936–39. Annonsene er selvsagt også en kilde til møtene og aktivitetene. De gir opplysninger «som ellers kan være vanskelig å iaktta», slik Edvard Bull hevdet i sin velkjente artikkel i 1929.[118] Det sier seg selv at det ikke er mulig å gjennomføre en studie av alle annonsene som ble publisert i alle landets aviser. I perioden var ca. 110 lokale Spania-komiteer tilsluttet Den norske hjelpekomiteen for Spania som ble dannet 10. november 1936. Møtevirksomheten landet rundt var omfattende. Det ble holdt Spania-møter i regi av mange ulike organisasjoner, slik som Spania-komiteer, arbeiderpartilag, kommunistlag, venstrelag, fagforeninger og avholdsloger. I alle disse sammenhengene ble det vist filmer, holdt foredrag, opplesninger og framført musikk og teaterstykker. Omfanget er antydet i ekteparet Gleditsch bok om Spania-hjelpen, der de skrev:

> *Gjennemsnittlig har komiteen i tiden fra november 1936 formidlet omtrent 25 foredrag pr. uke, foruten de mange som har vært formidlet gjennem lokalkomiteene og på annen måte. Ved de fleste Spania-møter har der vært vist film fra borgerkrigen formidlet gjennem Arbeidernes Oplysningsforbund. Dessuten har Centrale Sanitaires film «Spanias hjerte» og en spesiell film optatt ved Det Norsk-Svenske Sykehus og de norske barnehjem, vært forevist på en rekke møter.* [119]

«Filmproduksjonen utgjorde en del av propagandakrigen om opinionens "hearts and minds" i utlandet»

De to filmene var de eneste som ble nevnt i boken. Den norske hjelpekomiteen for Spania brukte totalt vel 8600 kroner øremerket film- og propagandaarbeidet. Bortsett fra en grafisk framstilling av de lokale Spania-komiteene på et norgeskart på bokens baksideomslag finnes det sannsynligvis ingen detaljert oversikt over de enkelte lokale komiteer. En slik oversikt må antakelig rekonstrueres på grunnlag av regnskapene. Det er ikke gjort her. De fleste av dem som arrangerte Spania-møter, gjorde det av sympati for og støtte til den folkevalgte spanske regjeringen.

I denne studien er det bare de avisene som for tiden er søkbare i Nasjonalbibliotekets digitale database for aviser, som er brukt.[120] Det er bare et lite antall aviser som er digitalisert og gjort søkbare for de aktuelle årene. Antall møteannonser er derfor ikke fullstendige i forholdet til det store antallet Spania-møter som ble arrangert, men det tilfeldige utvalget av digitaliserte aviser er likevel stort nok til å gi en pekepinn om hvordan dokumentarfilmene om den spanske borgerkrigen ble brukt i Norge.

(Se oversikt over Spania-møter og visningsstedene for Spania-filmene her)

Den enkelte annonsen gir ikke alle svar. Av og til er det nødvendig å gjennomgå både tre og fire annonser for et enkelt arrangement – og gjerne i flere aviser som dekker området geografisk – for å finne opplysninger. I en av annonsene kan tittelen på filmen være nevnt, mens den er utlatt i de øvrige. I alt inngår 330 Spania-arrangementer i denne studien. Det ble vist film ved 174 av de registrerte Spania-møtene. Som

118 Bull 1929: 30, se note 17.

119 Gleditsch og Gleditsch 1938: 50–51

120 Det er forskjell på hvilke aviser man får adgang til ved å søke i Nasjonalbiblioteket digitale avisdatabase – om man sitter innenfor eller utenfor Nasjonalbibliotekets domene. Sitter man utenfor er tilgangen mindre. Denne studien bygger på adgang til Nasjonalbibliotekets digitale avisdatabase ved hjelp av fjernlån. Det gir den samme adgang som man ville ha fått om man fysisk satt på Nasjonalbiblioteket.

Figur 1: Fordelingen av film/lysbilder/plakater ved 330 utvalgte Spania-arrangementer 1936–39

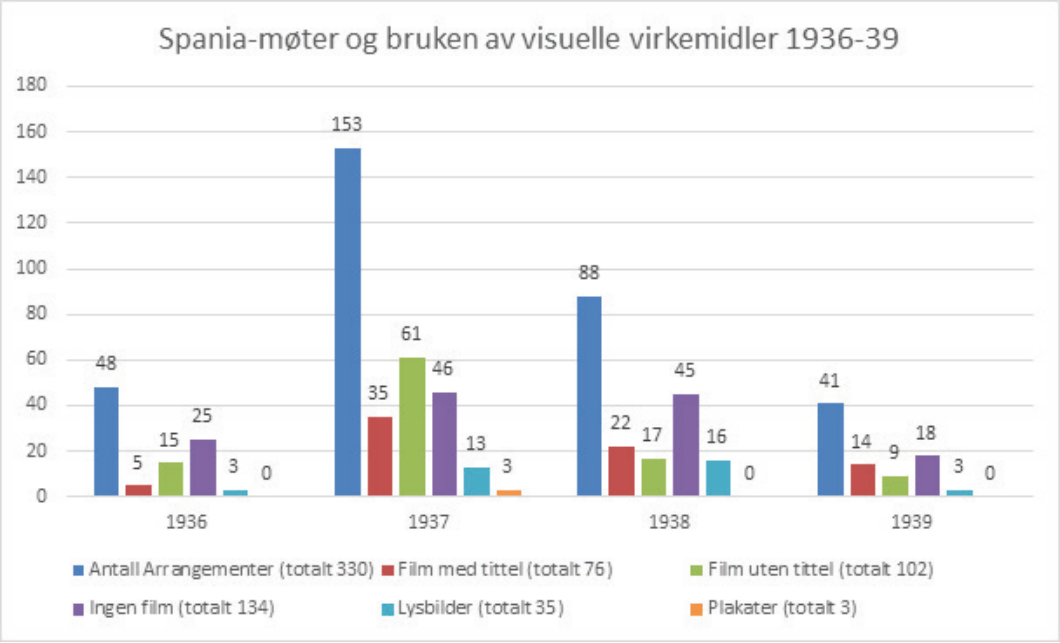

figur 1 viser, var det bare 73 arrangementer hvor vi faktisk vet titlene på filmene. I resten ble filmene stort sett anonymt annonsert som «Spania-film», «den nye Spania-filmen» eller bare «den siste Spania-filmen». De to siste formuleringene gir også informasjon som antyder at arrangørene hadde vist Spania-filmer tidligere. Det kan derfor tyde på at arrangørene organiserte nye møter hver gang man fikk en ny film å vise fram. Det er ikke gjennomført en detaljert studie av møtefrekvensene for de lokale Spania-møtene, men måten annonsene var skrevet på, kan gi grunnlag for å hevde at Spania-filmene hadde stor betydning for mobiliseringsarbeidet på den norske venstresiden i Spania-spørsmålet. Figuren viser imidlertid at antall Spania-møter hvor det ikke ble vist film, holdt seg forholdsvis stabilt gjennom både 1937 og 1938. Det tyder på at engasjementet var stort også der hvor det ikke ble vist film, men vi vet ikke sikkert om dette var møter hvor man tidligere hadde hatt filmer. Da er muligheten også til stede for at tallene bare viser at visningskapasiteten var konstant, mens aktiviteten og antall potensielle visningssteder økte.

Film og visuelle virkemidler på Spania-møtene

Det var altså flere filmer om borgerkrigen i Spania som sirkulerte samtidig og som ble vist på Spania-møtene. Vi skal se nærmere på det generelle visningsomfanget av dokumentarfilmer fra borgerkrigen på Spania-møtene og undersøke hvilke filmer som ble brukt til å mobilisere støtte til den spanske regjeringen. Var det bare de filmene som gikk igjennom filmkontrollens sensur, som ble brukt, eller var det andre filmer som åpenbart kom til landet gjennom andre kanaler? I boken om Den norske hjelpekomiteen for Spania skrev ekteparet Gleditsch slik at det kan tyde på en svært omfattende bruk av film på Spania-møtene.[121] Men var det slik at det ble vist film på de fleste Spania-møtene? Figur 1 viser at det i de utvalgte avisene ble annonsert for 330 forskjellige Spania-arrangementer

121 *Gleditsch og Gleditsch 1938: 51*

Tabell 5: Oversikt over annonserte filmtitler og visningsomfang ved de 330 Spania-møtene i 1936–39

Filmtittel	1936	1937	1938	1939
Veien til livet	1			
Da jorden skalv	3			
18. juli	1			
Madrid i flammer		17		3
Madrid i dag		7		
Haakon Lies Spania-film		6		
Fra Borgerkrigen i Spania		3		
Millioners grav		1		
Russisk film om hjelpearbeidet i Spania		1		
Spanias hjerte			17	2
Spania i flammer			3	
Madrid i dag			1	
Hjelpekomiteens sykehus og barnehjem			1	
Spania forblør				8
Livets seier				1
Totalt	**5**	**35**	**22**	**14**

i perioden 1936 til 1939. Hensikten med møtene var å samle inn midler til de humanitære tiltakene som fagbevegelsen og Den norske hjelpekomiteen for Spania sto ansvarlig for. Organisasjonene kjøpte inn mat, medisiner, forbindingsutstyr og ambulanser som ble sendt til Spania. Midlene gikk også til driften av både sykehus og barnehjem i Spania.[122] Samlet for hele perioden 1936–39 ble det vist dokumentarfilmer på i alt 53 prosent av samtlige Spania-møter. Høydepunktet var i 1937, da det ble vist film på 60 prosent av de totalt 153 arrangementene det året. Av alle de totalt 174 filmene som ble vist i hele perioden, vet vi titlene på 53 prosent. De resterende ble i hovedsak annonsert som «Spania-filmer» og er umulig å identifisere. Figuren viser at filmene og de visuelle virkemidlene spilte en viktig rolle på arrangementene, og de var den dominerende visualiseringsform på Spania-møtene. Den erstattet på mange måter den tidligere bruken av lysbilder – de ble bare brukt på elleve prosent av de totale Spania-møtene. Bruken av lysbilder var antakelig en langt mer personlig måte å holde foredrag på. De som brukte lysbilder, hadde som regel selv tatt fotografiene. Film ga større muligheter for en generell bruk uten måtte tilpasse filmen til den enkelte foredragsholderen. Selv om filmbruken ikke var så stor som ekteparet Gleditsch antydet, var den likevel svært omfattende.

Den omfattende filmbruken var noe mediespesi-

122 *Myklebust and Lloris 2009: 21–45*

fikt nytt. Dokumentarfilm hadde aldri tidligere blitt brukt på denne måten i Norge og ville antakelig ha vært umulig uten AOF som filmimportør og distributør. Men – ved siden av Haakon Lies film – hvilke dokumentarfilmer om borgerkrigen ble brukt? Selv om annonsene kan angi titler, er ikke alle filmene like enkle å identifisere. Her er hensikten å identifisere de filmene som ble mest sett på Spania-møtene gjennom hele perioden 1936–39. Tabell 5 viser de filmene vi vet titlene på og samtidig visningsomfanget på den enkelte film i perioden.

Det ble vist filmer på totalt 20 av 48 Spania-arrangementer høsten 1936. Vi vet kun titlene på filmene som ble brukt på fem av møtene. De fem arrangementene med filmtitler fordelte seg på tre forskjellige filmer. To av dem var antikrigsfilmer som allerede hadde sirkulert lenge i fagbevegelsen og i arbeiderungdomslagene.[123] Den ene var den russiske filmen *Veien til Livet*. Filmen inngikk i AOF sitt repertoar, og ble brukt av et bredt spekter av organisasjoner og arrangementer. Filmen ble vist over store deler av landet fra våren 1935 til februar 1937. Den andre var den franske filmen *Da jorden skalv*, som handler om den første verdenskrigen. Filmen hadde først blitt satt opp på Victoria Teater i Oslo i begynnelsen av januar i 1936. Filmen ble høsten 1936 brukt både i Folkets Hus i Oslo og i Goli Velhus, i lokaler som åpenbart var i stand til å vise 35 mm film. Man hadde også et system for nedkopiering av 35 mm film til 16 mm ved Norsk Lydfilms laboratorium og til framstilling av kopier.[124] Filmen *18. juli* har det ikke vært mulig å identifisere nærmere, men det kan muligens være noen av de filmene som tidlig ble produsert av den spanske regjeringen. Tabellen viser at filmer kunne sirkulere lenge i lag og organisasjoner, og at det tok tid før de nye Spania-filmene erstattet gamle.

«Organisasjonene kjøpte inn mat, medisiner, forbindingsutstyr og ambulanse som ble sendt til Spania»

Også i 1937 sirkulerte det antikrigsfilmer på Spania-møtene. Den tyske antikrigsfilmen *Millionenes grav* var blitt vist som smalfilm allerede fra februar 1934, og den sirkulerte fremdeles i 1937.[125] Selv om engasjementet for Spania var omfattende allerede høsten 1936, var det først i 1937 at bruken av *Spania-filmer* fikk et stort omfang. Av de 153 Spania-møtene vi vet om det året, ble det vist film på 96 arrangementer – 63 prosent av møtene. Vi vet filmtitlene til 35 av de annonserte møtene. *Madrid i Flammer* var den Spania-filmen det ble annonsert for ved flest arrangementer i 1937. Av de 35 arrangementene med kjent filmtittel ble denne vist på 17 møter. Deretter fulgte filmene *Madrid i dag* (syv møter) og Haakon Lies film *Spania, Spania* (seks møter). Filmen som ble annonsert som *Fra borgerkrigen i Spania*, ble vist på tre Spania-møter, mens filmen om det sovjetiske hjelpearbeidet i Spania ble som vi har sett over, vist kun på ett arrangement. Filmen *Fra borgerkrigen i Spania* var antakelig den samme filmen som ble importert av Fotorama, og som gikk på Victoria Teater i Oslo. Den ble antakelig nedkopiert til 16 mm og distribuert som de øvrige filmene. Det ble annonsert for denne filmen til tre Spania-møter. Da hadde den allerede blitt vist i flere uker på kino.

Figur 1 viser at antall Spania-møter gikk drastisk ned i 1938. I alt ble det annonsert for 88 Spania-møter, og blant disse ble det vist film ved i alt 39 arrangementer, derav 22 arrangementer med film med kjent tittel og 17 filmer uten. Andelen arrangementer hvor det ikke ble vist film, gikk opp (51 prosent). Nedgangen i filmvisningene kan delvis skyldes at utviklingen i borgerkrigen gikk i regjeringens disfavør, og delvis at det norske engasjementet overfor sykehuset i Alcoy og de norske barnehjemmene i Spania hadde endret karakter etter at det svensk-norske sykehuset ble overlevert til spanske myndigheter i slutten av september 1937.[126]

123 Beretning 1933–1946: Arbeidernes Oplysningsforbund, årsmelding 1934–1935

124 Sørenssen 1983: 109

125 Første gang det ble annonsert for filmen: se Arbeiderbladet 20.02.1934: 12

126 Gleditsch og Gleditsch 1938; Myklebust and Beneito Lloris 2009: 21–45

I 1938 fortsatte *Madrid i dag* (1) og *Spania i flammer* (3) å sirkulere. Den nye filmen det ble annonsert mest for, var *Spanias hjerte*, som det ble annonsert for ved 17 Spania-møter dette året. I tillegg ble det vist en film om Den norske hjelpekomiteens sykehus og barnehjem i Spania. Filmen om hjelpekomiteens virksomhet i Spania har med stor sannsynlighet gått tapt. Den finnes ikke i Spania-komiteens arkiv og den er heller ikke kommentert i samtidens aviser. Filmen ble vist på Spania-møtet i Folkets Hus i Egersund, hvor Nini Haslund Gleditsch holdt foredrag om sine erfaringer i Spania.[127] Det er en mulighet for at filmen kan ha vært hennes eget private filmopptak. Dette vet vi ikke. Det har til nå vært ukjent at det skulle ha eksistert en film om det svensk-norske sykehuset og barnehjemmet.

Den spanske borgerkrigen ble avsluttet da Madrid falt i slutten av mars i 1939. Da var det hele over etter nesten tre års brutal krig. I 1939 ble det i løpet av vårmånedene annonsert for 41 Spania-møter, og av disse ble det vist film på 23 arrangementer. Selv om antallet gikk drastisk ned i forhold til året i forveien, var det likevel høyt med tanke på at flesteparten av dem ble gjennomført i løpet av bare noen få måneder. Det siste møtet det ble vist Spania-film på, var på et agitasjonsmøte for det sivile luftvernet som Tømrernes forening arrangerte i Folkets Hus i Oslo i desember 1939. De viste filmen *Madrid i flammer*. Foredragsholderen var brannsjefen i Oslo, og det var naturlig å fokusere på fagrelevante ting.[128]

«Annonsene gir opplysninger «som ellers kan være vanskelig å iaktta»»

To av filmene fra 1938 ble fortsatt vist på Spania-møtene i 1939. Det var *Madrid i flammer* (3) og *Spanias hjerte* (2). Den nye filmen som det ble annonsert mest for, var *Spania forblør*, som ble vist på åtte arrangementer. En annen ny film som dukket opp i annonsene i 1939, var filmen *Livets seier*. Filmen var ny i annonsene, men filmen var laget i 1937 med den franske tittelen *Victoroire de la vie* og kunne ha sirkulert lenge. Det var en original 35 mm film produsert av filmskaperne Henri Cartier-Bresson og Herbert Kline på Frontier Films etter oppdrag fra Centrale Sanitaire Internationale, den internasjonale hjelpekomiteen for Spania.[129]

Publikumsreaksjonene i Norge

Hva vet vi om hver enkelt film som ble vist på Spania-møtene, og om publikums reaksjoner? Mange av dokumentarfilmene fra borgkrigsperioden finnes ikke lenger. De har av ulike grunner gått tapt. Vi har sett at alle filmene – bortsett fra Haakon Lies film – kom fra utlandet. Hvor kom Spania-filmene som ble brukt i Norge, fra, og hvem laget dem? Vi skal nå se nærmere på de filmene som fikk mest annonsering i perioden 1936–39.

Flere av de kjente filmprodusentene som ble nevnt innledningsvis, laget filmer som ble brukt i propagandaarbeidet i de respektive lands Spania-komiteer. Flere av filmene som ble vist på Spania-møtene i Norge, hadde sitt utgangspunkt i oppdrag fra den internasjonale hjelpekomiteen for Spania – Comiteé International de Coordination et d'Information pour l'Aide a Espagne Republicaine, gjennom organisasjonen Centrale Sanitaire Internationale. Organisasjonen sto ansvarlig for produksjonen av mange av de filmene som ble distribuert i de vestlige landene under borgerkrigen. Det finnes imidlertid ingen katalog over de filmene som ble laget og distribuert, og i varierende grad informasjon om de filmene som ble vist i Norge.[130]

Den antakelig mest kjente Spania-dokumentarfilmen som ble laget mens borgerkrigen pågikk, var Joris Ivens' film *The Spanish Earth*, produsert ved det

127 *1ste Mai 08.03.1938: 4*

128 *Arbeiderbladet 09.12.1939: 15; Arbeiderbladet 12.12.1939: 13*

129 *Filmen finnes på nettet, se http://parcours.cinearchives.org/Les-films-731-94-0-0.html, sist besøkt 10.05.2017.*

130 *For kataloger over dokumentarfilmer om den spanske borgerkrigen i tyske arkiver se Gogolin 1982: 42–55; Bucher 2000: 280–327.*

amerikanske filmselskapet Contemporary Historians Inc. i 1937.[131] Filmen ble imidlertid ikke vist i Norge før den andre verdenskrigen. Selskapet var ett av flere amerikanske selskaper som produserte filmer om Spania.[132] Det britiske filmselskapet Progressive Film Institute (PFI) var antakelig det filmselskapet som produserte flest filmer fra den tidligste fasen like etter kuppet i 1936 og helt fram til 1939.[133] For dette selskapet finnes det også en filmkatalog enkelt tilgjengelig.[134]

Madrid i flammer var blant de filmene som det ble annonsert mest for i 1937, og som ble vist på Spania-møter helt fram til 1939. Filmen er også en av dem som fremdeles finnes og man har ytterligere informasjon om. Filmen ble laget av den nederlandske filmskaperen Helen von Dongen, og ble utgitt av det amerikanske filmselskapet Theatrical i januar 1937. Filmen besto opprinnelig av to korte filmer som ble redigert sammen til en vel 18 minutter (490 meter) lang film.[135] Den ene var *Spain and the Fight for Freedom*, og den andre *They shall not Pass (No Pasaran)*. Den første filmen ble delvis filmet av spanske regjeringsfotografer og utgitt av Contemporary Film Historians Inc. Den første delen ga en kort bakgrunn for borgerkrigen – historisk og økonomisk. Den tok for seg tysk og italiensk støtte til generalenes opprør og til selve borgerkrigen. Den andre korte filmen var laget av sovjetiske kamerafolk ved fronten i Spania, og den viste tyske krigsskip på havnen i Alicante, og leveranser av mat og forsyninger fra Sovjet. Helen von Dongen arbeidet en periode med sovjetiske filmfolk, og filmen er et eksempel på hvordan dokumentarfilmer kunne redigeres sammen med ulike elementer, opprinnelig filmet for andre formål. I Norge ble filmen godkjent av Statens filmkontroll for visning 27. februar 1937.

Hvordan reagerte publikum på filmen? Det naturlige stedet å finne spor etter publikumsreaksjonene er i avisenes filmkronikker, filmanmeldelser eller i nyhetsoppslagene fra møtene hvor filmene ble vist. Generelt var det imidlertid svært få anmeldelser av Spania-filmene i avisene. De kommentarene som ble gitt, var korte, og de begrenset seg stort sett til å fortelle leseren hvor sterkt inntrykk filmen gjorde. Framvisningen av Madrid i flammer på Spania-møtet i Trondheim 16. mars 1937, hvor Haakon Lie deltok, ble kommentert i kommunistavisen *Ny Tid* og i *Adresseavisen*. Kommentarene var ganske like. Begge avisene var sjokkerte over krigens redsler som rammet sivilbefolkningen hardt, men *Adresseavisen* var også opptatt av at Lie burde ha opplyst om hvor regjeringstroppene fikk hjelpen fra, når man på møtet pekte på hvem som støttet opprørsgeneralene.[136] Ingen av avisene ga leserne noen ytterligere informasjon om hvor filmen kom fra, eller om hvem som hadde laget den.

I 1938 var *Spanias hjerte* filmen det ble annonsert mest for. Den 30 minutter (597 meter) lange filmen ble laget av amerikaneren Herbert Kline og den ungarske fotografen Geza Karpathi. Den ble utgitt av Den canadiske hjelpekomiteen for Spania på Frontier Film i 1937.[137] Filmen var en av dem som Centrale Sanitaire Internationale stod bak, slik vi også kan se på sensurkortet fra Statens filmkontroll. *Spanias hjerte* ble importert av AOF og ble godkjent av Statens filmkontroll 16. mars 1938, men filmen ble forbudt for barn under 16 år. Grunnen var åpenbart de mange scenene med nærbilder av døde – voksne og barn – som ble trukket ut av ruiner av utbombede hus. Det var litt flere aviser som skrev om denne filmen enn om *Madrid i flammer*, men ingen av dem ga noen utfyl-

131 http://www.imdb.com/title/tt0029594/?ref_=kw_li_tt, sist besøkt 10.05.2017.

132 Caparrós Lera 1986: 44

133 Caparrós Lera 1986: 43–44; Hogenkamp 1976: 74–75. Se også om britisk film og Spania i Hogenkamp 1986; Aldgate 1973; Aldgate 1979.

134 Se en liste over filmene som ble produsert av instituttet: http://www.bfi.org.uk/films-tv-people/4ce2b9425c9b2, sist besøkt 06.05.2017. Se også Hogenkamp 1976: 74–75.

135 Ellis 1937: 28–29

136 Ny Tid (Trondheim) 17.03.1937: 8; Adresseavisen 17.03.1937: 3

137 http://www.imdb.com/title/tt0162986/?ref_=kw_li_tt, sist besøkt 06.05.2017. Filmen er bevart og finnes på Youtube, se https://www.youtube.com/watch?v=6odfz2wYG9A, sist besøkt 10.05.2017.

lende vurderinger.[138] Enkelte av avisene understreket imidlertid et interessant poeng ved filmens funksjon under møtene: Filmene forsterket appellen om hjelp og bekreftet det foredragsholderne snakket om.[139]

I 1939 var det filmen *Spania forblør* det ble mest annonsert for. Også den filmen ble laget som en propagandafilm beregnet for mobiliseringsarbeidet i hjelpekomiteene for Spania verden rundt. *Spania forblør* ble produsert av Centrale Sanitaire Internationale. Filmen var ca. 19 minutter lang (520 meter) og ble av Filmkontrollen definert som en kulturfilm. Vi vet ikke hvem som laget filmen, og vi kan ikke på grunnlag av den norske tittelen identifisere den på engelsk eller fransk. Den var antakelig franskprodusert. Filmen gikk gjennom sensuren 24. november 1938.[140] *Spania forblør* ble ikke klippet, men også den ble forbudt for barn under 16 år. Filmen ble importert av filmselskapet A/S Filmformidlingen, og den ble først satt opp som ekstrafilm på Victoria Teater i Oslo i begynnelsen av desember i 1938 – sammen med en dokumentarfilm om krigen mellom Japan og Kina.[141]

«Appellen var klar: «Hjelp Spania!»»

Spania forblør er den eneste Spania-filmen som det finnes en lengre kronikk om i avisene. Filmkronikken ble distribuert av Arbeidernes Pressekontor (A.P.) og tok for seg krigsdokumentarene *China* og *Spania forblør*, som ble vist sammen på kino. Så vidt vi vet var det bare *Sarpsborg Arbeiderblad* og *Nordlands Framtid* som publiserte kronikken. Om Spania-filmen ble det skrevet:

> *Det finnes (også) filmer – nogen ganske få – som henter sitt stoff ut av virkeligheten i dag og stiller sig i livets tjeneste. De svir i sinnet fordi de på en ganske annen måte enn avisene rykker den blødende verden inn på livet av oss. (…) Slik er «China» og «Spania forblør» to av disse filmene som ikke glemmes så lett……på en merkelig måte utfyller også de to filmene hverandre, så forskjellige de ellers er (…) kortere og ensidigere, men mer gripende er «Spania forblør». Lengre enn avisens knappe meldinger hvor døden er skildret med nakne tall, vil en huske disse mødre og barn mellom ruinene av det som var deres hjem før de fascistiske bombeflyene kom. Hvis en menneskelig appell ennu kan nå sinnene, må denne nå frem. Nogen scener vil brenne sig fast i erindringen: De som viser strømmen til sykehusene av menn og kvinner fra det civile folk som gir blod til de sårede ved frontene. For mange er det det eneste de kan gi. Disse billeder burde få den demokratiske verden til å gå i sig selv og spørre: Du, hvad har du gjort?*[142]

De korte kommentarene i avisene og det lengre sitatet fra filmanmeldelsen fra A.P. viser flere gjennomgående aspekter. Filmene skapte sterke inntrykk. Det gjorde noe med folk å se unge og gamle, kvinner og menn, bli skutt og drept, se deres liv og hjem bli lagt i ruiner. Mens foredragene på Spania-møtene talte til hodene til folk, snakket filmene til folks hjerter. Det finnes ingen pressekommentarer om Haakon Lies dokumentar, men den har noe felles med de filmene som kom til Norge fra utlandet, og som ble sett av millioner av mennesker i de vestlige land. Det var appellen om å hjelpe. Det går en tråd mellom Rolf Gerhardsen og Haakon Lies appeller i artiklene fra Spania, «Hva kan du gjøre?» og «har du gjort nok?», til den siste filmanmeldelsen i arbeiderpressen.

Konklusjon

Vi startet innledningsvis med å reise tre delspørsmål om dokumentarfilmen *Spania, Spania,* og om bruken av dokumentarfilmer i mobiliseringsarbeidet i Norge for den spanske regjeringen i årene 1936–1939. Hva var det mediespesifikt nye i bruken av dokumentarfilmene?

138 Dagbladet 05.03.1938: 3; Smaalenenes Social-Demokrat 17.03.1938: 4; Smaalenenes Social-Demokrat 01.02.1939: 5

139 Halden Arbeiderblad 08.03.1939: 3

140 Registerkort nr. 25348, Statens filmkontroll. Godkjenning 24. november 1938

141 Dagbladet 09.12.1938: 12

142 Nordlands Framtid 28.12.1938: 4

Den første delproblemstillingen reiste spørsmålet om hvem som laget dokumentarfilmen *Spania, Spania,* den første norske dokumentaren om borgerkrigen i Spania. Denne studien har avklart opphavsspørsmålet. Filmen ble laget av den daværende sekretæren i Arbeidernes Oplysningsforbund (AOF), Haakon Lie, under hans reise i Spania i desember 1936. Analysen av reisen har kastet lys over innholdet i filmen. Vi har sett at det var en nær sammenheng mellom reisen som det norske reiseføLget bestående av Rolf Gerhardsen, Willi Midelfart og Haakon Lie gjennomførte i Spania i desember 1936, og den 16 mm filmen som Haakon Lie laget.

Den andre delproblemstillingen stilte spørsmål om hva slags film han egentlig laget om Spania, og om hvordan filmen kan plasseres filmhistorisk. Filmen ble laget med et 16 mm kamera og defineres som en amatørfilm – basert på en velkjent reisefilmgenre som i 1936 var en relativt gammeldags måte å lage film på. Den la langt større vekt på å *vise* enn å *fortelle*. Publikum fikk se det Haakon Lie viste fram, men det var ingen dramaturgi som kunne gi filmen et moderne løft. Den fungerte likevel som en propagandafilm for den spanske regjeringens sak. Appellen var klar: «Hjelp Spania!» Vi har også sett at filmen bare var én del av fortellingen om reisen som de tre nordmennene gjennomførte. Historien ble fortalt både i tekst, tegninger/bilder og levende film – en multimedieproduksjon før mediebransjen hadde funnet ut av hva det betydde. Den mobiliserende appellen om hjelp til det spanske folk i kampen mot fascismen gikk igjen i alle de ulike medieformene. De ideologiske skillelinjene var klare – kampen stod mellom fascisme og demokrati.

«Bruken av dokumentarfilm på Spania-møtene var noe mediespesifikt nytt»

Den tredje delproblemstillingen stilte følgende spørsmål: Hvordan kan den norske filmen kaste lys over den generelle bruken av dokumentarfilmer i mobiliseringsarbeidet i Norge for den spanske regjeringen under borgerkrigen? Vi kan peke på minst tre ting:

For det første inngikk Haakon Lies film i en større sammenheng. Den var bare én av mange filmer som ble brukt i Norge for å mobilisere støtte til den spanske regjeringen under borgerkrigen. De øvrige filmene var importert fra utlandet for å mobilisere opinionen, og ble brukt på samme måte av hjelpekomiteene for Spania i andre vestlige land. Haakon Lies film hadde den samme appellen som de øvrige filmene som ble brukt: «Hjelp Spania!» Bruken av korte dokumentarfilmer inngikk i den spanske regjeringens propagandaarbeid for å samle støtte i utlandet, og en lang rekke internasjonalt kjente filmskapere bidro med filmer som til slutt ble vist på Spania-møter i Norge.

For det andre var bruken av film omfattende på Spania-møtene. En slik bruk av dokumentarfilm var noe mediespesifikt nytt. Film hadde aldri tidligere blitt brukt på denne måten i Norge, og det ville antakelig ikke ha vært mulig uten AOF som filmimportør og distribusjonsnett. Det hele bygd opp under Haakon Lies ledelse. Man hadde riktignok brukt filmer i forbindelse med valgene i 1934 og i 1936, men ikke på samme måte som med Spania-filmene. De gikk nærmest som en serieføljetong gjennom nesten tre år. Det ble arrangert nye Spania-møter når det kom en ny film.

For det tredje ble film- og foredragsvirksomheten organisert sentralt i AOF og i Hjelpekomiteen for Spania, men suksessen kan også forklares med gjenklangen og det lokale engasjement saken utløste. Filmene ble vist for fulle hus. Selv om vi ikke kan bestemme publikumstallene sikkert, ble filmene samlet sett av et betydelig antall Spania-møtedeltakere landet rundt. Skal vi tro aviskommentarene, gjorde filmene dypt inntrykk, og bidro slik sett til å skape holdninger og meninger i Spania-spørsmålet. Folk flest likte dårlig det de så i filmene. Filmene bekreftet det de fikk høre i foredragene under møtene, men de snakket på en langt mer direkte måte enn foredragene til hjertene på folk.

Vi skal til slutt svare på det overordnede forskningsspørsmålet i denne artikkelen. Hvilken rolle spilte dokumentarfilmene i formidlingen av hva som

foregikk i Spania, og hvordan ble de aktivt brukt for å mobilisere norske ressurser for å hjelpe den spanske regjeringen? Hva var det mediespesifikt nye i bruken av Spania-dokumentarene?

En åpenbar ting man kan peke på, er at det var første gang dokumentarfilm ble brukt til å mobilisere et massepublikum i Norge i et konkret utenrikspolitisk spørsmål. Vi kan i tillegg peke på to andre viktige aspekter.

For det første var kampen om den norske opinionen i Spania- spørsmålet fra første stund visuell. Bruken av film var en logisk videreføring av den filmstrategien som Haakon Lie hadde ledet i AOF i arbeiderbevegelsen fra 1931, og den hadde antakelig ikke vært mulig å gjennomføre uten AOFs 16 mm strategi og de mange filmframviserne som befant seg rundt i hele landet. Filmframviserne og filmformatet gjorde det mulig å vise film utenfor de offentlige kinoene, og det gjorde det mulig å importere Spania-filmer utenfor den offentlige filmsensuren kontrollert av Statens filmkontroll.

«Historien kommer aldri ferdiglaget, selv om fortellingene kan gi et slikt inntrykk»

For det andre hadde filmene og Spania-møtene en politisk dimensjon som gikk lenger enn til bare å samle inn penger til Spania-hjelp. Den spanske borgerkrigen både bekreftet og intensiverte den nasjonale splittelsen i Norge, slik historikeren Odd-Bjørn Fure har påvist.[143] Det var ikke bare en splittelse mellom venstresiden og høyresiden i norsk politikk, men også mellom grupperinger på venstresiden. Den organiserte Spania-hjelpen var viktig for Arbeiderpartiet, som var i konstant konkurranse med kommunistpartiet om radikale hoder og hjerter på arbeidsplassene. Man kunne ikke bare *snakke*, man var avhengig av å vise folk i partiet og i fagbevegelsen at man også kunne aktivt *handle* i kampen mot fascismen – men uten å komme på tvers av den politikken som deres egen regjering hadde sluttet seg til gjennom nøytralitetskomiteen i London.[144] Kommunistpartiet fikk raskt kontroll over rekrutteringsarbeidet til de Internasjonale brigadene i Spania. En viktig forutsetning for dette rekrutteringsarbeidet må ha vært det omfattende propaganda- og informasjonsarbeidet som Den norske hjelpekomiteen for Spania, Arbeiderparti-organisasjonene og fagbevegelsen drev for den humanitære innsatsen i Spania.

Historien kommer aldri ferdiglaget, selv om fortellingene om den kan gi et slikt inntrykk. Teksten, tegningene og filmen som det norske reisefølget produserte i Spania i desember 1936, ble en del av fortellingen om den spanske borgerkrigen, slik den ble fortalt på venstresiden i norsk politikk og i fagbevegelsen i årene før og etter den andre verdenskrigen.

143 Fure, Jensen et al. 1996: 289

144 Fure, Jensen et al. 1996: 287–292

Kilder:
Artikler i avisene om Spania-reisen.

1. Gerhardsen og Lie til Spania. I brev og telegrammer vil de holde arbeiderpressen underrettet om begivenhetenes gang. *Arbeiderbladet* 04.12.1936: 4
2. a) Vårt første inntrykk av borgerkrigen. Rolf Gerhardsen og Håkon Lie forteller om sine oplevelser. En inntrengende opfordring om å sende sanitetsmateriell. *Sarpsborg Arbeiderblad* 18.12.1936: 1
   b) Rolf Gerhardsen og Haakon Lie: Vårt første møte med borgerkrigen. Den gråtende enke på fly-stasjonen, det lange tog av sårede i Alicante. Sanitetschefen i Alicante sier: Det er et skrikende behov for medikamenter. *Arbeiderbladet* 18.12.1936: 1–2
   c) Vi flyr til Spania. Den første føling av borgerkrigen. Brev til *1ste Mai*. Rolf Gerhardsen og Håkon Lie har sendt dette brevet fra Alicante. Derfra reiser de videre til Valencia, Albacete og Madrid. *1ste Mai* 19.12.1936: 2
3. a) Smittende tro og optimisme midt under krigens redsler. 'No passera' sier spanjerne: «de skal ikke komme gjennem». Rolf Gerhardsen sender oss karakteristiske skildringer fra Spania nu som julehøitiden forberedes. *Arbeiderbladet* 22.12.1936: 1– 2
   b) Livet bak fronten i Spania. Byene ligger i mørke av frykt for flyveangrep. De politiske fanger graver bombesikre rum. Av Rolf Gerhardsen. *Sarpsborg Arbeiderblad* 22.12.1936: 1
   c) Håkon Lie filmer i Spania og blir sett på med mistenksomhet. Nytt Spania-brev fra Rolf Gerhardsen. *1ste Mai* 24.12.1936: 2
4. Tusener Madrid-borgere tilbragte i år julen i kjellerne. Vår utsendte medarbeider forteller om hvorledes mennesker søkte ly for Francos julebudskap: Bombene. I Barcelona legges grunnlaget for et sosialistisk Spania. Av Rolf Gerhardsen. *Arbeiderbladet* 29.12.1936: 1
5. Spania-nytt i kveld! Håkon Lie taler i Barcelona Radio kl. 23. *Arbeiderbladet* 29.12.1936: 4
6. Motstridende meldinger fra Spania. Det er dog ikke i tvil om at regjeringstroppene holder oprørerne stangen og til dels trenger dem tilbake. Haakon Lie talte i går kveld i radioen fra Barcelona. *Smaalenenes Social-Demokrat* 30.12.1936: 1
7. Rolf Gerhardsen hjemme igjen. En dramatisk skildring fra verdenspolitikkens brennpunkt. Madrid skal bli fascismens grav. Soldatene som falt ved siden av Håkon Lies filmapparat. *1ste Mai* 06.01.1937: 2
8. Oprørerne vil få en varm mottagelse hvis de makter å bryte inn i Madrid. Rolf Gerhardsen forteller om kampdager ved Madrid. *Arbeiderbladet* 06.01.1937: 1–2
9. «Madrid vil ikke falle». «Arbeiderbladet»s medarbeidere om sine inntrykk. Arbeiderbladets to Spania-korrespondenter, Rolf Gerhardsen og Håkon Lie, er tirsdag vendt tilbake til Oslo og uttaler sig ved hjemkomsten om sine inntrykk. *Arbeiderbladet* 07.01.1937: 6
10. Verdens skjebne i Englands hender. Rolf Gerhardsen intervjuer Spanias sanitetsminister Federica Montseny. *1ste Mai* 07.01.1937: 1
11. Sosialiseringen i Spania foregår med full kraft. Largo Caballeros efterfølger i den spanske landsorganisasjonen uttaler sig til vår korrespondent. Av Rolf Gerhardsen. *1ste Mai* 11.01.1937: 2
12. Bare kvinnene kan redde Spania. En Revolusjon også for de spanske kvinners frigjøringskamp. Spania-brev fra Håkon Lie. *Smaalenenes Social-Demokrat* 19.01.1937: 2

Annonsene i analysen er basert på gjennomgang av følgende digitalt søkbare aviser Nasjonalbibliotekets database for perioden 1936-39:

Adresseavisen, Aftenposten, Arbeiderbladet, Asker og Bærum Budstikke, Bergens Tidende, Dagbladet, Fædrelandsvennen, Fremover, Firdafolkeblad, 1ste Mai, Halden Arbeiderblad, Hamar Arbeiderblad, Helgeland Arbeiderblad, Nordlands Framtid, Ny Tid (Trondheim), Porsgrunn Dagblad, Sarpsborg Arbeiderblad, Smaalenenes Social-Demokrat, og Stavanger Aftenblad.

Litteratur:

Aldgate, A. (1973). «British Newsreels and the Spanish Civil War.» *Film and History: An Interdisciplinary Journal of Film and Television Studies 3* (1, February). s. 1–16.

Aldgate, A. (1979). *Cinema and History: British newsreels and the Spanish Civil War*. London: Scolar Press

Bang, T. (2013). *Under hammermerket. Hvordan utvikler norsk arbeiderbevegelse en retorisk instruksjonslitteratur på 1930-tallet?* Universitetet i Bergen

Bastiansen, H. G. og H. F. Dahl (2008). *Norsk mediehistorie. 2. utgave*. Oslo: Universitetsforlaget

Beevor, A. (2006). The *Battle for Spain: The Spanish Civil War, 1936–1939*. New York: Penguin Books

Beretning (1933–1946). *Beretning for Arbeidernes Oplysningsforbund 1933–1946.* Årsmelding AOF. Oslo: Arbeidernes Oplysningsforbund

Bjørlo, S. (2005). «Et bål av vilje: Haakon Lie – et portrett.» *Arbeiderhistorie 2005. s*. 160–199.

Brinch, S. og G. Iversen (2001). *Virkelighetsbilder: Norsk dokumentarfilm gjennom hundre år*. Oslo: Universitetsforlaget

Bucher, P. (1984; 2000). «Wochenschauen und Dokumentarfilme 1895–1950 im Bundesarchiv-Filmarchiv.» *Findbücher zu Bestanden des Bundesarchiv. Koblenz Bundesarchiv,* Band 8: s. 280–327.

Bull, E. d. e. (1929). «Den moderne presse som historisk kilde.» *Scandia. Tidsskrift för historisk forskning* 2 (1) s. 1–30.

Caparrós Lera, J. M. (1986). «The Cinema Industry in the Spanish Civil War, 1936–1939.» *Film & History: An Interdisciplinary Journal og Film and Television Studies* 16 (2) s. 35–46.

Carr, E.H. (1984). *The Comintern and the Spanish Civil War.* New York: Pantheon Books

Chatman, S. B. (1978). *Story and Discourse: Narrative Structure in Fiction and Film*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press

Diesen, J. A. (2011). *De polare ekspedisjonsfilmene.* Oslo: Universitetsforlaget

Ellis, B. (1937). *The Screen. New Masses*. New York.

Firsov, F. I., H. Klehr, et al. (2014). *Secret Cables of the Comintern, 1933-1943*. New Haven, Yale University Press

Fure, O.-B. (1996). «Mellomkrigstid: 1920–1940.» *Norsk utenrikspolitikks historie* (bind 2). Oslo: Universitetsforlaget.

Gerhardsen, E. (1930). *Tillitsmannen: Håndbok i praktisk organisasjonsarbeid*. Oslo: Det norske arbeiderparti

Gerhardsen, E. (1974). *Unge år: Erindringer fra århundreskiftet fram til 1940*. Oslo: Tiden

Gleditsch, K. og N. H. Gleditsch (1938*). Norges hjelp til Spania: En orientering*. Oslo: Den norske hjelpekomité for Spania

Gogolin, W. (1982). «Der Spanische Bürgerkrieg 1936–1939 im Dokumentarfilm.» *Bestandkatalog. Film-Archiv3*. Berlin, Staatliches Filmarchiv der DDR s. 42–55.

Hochschild, A. (2016). *Spain in our hearts: Americans in the Spanish Civil War, 1936/1939*. Boston/New York: Houghton Mifflin Harcourt

Hogenkamp, B. (1976). «Film and the Workers' Movement i Britain, 1929-39.» *Film Bulletin.* London, British Film Institute 45 s. 68–76.

Hogenkamp, B. (1986). *Deadly Parallells: Film and the Left in Britain, 1929–1939*. London: Lawrence and Wishart

Kowalsky, D. (2007). «The Soviet Cinematic Offensive in the Spanish Civil War.» *Film History* 19 (1) s. 7–19.

Lahlum, H. O. (2009). *Haakon Lie: Historien, mytene og mennesket.* Oslo: Cappelen Damm

Lie, H. (1934). *Arbeidernes Oplysningsforbund: Agitasjon og propaganda. Håndbok for tillitsmenn i de norske arbeider-organisasjoner.* Oslo: Arbeidernes oplysningsforbund

Lie, H. (1980). *Loftsrydding*. Oslo: Tiden

Lindbæk, L. (1938). *Bataljon Thälmann*. Oslo: Tiden

Lindbæk, L. (1946). *Spania og vi*. Oslo: Dreyer

Moen, J. S. og R. Sæther (2009). *Tusen dager: Norge og den spanske borgerkrigen 1936–1939*. Oslo: Gyldendal

Myklebust, J. O. and À. Beneito Lloris (2009). *A hospital for Spain: Scandinavian Solidarity in a Time of Civil War.* Alcoy: Zoe Imatge Arts

Payne, S. G. (2004). *The Spanish Civil War, The Soviet Union, and Communsm.* New Haven: Yale University Press

Richardson, R. D. (1982). *Comintern Army: The International Brigades and the Spanish Civil War.* Lexington, KY: University Press of Kentucky

Ruiz, J. (2014*). The 'red terror' and the Spanish Civil War revolutionary violence in Madrid*. New York, NY: Cambridge University Press

Simonsen, A. H. (2013). *Tryggve Gran: Is, luft og krig*. Oslo: Cappelen Damm

Slapgard, S. (2002). *Krigens penn: ein biografi om Lise Lindbæk*. Oslo: Gyldendal

Sørenssen, B. (1980). *Gryr i Norden. Norsk arbeiderfilm 1928–1940 i internasjonalt perspektiv*. Dr.philos.-avhandling ved Institutt for drama, film, teater, Universitetet i Trondheim.

Sørenssen, B. (1983). «Arbeiderfilmen i Norge 1928–1940.» *Tidsskrift for Arbeiderbevegelsens historie* 1 s. 105–130.

Sørenssen, B. (1999). «Travel Films in Norway: The Persistence of the 'View' Aesthetic.» *Nordic Explorations: Film before 1930.* J. Fullerton and J. Olsson. London: J. Libbey. s. 102–113.

Sørenssen, B. (2007). *Å fange virkeligheten: Dokumentarfilmens århundre. (Catching Reality: The Century of the Documentary Film)*. Oslo: Universitetsforlaget

Sørenssen, B. (2011). «Den norske arbeiderfilmen i mellomkrigstiden.» *Den andre norske filmhistorien.* T. Helseth og E. Bakøy, 29–40. Oslo: Universitetsforlaget

Werenskjold, R. (2016). «Begivenheter fra alle verdens kanter. Norges første lydfilmavis, Verden Rundt.» *Mediehistorisk Tidsskrift* 26 s. 13–55.

Zimmermann, P. und K. Hoffmann (2005). «Geschichte des dokumentarischen Films in Deutschland.» *Bd. 3: Drittes Reich: 1933–1945*. Stuttgart: Reclam

Hektisk aktivitet i åpent kontorlandskap (!) i en amerikansk avisredaksjon rundt 1960.

«Eriksenkampanjen» i norske aviser 1956–57

Statens vennlige veileder

Magne Lindholm
Førsteamanuensis i journalistikk
Høgskolen i Oslo og Akershus
magne.lindholm@hioa.no

Norsk sosialdemokrati og amerikansk PR-ideologi kan virke som et umake par. Likevel fant disse to tradisjonene hverandre mot slutten av 1950-åra. Koplingen skjedde under den såkalte Eriksenkampanjen i 1956/57, den første norske PR-kampanjen i statlig regi.

Møtepunktet var pressen, mens regien ble delt mellom pressens organisasjoner og Statsministerens kontor. Det skjedde mens partipressen som system sto i senit.[1] Kampanjen skulle komme til å legge premisser for den statlige informasjonspolitikken i annen halvdel av 1900-tallet. Selv om omfanget var begrenset, ble den en pressehistorisk begivenhet. Hvordan kunne dette skje? Hva var de underliggende politiske og strukturelle faktorene som førte til at PR-ideologi og sosialdemokrati møttes i norsk mediepolitikk? Dette er hovedtemaene i denne artikkelen.

Utgangspunktet var skatteteknisk. Ved årsskiftet 1956/57 ble det norske skattesystemet lagt om. Fram til 1956 hadde alle betalt skatt av inntekten året før. Skattetrekket var altså avbetaling på gjeld fra året før. Fra første januar 1957 skulle alle betale forskuddsskatt, det vil si skatt av årets inntekt basert på en prognose, slik vi har i dag. Dette var den største endringen i det norske skattesystemet siden selvangivelsen ble innført i 1911. Reformen var skremmende for mange, ikke minst for myndighetene. Sverige hadde innført ordningen i 1950, uten å informere befolkningen gjennom annet enn en brosjyre og noen kunngjøringer. Resultatet ble kaos.[2]

For å unngå at det samme skjedde her hjemme, gjorde regjeringen noe helt nytt. Den vraket tidligere former for offentlig informasjon, og satte i verk norgeshistoriens første statlige PR-kampanje. Dette ble regnet som både nyskapende og risikabelt.[3] Kampanjen besto av 22 annonser, hvor en fiktiv skatteekspert kalt Eriksen forklarte ulike sider ved reformen. Den ble raskt døpt «Eriksenkampanjen».

«Regjeringen vraket tidligere former for offentlig informasjon, og satte i verk norgeshistoriens første statlige PR-kampanje»

Eriksenkampanjen kaster lys over en rekke ulike problemstillinger. Den belyser hvordan forholdet mellom presse og stat var forholdsvis komplisert også i partipressens glanstid. Den viser at partipressen slett ikke oppfattet seg som statens tjener, heller ikke den statsvennlige arbeiderpressen. Opplegget til kampanjen demonstrerte også at pressen hadde en tvetydig holdning til rollen som informasjonsformidler.

Under annen halvdel av 1950-åra var gjenoppbyggingen etter krigen i ferd med å bli avløst av en markant velstandsøkning. Det var tid for ideologisk nyorientering, og kampanjen gir et innblikk i hvordan Arbeiderpartiets ledende pressepolitiker Olaf Solumsmoen tolket situasjonen. Solumsmoen var ikke av politikerne med høyest offentlig profil, men

1 *Bastiansen 2009*

2 *Journalisten 1957b*

3 *Journalisten 1957b*

Olaf Solumsmoen. Foto: Regjeringen/Arbark.

han var Arbeiderpartiets sentrale mediepolitiker gjennom flere tiår. Denne rollen utøvet han midt i maktens sentrum. Han var regjeringens eneste pressetalsmann fra 1948 til 1965, og statssekretær ved Statsministerens kontor fra 1956.

I 1950-åra var Solumsmoen også nestleder i den norske PR-klubben. Hans beskrivelser av kampanjen viser at han fungerte som personlig bindeledd mellom en sosialdemokratisk visjon om modernisering av samfunnet og amerikansk PR-tenkning. Eriksen-kampanjen viser hvordan importen av tankegods ikke bare skjedde gjennom generell kulturpåvirkning, men også gjennom små, profesjonelle organisasjoner som var tett knyttet til den politiske eliten.

Kilder

Hovedkildene til framstillingen av kampanjen er referatene fra et diskusjonsmøte i Oslo Salgs- og Reklameforening i 1957, samt annonsene selv. Journalistenes medlemsblad *Journalisten* trykket hele den offisielle pressemeldingen som ble sendt ut for å oppsummere kampanjen.[4] I tillegg gjenga bladet hele innledningen til statssekretær Olaf Solumsmoen, der han redegjorde detaljert for kampanjen, begrunnelsen for at den ble satt i gang, og hvordan den ble gjennomført.[5] *Aftenposten* refererte også grundig fra debatten på møtet, og slo opp sitt møtereferat over tre spalter på første side.[6] Vi kan altså takke femtiåras referatjournalistikk for at vi kan få et detaljert innblikk i ideene bak kampanjen, og hvordan den ble oppsummert. I tillegg til dette har jeg gjennomgått aviser mellom august 1956 og mars 1957, med særlig vekt på *Aftenposten* og VG, for å studere selve annonsene og reaksjonene på dem. For å vise sentrale trekk ved PR-bransjens tenkemåte i 1960-åra har jeg trukket inn faglitteratur fra perioden.

Det er klart at et slikt kildemateriale kan ha en slagside som favoriserer den offisielle versjonen av historien, siden statsapparatets og presseorganisasjonenes skildring av egen fortreffelighet får stor plass. Det er likevel lite som tyder på at de synspunktene som kom fram i oppsummeringen av kampanjen, var omstridt. En indikasjon på dette er at det kom fram tydelig uenighet om mindre viktige punkter. To humorister kastet seg raskt over gjennomgangsfiguren hr. Eriksen. På oppsummeringsmøtet etter at kampanjen var avsluttet, kom det tydelig fram at Finansdepartementet mente det var uriktig å bruke annonseformatet til å spre informasjon om statlige vedtak. Det er sannsynlig at andre viktige kontroverser ville kommet til syne i pressen eller journalistenes eget fagblad hvis de hadde vært formulert. Det er ikke spor av dette i det kildematerialet

«Institusjonenes makt lå skjult bak en tilsynelatende personlig henvendelsesform»

4 *Journalisten 1957a*
5 *Journalisten 1957b*
6 *Aftenposten 1957*

Her er noen av fordelene ved skatt av årets inntekt . . . .

En vet hva en har, men ikke hva en får, sier et gammelt ord. Det er så sant som det er sagt. Alle mennesker vil gjerne føle seg trygge — for eksempel trygge for ikke å komme i gjeld til noen. Etter vår gamle skatteordning skylder hver av oss skatt for 1½ år — en gjeld som vi vet vi må betale, men som kan bli tung å betale hvis inntekten svikter. Ved overgangen til skatt av årets inntekt slipper vi denne utryggheten. Når De får lønnen utbetalt, er skatten trukket fra — De vet hva De har igjen. Sett at De ett år av en eller annen grunn ikke tjener så mye som året før. Da slipper De å betale en stor skatt med en liten inntekt.

Folk som går av med pensjon har hittil hatt store bekymringer med skatten av den tidligere fulle lønn. Enkelte har fått en skatt som er like stor som hele pensjonen. Nå vil skatten automatisk gå ned straks pensjonen begynner å løpe. Når en forsørger dør, har enken fått 1½ års skatt av avdødes inntekt på toppen av en byrde som sannelig er tung nok fra før. Ved den nye ordningen blir hun tilfelle spart for dét.

«SKATTEN ER BETALT - VI VET HVA VI HAR IGJEN»

I neste annonse skal vi snakke om noen av ulempene ved nyordningen. På gjensyn!

«Eriksen-annonse» nr. 2 i serien. Aftenposten 21.08.1956.

som har vært tilgjengelig.

Eriksenkampanjen

PR-kampanjen besto som nevnt av 22 annonser, som ble rykket inn i alle større aviser fra august 1956 til januar 1957.[7] Slagordet var «Skatten er betalt – vi vet hva vi har igjen». Kampanjen fikk raskt navn etter gjennomgangsfiguren, som altså het Eriksen og var en velpleid, middelaldrende mann med hentehår og snadde. Han forklarte et nytt element i skattereformen i hver annonse.[8]

Kampanjen ble styrt av en komité som besto av Olaf Solumsmoen fra Statsministerens kontor, Edmund Norén fra Avisenes Opplysningskontor og byråsjef Arne Scheel i Finansdepartementets skatteavdeling.[9]

Den fiktive hr. Eriksen var på ingen måte en representant for et anonymt skattebyråkrati. Som pent kledd middelaldrende mann utstrålte han sosial autoritet. Men både snadda, et avslappet kroppsspråk og det gamle trikset med å ta bilder der modellen ser leseren rett i øynene, ga henvendelsen et personlig preg. Slik ble Eriksen også en representant for en individorientert medieretorikk som var i ferd med å bre seg i pressen. Institusjonenes makt lå skjult bak en tilsynelatende personlig henvendelsesform.

Ideen til kampanjen kom fra direktør Edmund Norén i Avisenes Informasjonskontor.[10] Norén kom fra arbeiderpressen, så den politiske avstanden mellom de to hovedaktørene var ikke stor. Avisenes informasjonskontor var imidlertid felles for alle landets aviser. Kontoret utga Norsk Aviskatalog, en årlig oversikt som skulle gjøre det lettere for annonsørene å velge riktig medium. Norén hadde derfor førstehånds kjennskap til den økonomiske situasjonen i hele den norske partipressen. Store deler av denne pressen var kronisk underfinansiert. Dette var en konsekvens av partipressens system. Alle de fire partipressegrupperingene så det som sin oppgave å opprettholde aviser så mange steder i landet som overhodet mulig for å kunne propagandere for moderpartienes syns-

7 *Journalisten 1957a*

8 *Aftenposten 1957*

9 *Journalisten 1957b*

10 *Journalisten 1957b*

Dette er det eneste bildet vi har funnet av Edmund Norèn, og viser en del av det nasjonale lederskapet på flukt fra Tromsø til Finnmark våren 1940, deriblant Konrad Nordahl (nr 2 fra venstre, delvis skjult), Einar Gerhardsen (nr 3 foran fra venstre), Martin Tranmæl (nede, helt foran) og ***Edmund Norèn*** *(med pipe, midt i bildet). Foto: Museene for kystkultur og gjenreisning i Finnmark IKS.*

punkter.[11] I et land med Norges topografi førte dette til at mange av partiavisene nødvendigvis måtte balansere på konkursens rand. Avisdøden i 1950-åra, som fortsatte inn i det neste tiåret, var ikke bare en trussel mot fri nyhetsformidling. Den var en trussel mot partipressen som system.

Kampanjen ble drevet gjennom i regjeringsapparatet av Olaf Solumsmoen. Han møtte skepsis i Finansdepartementet. Finansminister Mons Lid hadde vært bekymret, ikke for summen, men for om formålet ble akseptert. Lid forutsatte at det var politisk enighet om kampanjen. «Hvis det var den ringeste fare for at den ville bli gjenstand for politisk strid, så ville det hele bli en fullstendig fiasko», hevdet Solumsmoen i sitt innledningsforedrag på oppsummeringsmøtet. Det ble ingen strid, og finanskomiteen bevilget midlene.[12] Kampanjen hadde et budsjett på 1,5 millioner, et betydelig beløp i 1956. Sluttsummen endte 276 000 kroner under budsjettet, fordi det ble noe færre annonser enn planlagt.[13]

«Det er verd å merke seg at pressens representant Edmund Norén konsekvent avviste at pressen hadde en slik informasjonsplikt som Scheel henviste til»

Reaksjoner i pressen

Selve skattereformen førte til enkelte kritiske kommentarer i pressen. Med den fulgte skattekortet, en ubehagelig påminnelse om hvor mye av lønna man aldri ville se noe til. *Aftenposten* skildret det i desember 1956:

> *Tabelltrekk og prosent-trekk griner oss i møte, og i all sin velde blir det klart hvor meget vi må betale for å holde samfunnsmaskineriet gående.*

11 Bastiansen 2009: 91 f.

12 Journalisten 1957b

13 Aftenposten 1957

De første rasende mennesker har allerede stormet ligningskontorene, og de nye telefonlinjer, som er lagt inn i anledning av ordningen, er allerede rødglødende.[14]

Annonsekampanjen ble møtt med enkelte syrlige kommentarer i pressen. I VG skrev Alf Hartmann, som var kjent under psevdonymet «Scorpio», et fiktivt intervju med Eriksen. Han følte seg nedvurdert:

Han appellerer sentimentalt til selve enfoldigheten i oss, til den godlynte, tilforlatelige norske tåpeligheten, til bonden som kommer til byen og mister lommeboka i Studenterlunden. Eriksens annonser er mer nasjonale enn Bjørnsons bondefortellinger, de samler oss sammen i et ubrytelig dusteforbund. Eriksen er beviset på at vi alle er idioter.[15]

I *Aftenposten* skrev Einar Rose et fiktivt intervju, der han møtte Eriksen i en drøm:

Jeg så engang i drømmesyn
en herre som gikk rundt på by'n
Og vet De hvem herren var?
De aner det? Riktig. Det var Eriksen. Våres alles venn. Skatten min, skatten din, skatten vår.
Eriksen, mannen som vet hva det blir igjen.

Eriksen viste seg å være selveste Gamle-Eriksen. I en nokså utflytende tekst sneide revykongen innom annonsekampanjen, men hovedpoenget var god, gammeldags skatteskepsis.[16]

De sterkeste negative reaksjonene i pressen gjaldt ikke annonsene. De ble et påskudd til å uttrykke ordinær motvilje mot å betale skatt. Selve PR-kampanjen var det bare humoristene som slo ned på. Høyreavisen *Aftenposten* roste den på lederplass.[17]

Offentlig oppsummering

Etter at Eriksenkampanjen var gjennomført, ble den oppsummert på et diskusjonsmøte i Oslo Salgs- og Reklameforening 18. mars 1957. *Journalisten* ga et fyldig referat, og *Aftenposten* slo opp sitt møtereferat over tre spalter på første side.

Einar Rose, trolig i 1955. Foto: Ukjent/Oslo Museum.

Selv om det ikke oppsto partipolitisk strid, avslørte møtet en prinsipiell uenighet mellom det økonomiske fagmiljøet i Finansdepartementet og pressens representanter. Uenigheten dreide seg om hvilket ansvar pressen hadde som formidler av informasjon. Byråsjef Arne Scheel i Finansdepartementets, som selv satt i styringskomiteen, mente at:

(…) avisene hadde plikt til i tekstspaltene å gi leserne den nødvendige informasjon, avisene skulle ikke hatt disse betalte annonsene.[18]

På oppsummeringsmøtet hevdet Scheel at annonsebudsjettet heller skulle gått til å lønne folk som kunne planlegge en bedre overgang til den nye skatteordningen.[19]

14 *Aftenposten 1956a og 1956b*
15 *Hartmann 1956*
16 *Rose 1957*
17 *Aftenposten 1956a*
18 *Journalisten 1957b*
19 *Aftenposten 1957*

Arne Scheel. Foto: SNL.

Scheels innvending reiste det viktige prinsipielle spørsmålet om hva som var pressens informasjonsoppgaver. Det er verd å merke seg at pressens representant Edmund Norén konsekvent avviste at pressen hadde en slik informasjonsplikt som Scheel henviste til. Pressen kunne ikke pålegges å sette seg inn i kompliserte skattejuridiske spørsmål og forklare dem for publikum. Ideen bak annonsekampanjen var å nettopp å overføre denne arbeidsbyrden til staten, samtidig som avisene tjente på annonsene. Norén valgte å ikke formulere avvisningen av Scheels standpunkt direkte. Han innledet i stedet med en kraftsalve mot den tradisjonelle måten å kunngjøre statlige vedtak på:

> *Neppe noe felt i den offentlige forvaltning og administrasjon er så forsømt, så uforandret gammelmodig i sin form og så utilstrekkelig overfor tidens forhold og fordringer.*[20]

I følge Norén var det ikke bare formen som var gammelmodig. I bunnen lå et resonnement om politisk legitimitet:

> *Utgangspunktet bør være at det offentlige i sin håndhevelse av lover og forordninger og administrative vedtak ser det som sin første oppgave å gi publikum klar og grei orientering. Først når dette er gjort, har man lov til å stille fordringer til publikum.*[21]

I følge Norén var altså lett forståelig offentlig informasjon en forutsetning for at det ble legitimt å sette i verk statlige vedtak. Det fantes ingen annen kanal for slik informasjon enn pressen. Spørsmålet ble da hvor i avisen informasjonen skulle stå. Norén avviste at det var tilstrekkelig for staten å rykke inn kunngjøringer. Men hadde ikke journalistene ansvaret for å informere om reformene i spaltene, slik Scheel mente? Norén hevdet at det var dyp skepsis til dette i pressekretser:

> *Han nevnte at det på pressehold, og særlig fra redaksjonene, er reist det prinsipielle spørsmål om hvor langt myndighetene i informasjonsøyemed kan trekke på avisenes stoff og nyhetsformidling, og hvor grensen går for myndighetenes plikt til selv å besørge og selv å betale den nødvendige informasjon.*[22]

Dette var et innlegg i en underliggende debatt om både avisenes samfunnsrolle og nyhetsformidlingens karakter. Hadde avisene en informasjonsplikt? Hvor langt strakk eventuelt en slik plikt seg? Svarene på dette berører også oppfatningen av nyhetssjangeren. Var nyheter en form for informasjonstjeneste, eller var de noe annet? Skulle viktig statlig informasjon som angikk alle borgere, henvises til annonseplass? Scheel hadde hevdet at å gi slik informasjon var en oppgave for redaksjonene. Norén avsto fra å gi noe klart svar på slike spørsmål, og nøyde seg med å si at det var en grense for hvor mye arbeid journalister skulle legge ned for å gi detaljert informasjon om offentlige reformer. Han hadde åpenbart rett i at oppgaven hadde vært krevende i akkurat dette tilfellet. Ifølge reklamebyrået Kittelsen & Kværk, som

20 *Aftenposten 1957*

21 *Aftenposten 1957*

22 *Aftenposten 1957*

utformet annonsene, besto grunnlagsmaterialet av 3000 sider tungt juridisk stoff.[23]

Bedre enn noen annen visste Norén at den norske partipressen ikke levde av å publisere informasjonsskriv. De ledende avisene, som hadde en forholdsvis trygg økonomi, var hovedsakelig finansiert av annonser. De resterende avisene var som regel underfinansiert og truet av avisdøden. Når han fikk gjennomslag for en annonsekampanje, slo han to fluer i ett smekk: Redaksjonene slapp å sette seg inn i tusenvis av sider med tung skattejus, og fikk annonseinntekter i stedet.

Noréns forslag fikk gjennomslag i Arbeiderpartiets ledelse. Det skyldtes ikke bare at det var liten politisk avstand mellom ham og Solumsmoen. Solumsmoen kunne tre støttende til fra et annet hold. Som nestformann i PR-klubben, en eksklusiv forsamling av pionerer i norsk PR-bransje, hentet han internasjonale impulser til sine politiske visjoner.

PR-ideologien

Den sentrale personligheten i innføringen av moderne PR-virksomhet i Norge var Hans Olav. Under krigen ledet han den norske informasjonstjenesten i USA, og han tok med seg amerikansk Public Relations-filosofi i bagasjen da han vendte hjem. I 1949 ble han leder av Utenriksdepartementets pressetjeneste.[24]

«Forbindelsen mellom Arbeiderpartiets indre krets og PR-klubben var tett og fortrolig»

«Den Norske Public Relations Klubb» ble etablert i 1949, med Olav som formann og Solumsmoen som nestformann. Formålsparagrafen var av det idealistiske slaget:

> *Den høieste etikk og ærlighet er en grunnforutsetning for public relations fordi det henvender seg til samfunnet og fordi det samarbeider med organer av betydning for folket. Den form for public relations som PR-klubben erkjenner, tjener ikke den direkte eller øieblikelige (sic) økonomiske vinning, men tjener samfunnets interesser.*[25]

PR-klubben distanserte seg altså fra både tradisjonell reklame og politisk agitasjon. PR-faget skulle tjene samfunnets allmenne interesser. De ti medlemmene kom fra offentlige institusjoner, forvaltningen og næringsorganisasjoner. Nåløyet for nye medlemmer var trangt. Alle kandidater måtte godkjennes på generalforsamlingen, og medarbeidere fra private bedrifter slapp ikke inn. Det tok åtte år før klubben ga grønt lys for medlemmer fra kommersielle bedrifter, etter at de private PR-konsulentene truet med å danne en konkurrerende forening.[26]

Forbindelsen mellom Arbeiderpartiets indre krets og PR-klubben var tett og fortrolig. På stiftelsesmøtet var statsminister Einar Gerhardsen spesielt innbudt som gjest, og han deltok i «en to timers fortrolig samtale om aktuelle norske problemer», ifølge sekretæren Odd Medbøe. På klubbens andre møte var utenriksminister Hallvard Lange gjest. Han ga dem en to timers orientering om norsk utenrikspolitikk. Også den var fortrolig.[27]

Den norske PR-klubben stilte høyt. Odd Medbøe, som var informasjonssjef i SAS, ble leder i rådet for det nystartete organet The International Public Relations Association (IPRA) i 1955, og ble IPRAs president i 1957. Klubben var direkte knyttet til bransjens ledende internasjonale miljø.[28]

PR-klubbens virksomhet ble fulgt på vennligsinnet avstand av norske journalister. I 1950-åra sto det stadig notiser om PR-klubben i Journalisten. I 1955 nedsatte Norsk presseforbund en komité som tok stilling til rekruttering av nye grupper. Konklusjonen var at PR-folk «prinsipielt sett ikke» burde tas opp som medlemmer i Presseforbundet. Når komitéen formulerte det slik, viser det at den nettopp ikke opererte med et prinsipielt skille mellom journalister og PR-folk. Komiteens viktigste avgrensing gikk ut på at man prioriterte

23 *Aftenposten 1957*
24 *Mørk 1994: 9*
25 *Mørk 1994: 10*
26 *Mørk 1994: 16*
27 *Mørk 1994: 10*
28 *Mørk 1994: 12*

nyhetsjournalistikk. Det ser man i vurderingen av NRK. Bare de som drev med nyheter og reportasje i NRK, kunne bli medlemmer i Presseforbundet i 1955. Komitéen konkluderte også med at arbeid i «private bedriftspublikasjoner, yrkesorganer, foreningsblad, husorganer […] ikke berettiger til medlemskap i NP». For PR-medarbeidere var det noen få, talende unntak. Journalister som gikk over i utenrikstjenesten som presseråder og presseattacheer, fikk fortsette som individuelle medlemmer, men måtte gi fra seg pressekortet hvis de gikk over til andre stillinger.[29] Journalistene fulgte altså en laugsmentalitet. Var man tatt opp i det journalistiske fellesskapet, ble man ikke utstøtt om man skiftet arbeidsgiver, så lenge man arbeidet med å formidle informasjon på høyt nivå.

I denne perioden var norsk PR-bransje sterkt preget av den amerikanske PR-ideologien som kalles «Two-way street». Uttrykket stammer fra en bok historikeren Eric F. Goldman utga i 1948, med tittelen *Two-Way Street: The Emergence of the Public Relations Counsel*.[30] Goldman framstilte moderne PR som et nytt historisk stadium i kommunikasjonens historie. PR-konsulenten skulle ikke bare formidle oppdragsgiverens budskap, men også være en talsmann for allmennhetens behov overfor oppdragsgiveren. PR-konsulentens første oppgave var å sørge for at oppdragsgiveren ryddet i eget hus. Først når alt var i orden der, kunne han begynne å henvende seg til publikum.

«Solumsmoens visjon om hvordan informasjonen skulle strømme mellom stat og innbygger kombinerte ideen om at informasjon skaper politisk legitimitet, med PR-bransjens yrkesideologi.»

Det spesielle med denne boka er at den selv er et resultat av PR-virksomhet. Den ble skrevet på initiativ fra PR-pioneren Edward L. Bernays, som sto for ideen, skaffet forfatter og forlegger og kjøpte alle rettighetene. I god PR-tradisjon sto det ikke et ord om dette i boka.[31] I sin PR-historie kaller Stuart Ewen uttrykket «two-way-street» «a self-congratulatory phrase that has persevered in canonical folktales of the public relations industry ever since».[32]

Teorien om den doble kjøreretningen preget også den første norske boka om PR, Nils M. Apelands *Public Relations* i USA, som kom ut i 1960. Apelands bok ble skrevet ett år etter Eriksenkampanjen, og utstyrt med et entusiastisk forord av PR-klubbens daværende formann Odd Medbøe. Den gir innsikt i det ideologiske universet som preget ledende folk i bransjen på slutten av 1950-åra. I boka framhevet han de etiske retningslinjene til American Public Relations Society of America:

> *Organisasjonen krever av sine medlemmer at de skal anse seg som moralsk forpliktet til å opptre i overensstemmelse med samfunnets interesser.*[33]

Apeland framstilte PR-bransjen som en rensende kraft, siden den stilte krav til oppdragsgiverne. Han hevdet at

> *(…) når yrket praktiseres med publikums behov og problemer for øye, kan public relations bidra vesentlig til å bringe menneskene større grad av harmoni, fordragelighet og lykke.*[34]

Apeland var også en av de første som introduserte bytteteorien i norsk presse: PR-folkene gir journalistene fakta. Til gjengjeld får PR-folkenes oppdragsgivere publisitet.

Olaf Solumsmoen var bindeleddet mellom PR-klubbens eksklusive krets og Arbeiderpartiets innerste sirkler. Begge miljøene ønsket å modernisere Norge. I sin innledning til oppsummeringsmøtet om Eriksenkampanjen åpnet han med å kople staten og PR-bransjen sammen:

> *«Eriksen-kampanjen» var det første storstilede forsøk på public relations-virksomhet fra statsmyndig-*

29 Ottosen 1996: 271
30 Goldman 1948
31 Tye 2002: 271
32 Ewen 1996: 85
33 Apeland 1960: 42
34 Ibid. 1960: 44

hetenes side, og at det er som sådant det har krav på oppmerksomhet og gransking.[35]

I tråd med PR-klubbens selvoppfatning framstilte ikke Solumsmoen kampanjen som et påvirkningsprosjekt. Tvert imot var den uttrykk for et nytt forhold mellom stat og innbygger:

Jeg tror ikke at det heretter vil være mulig – eller bør være mulig – for statsmyndighetene å gjennomføre betydelig endringer i bestående forhold uten på forhånd å sørge for å forklare den jevne borger hva som skjer, hvorfor det skjer og hvordan det skal skje. Den gamle praksis å kunngjøre at «Fra og med i morgen er det bestemt at osv.» den burde det være slutt med. (…)

Det samfunn vi lever i i dag stiller ganske andre krav til servise (sic) enn det samfunn vi levde i for 20–30 år siden. Hver eneste en av oss stiller – kanskje uten at vi er klar over det selv – større krav om servise og kravet stiller vi like selvfølgelig til det offentlige som til kjøpmannen på hjørnet.[36]

Solumsmoens visjon om hvordan informasjonen skulle strømme mellom stat og innbygger, kombinerte ideen om at informasjon skaper politisk legitimitet, med PR-bransjens yrkesideologi. Denne kombinasjonen ble koplet til en endring av statens rolle. Solumsmoen skisserte et bilde av staten som tjenesteleverandør.

Gjennom bildet av staten som en informerende serviceleverandør kunne PR-ideologiens visjon om sosial harmoni flyte friksjonsløst sammen med Arbeiderpartiets etterkrigsreformisme. Tilrettelagt informasjon ble et nøkkelledd i den nye samfunnsordenen. Solumsmoen hadde selv prøvd seg i faget da han utga *Blåboka* i 1950, en populær framstilling av statsbudsjettet og nasjonalbudsjettet.[37]

Nye kommunikasjonsformer skaper ny retorikk. Da reklamebyrået Kittelsen & Kværk skulle lage annonsene, valgte de å personifisere avsenderen.

Odd Medbøe. Foto: Delphin/Rigmor Dahl/Oslo Museum.

Disponent Kværk beskrev hvordan byrået konstruerte den fiktive hr. Eriksen:

Det stod fra første stund klart for oss at vi måtte skape en håndgripelig og tiltalende personifikasjon av begrepet «Staten» eller «Myndighetene». Dette måtte være et menneske, en mann, og han skulle tilfredsstille mange krav. Han måtte være hyggelig, vennlig, tiltalende, en mann man kunne komme til med sine skatteproblemer og finne forståelse og tålmodighet hos. Han måtte være moden, 50–60 år gammel, med et tiltalende og vennlig utseende. Videre måtte han være fagmann på skatteområdet, en mann som hadde naturlig autoritet i kraft av sin viden og oversikt over problemene. Endelig måtte han på en og samme gang være myndighetenes representant og publikums venn og veileder, en hederlig, ubestikkelig mann som ville yde full rettferdighet til begge sider. Slik oppsto Eriksen.[38]

35 *Journalisten 1957b*

36 *Aftenposten 1957*

37 *Solumsmoen 1950*

38 *Aftenposten 1957*

Den fiktive hr. Eriksen nådde fram med sin naturlige autoritet. Da markedsanalysefirmaet Fakta målte effekten av kampanjen, viste det seg at andelen dårlig informerte var gått ned fra 40 til 23 prosent. Også blant de godt informerte hadde kunnskapsnivået økt. En uventet effekt var at motstanden mot reformen vokste med økende kunnskap. Andelen tilhengere av den nye skatteordningen sank fra 74 til 67 prosent i løpet av kampanjen. En mulig grunn var at det ble vanskeligere å snyte på skatten, mente Solumsmoen. Fakta konkluderte likevel med at kampanjen var en suksess. 68 prosent av de spurte mente også at myndighetene burde drive mer med slik opplysning.[39]

Forbrukernes stat

Verken skattereformen eller Eriksenkampanjen blottla politiske skillelinjer. Den politiske konsensusen viser at både reform og kampanje ble regnet som tekniske forbedringer. De var altså vellykkete moderniseringstiltak som passet inn i Arbeiderpartiets overgang fra klassekampretorikk til teknokratisk reformisme.[40]

Samtidig blottlegger Eriksenkampanjen viktige endringer som skjedde under dekke av den politiske konsensusen. Kampanjen kom på et tidspunkt da Norge sto på spranget til å bli et moderne forbrukersamfunn. Det norske sosialdemokratiet hadde et tvetydig forhold til denne utviklingen. Økende materiell velstand var et sentralt mål for Arbeiderpartiet. Den var middelet som skulle få slutt på fattigdommen. Samtidig bar Arbeiderpartiet på en puritansk arv som stemplet utemmet individuelt forbruk som uønsket. Målet var et velstandssamfunn som var dannet, behersket og demokratisk. Forbrukeren (særlig hun) måtte opplyses og oppdras for å lære seg fornuftig forbrukeradferd, og forbruk ble helst omtalt som levestandard.[41]

«Slik slapp pressen byrden med å skaffe seg innsikt i sentrale samfunnsmessige forhold, og kunne glede seg over en stabil inntekt i stedet»

I mellomkrigstida hadde partiet kjempet for å forvandle en avmektig arbeiderklasse til myndige politiske borgere. Nå skulle kjøpekraften forvandle en ikke lenger fattig befolkning til handlekraftige forbrukere. I denne prosessen spilte staten rollen som både folkeoppdrager og tjenesteleverandør.[42] I lys av dette trer det fram en dypere betydning under Solumsmoens skildring av en serviceytende stat. Staten skulle ikke bare være regulerende, men også leverende. Han sidestilte innbyggernes forhold til staten med forholdet til kjøpmannen.

En ny form for kommunikasjon var nødvendig for å virkeliggjøre et slikt program, og det var dette som ble tydelig gjennom Eriksen-kampanjen. Den politiske og byråkratiske sfæren ble koplet til reklamens retorikk. I annonsene ble skattetekniske spørsmål forklart ved hjelp av personifisering og ubyråkratisk hverdagsspråk. Lest i ettertid virker reklametekstene lettleste og moderne. *Aftenpostens og Journalistens* dekning av Eriksen-oppsummeringen var derimot omstendelige referater, og framstår som levninger fra en svunnen retorisk epoke.

Solumsmoens vidløftige skissering av framtidas samfunn viser at amerikanskinspirert PR-tenkning passet godt inn i den moderniserte sosialdemokratisk styringsideologien. Koplingspunktet var Statsministerens kontor. Dette var nytt i Norge, men ikke i den moderne PR-tenkningens hjemland. Den amerikanske presidenten som lå nærmest det vi i dag kjenner som skandinavisk, sosialdemokratisk etterkrigspolitikk, hadde vært Franklin D. Roosevelt. Han var også den store pioneren i politikernes bruk av moderne PR.[43]

Selv om Eriksenkampanjen ble lansert som enkel informasjon om en administrativ reform, hadde den en resonansbunn i dype politiske og sosiale endringer. Begrunnelsen bak kampanjen ga signaler om nye former for politisk legitimering og en ny form for offentlig retorikk, som igjen hang sammen med et

39 *Aftenposten 1957*
40 *Sejersted 2013: 233 f.*
41 *Myrvang 2004: 294*
42 *Ibid. 2004: 316*
43 *Ewen 1996: 248*

Eriksenkampanjen var et ledd i en lang prosess som begynte da den norske eksilregjeringen fikk sine første erfaringer med offentlig informasjon i USA og Storbritannia under krigen. Bildet viser Franklin D. Roosevelt, som fra 1933 til 1944 holdt en serie på 30 radiotaler , såkalte «fireside chats» for å skaffe støtte for sin politikk.

nytt forhold mellom staten og innbyggerne. For å skape legitimitet måtte departementale rundskriv og tradisjonell politisk agitasjon erstattes med uformell informasjon mellom en tjenesteytende stat og statstjenestenes brukere.

Kampanjen gir også en tydelig indikasjon på presse - organisasjonenes mening om informasjonsplikten til pressen. Den var svært begrenset. Edmund Norén sa tydelig fra at ansvaret for å informere om statlige tiltak lå hos staten selv. Dermed var det åpnet for at PR-bransjen kunne erobre et jomfruelig statlig marked, samtidig som partipressen fikk nye inntekter. Verken Norén eller Solumsmoen uttrykte bekymring for at en slik ordning ville gi staten eller PR-bransjen økt innflytelse over pressen. Dette var helt i tråd med PR-klubbens framstilling av bransjen som en virksomhet i allmennhetens tjeneste.

Mediepolitiske ettervirkninger

Eriksenkampanjen var et ledd i en lang prosess som begynte da den norske eksilregjeringen fikk sine første erfaringer med offentlig informasjon i USA og Storbritannia under krigen.[44] Kampanjen hadde også en rekke mediepolitiske ettervirkninger. Den ble trukket fram som en viktig erfaring da det statlige Informasjonsutvalget ble utnevnt i mai 1960. Solumsmoen satt i utvalget, mens Norén var konsulent. Utvalgets sluttrapport i 1962 konkluderte med et entydig råd om å opprette Statens Informasjonstjeneste.[45] Informasjonstjenesten ble opprettet 1. januar 1965, med Informasjonsutvalgets sekretær Odd Strand som direktør. Statens Informasjonstjeneste hadde ansvaret

44 *Slaatta 1987: 13*

45 *Kringlebotten 1962*

for statens informasjonsvirksomhet, som særlig kom til å skje gjennom store annonsekampanjer i pressen.

Siden pressen var partipresse, ble den nye annonsepolitikken et politisk spørsmål. Statens annonser kunne ikke bare rykkes inn der de hadde størst mulig effekt, siden dette ville favorisere de borgerlige nummer en-avisene. Annonsene måtte fordeles slik at inntektsfordelingen ble oppfattet som rettferdig, både politisk og geografisk. Gjennom denne fordelingen ble statsannonsene vår første form for offentlig pressestøtte. Statens Informasjonstjeneste forvaltet den fra første dag. Dette fortsatte da den direkte produksjonsstøtten til aviser ble innført i 1969. Fra 1969 ble også produksjonsstøtten administrert av Staten Informasjonstjeneste.[46] Dette varte helt til 1991. Systemet for statsannonser ble endret i 2002, men det følger fortsatt en oppsatt liste.[47]

Da ansvaret for statens annonser ble fast organisert gjennom Statens Informasjonstjeneste, skjedde det også en avskjæring av eventuelle krav om at avisene skulle bruke ressurser på å informere om offentlige vedtak. Dette ble markert som en gledelig avklaring av journalistenes eget fagblad da den første regulære informasjonskampanjen ble lansert i mai 1965. Kampanjen forklarte at det skulle innføres fisketrygdavgift. Fagbladet *Journalisten* omtalte avgiften i entusiastiske vendinger. Jubelen skyldtes neppe at det ble mer penger til nye settefiskanlegg, men heller at Edmund Noréns idé fra 1956 var blitt institusjonalisert i 1965:

> *La oss nå håpe på en god fortsettelse. Kan vi få ryddet bort noe av Statens tekstreklame vil det være et skritt på veien til det bedre.*[48]

Journalistenes eget organ definerte statlig informasjon som tekstreklame, og dermed ut av journalistikken. Den ble henvist til annonseplass. Slik slapp pressen byrden med å skaffe seg innsikt i sentrale samfunnsmessige forhold, og kunne glede seg over en stabil inntekt i stedet.

46 *Skau 1978*

47 *IKT 2015*

48 *Journalisten 1965*

Litteratur:

Aftenposten (1956a, 22.11). «En psykologisk feil.»

Aftenposten (1956b, 18.12). «Sjokkerende å få belyst hvor mye av lønnen skattefuten beslaglegger.»

Aftenposten (1957, 19.03). «'Eriksen' populær, tross alt.»

Apeland, N. M. (1960). *Public relations i USA*. Oslo: Gyldendal

Bastiansen, H. G. (2009). *Lojaliteten som brast: partipressen i Norge fra senit til fall 1945–2000* (Vol. 11/2009). Oslo: Norsk pressehistorisk forening

Ewen, S. (1996). *PR!: a social history of spin*. New York: Basic Books

Goldman, E. F. (1948). *Two-way street, the emergence of the public relations counsel*. Boston: Bellman Pub. Co.

Hartmann, A. (1956). «Ukens navn: Fårepelsen.» *Verdens Gang*

IKT, D. f. f. o. (2015, 06.02). *Annonseregelverket*. Hentet fra https://www.difi.no/artikkel/2015/02/annonseregelverket

Journalisten (1957a). «Pressemeldingen som avisene kastet i kørja.» (4)

Journalisten (1957b). «Statsmyndighetenes første storstilte forsøk på å orientere publikum.» *Journalisten,* (4)

Journalisten (1965). (5)

Kringlebotten, A. (1962). Statens informasjonstjeneste: innstilling. *Innstillinger og betenkninger fra kongelige og parlamentariske kommisjoner, departementale komitéer m.m.*

Myrvang, C. (2004). «Fra knapphet til overflod.» I C. Myrvang, S. Myklebust, & B. Brenna (Eds.), *Temmet eller uhemmet : historiske perspektiver på konsum, kultur og dannelse* (s. 262–319). Oslo: Pax

Mørk, E. (1994). *Et slag med halen: Informasjonsforeningens historie 1949–1994*. Oslo: Informasjonsforeningen

Ottosen, R. (1996). *Fra fjærpenn til Internett. Journalister i organisasjon og samfunn*. Oslo: Aschehoug

Rose, E. (1957, 04.06). «Nu flyver lille Eriksen. Et somnant intervju.» *Aftenposten*

Sejersted, F. (2013). *Sosialdemokratiets tidsalder: Norge og Sverige i det 20. århundre* ([Rev. utg.]. ed.). Oslo: Pax

Skau, B. (1978). *NOU 1978:37 Offentlig informasjon* (Vol. NOU 1978:37). Oslo: Universitetsforlaget

Slaatta, T. (1987). *Informasjon som styringsmiddel*. Oslo: UiO/UStat

Solumsmoen, O. (1950). *Blåboka 1950*. Oslo: Cammermeyer

Tye, L. (2002). *The father of spin: Edward L. Bernays & the birth of public relations*. New York: Henry Holt

FORUM

DEBATT, ESSAYS, BOKANMELDELSER, PRESSEMINNER

Boksaropprøret. Dei framande maktene er ueinige om fordelinga av Kina. Illustrasjon til artikkel i «Le Petit Journal», 16. januar 1898. (Illustrasjon: Henri Meyer/Bibliothèque nationale de France)

«Kina-røret»:

Dekninga av boksaropprøret i 1900 i norske aviser

Ole Bjørn Rongen *(1946 - 2017)*
Førsteamanuensis i journalistikk, Universitetet i Stavanger

Det framandfiendtlege boksaropprøret i Kina sommaren 1900 fekk omfattande dekning på utanriksidene i norske aviser – som i andre land. Frå juni 1900 til hausten året etter tok boksaropprøret over for boarkrigen i Sør-Afrika som den klart dominerande utanrikssaka. Ein gjennomgang av den norske pressedekninga av denne saka med omsyn til omfang, innhald, kjelder, kjeldekritikk og retorikk vil gi innsyn i og kunnskap om norsk utanriksjournalistikk ved førre hundreårsskiftet og vil vere eit supplement til andre studiar av temaet.[1]

Denne gjennomgangen er basert på alt stoff om Kina i året 1900 i fem norske aviser – kristiansandsavisa *Christianssands Tidende*, stavangeravisene *Vestlands-Posten* og *Stavanger Aftenblad*, og osloavisene *Aftenposten* og *Morgenbladet*.[2] Nyheitsstoffet i alle avisene er med få unnatak byråstoff, nyheitsdekninga er i stor grad samanfallande, og det er liten grunn til å tru at eit anna utval av aviser ville gitt eit merkbart annleis resultat.[3]

Historisk bakgrunn.[4]

Det siste keisardynastiet, Qing (1644–1911), styrt av det ein gong mektige nordlege krigarfolket mandsjuane, var i sterkt forfall frå siste delen av 1700-talet, hardt pressa av utanlandske nasjonar som ville ha likeverdig handel og ikkje avgrensa til handelen på eit lite stykke kaianlegg i byen Kanton, som var kontrollert av kinesiske embetsmenn. Den ulovlege opiumimporten frå India utløyste den første opiumkrigen (1839–42) mot britane, og tvinga fram opninga av fem kinesiske hamnebyar for trafikk og handel i tillegg til andre privilegium. Snautt tjue år seinare tapte Kina ein ny krig mot England og Frankrike, og det førte til fleire opne handelsbyar og ei opning av heile innlandet for utlendingar. Det siste gav ikkje minst opning for nye store område for misjonsverksemd. Det viktigaste protestantiske misjonsselskapet heitte karakteristisk nok China Inland Mission (CIM).

Samstundes var Kina plaga av fleire indre opprør, mellom anna det store Taiping-opprøret (1850–64) som delvis var inspirert av kristendommen – leiaren meinte at han var Jesu yngre bror. Opprørarane dominerte store delar av det sentrale Kina, før dei vart slått ned til dels ved utanlandsk hjelp. Kina moderniserer nå militærvesenet, kjøper inn moderne våpen og krigsskip. Regjeringa kjenner seg sterk nok til å utfordre Japan om kontrollen over Korea – tradisjonelt kinesisk lydrike, og vi får den kinesisk-japanske krigen av 1894–95 som Japan lett vinn.

Då dei andre maktene ser kor veikt Kina er, nyttar dei høvet til å fremje eigne interesser, og vi får

1 *Sjå særleg Eide og Simonsen (2008), Simonsen (2006), Simonsen (2014) og Simonsen (2010).*

2 *I tillegg er det tatt med materiale frå Fædrelandsvennen frå og med juli 1900.*

3 *Jf. Simonsen 2006: 49.*

4 *Gode innføringar til denne perioden er Reischauer, Fairbank og Craig (1965), Spence (1990), og Morse (1910–18).*

Karikaturteikning i Puck Magazine 1900, viser dei ulike maktene som vil dele opp Kina mellom seg. (Illustrasjon: Joseph Keppler/ Library of Congress)

«kapplaupet om konsesjonane» («the Scramble for Concessions»). Tyskland bruker drapet på to tyske misjonærar som påskot til å leggje under seg eit større område sør på Shandong-halvøya, og ser på heile Shandong og nærliggjande provinsar som tysk interesseområde. Britane, som allereie er dominerande framand makt i Kina, får nå kontroll over hamnebyen Weihaiwei nord på Shandong-halvøya og erklærer heile Yangtse-dalen som britisk interessesfære. Russarane tar fastare grep om Mandsjuria i nord, medan Frankrike har sine interesser i sørvest, ved grensa mot Indokina. Amerika vil ha «open dør»-politikk, slik at dei rettane og privilegia som ei makt får, også skal vere tilgjengelege for dei andre maktene. Blant dei mest interessante privilegia er konsesjonar for gruvedrift og jernbanebygging. Det vert også snakka halvhøgt om ei vidare «oppdeling» av Kina.

Eit forsøk på institusjonell reform under den veike keisar Guangxu i 1898, den såkalte «100-dagars reforma» med radikale rådgivarar, også nokre utlendingar, endar i ein kontrarevolusjon styrt av enkekeisarinna Cixi og dei konservative delane av mandsjuhoffet. Keisaren vert sett til sides, rådgivarane hans flyktar, dei som blir tatt, vert avretta. Slik er stoda halvtanna år før boksaropprøret når utanrikssidene i avisene våre.

Boksarane

Boksarane dukkar først opp i den vestlege delen av Shandong-provinsen, eit område med kronisk uår i jordbruket; er det ikkje flaum, så er det tørke. Boksarane, eller yihequan – «Dei rettferdige og harmoniske knyttnevane» – er som regel unge bønder som vert mobiliserte til kamptrening. Dei lærer seg magiske ritual som skal gjere dei usårlege i kamp. I utgangspunktet er dei, som andre bondeopprørarar, **mot** mandsjuregimet, men etter kvart finn hoffet og opprørarane ein felles fiende i «dei framande»

– utlendingane. Dermed blir slagordet «Støtt Qing, utslett dei framande». Biletet er likevel ikkje eintydig, keisarlege hæravdelingar slår ned på herjande boksarstyrkar, ofte etter krav frå utanlandske ambassadørar, medan hoffet gir beskjed om å ta leiarane, men ikkje fotfolket.[5]

Den siste dagen i 1899 blir den britiske misjonæren S.M. Brooks det første utanlandske offeret for boksarane. Han vert slått i hel på landsbygda i Shandongprovinsen. Av dei undersøkte avisene er det berre *Morgenbladet* som har fått med ein notis om dette (8. januar 1900), men avisa har bomma på namnet til opprørarane, og kallar dei «Doxers»! Utover vinteren og våren 1900 held boksarane fram med å mobilisere og trene, og mange stader går dei til åtak på kinesiske kristne, brenn hus og kyrkjer. Stormaktene krev tiltak mot opprørarane. Boksarane øydelegg telegraflinjer og jernbaneanlegg. Stegvis samlar dei seg i større byar, også i hovudstaden Beijing og i storbyen Tianjin nærmare kysten. I slutten av mai går dei laus på jernbanen mellom Beijing og Tianjin, og stasjonen Fengtai berre ei god mil frå Beijing vert brent ned. Eit par dagar seinare kjem 340 militære frå seks ulike nasjonar til Beijing for å verne ambassadekvarteret, og utanlandske krigsskip samlar seg nær Dagu-forta nedanfor Tianjin.

I byrjinga av juni vert situasjonen meir tilspissa, kinesiske troppar slåst med boksarane langs jernbanelinja Beijing–Tianjin, den britiske admiralen Seymour dreg frå Tianjin med 2000 mann for å beskytte ambassadane, men møter sterk kinesisk motstand. Han kjem ikkje fram til Beijing, og først i slutten av månaden kjem han tilbake til Tianjin etter store tap. Dei boksar-vennlege vinn fram ved hoffet. Den tyske ambassadøren von Ketteler vert den 20. juni skoten på veg til Zongli Yamen eller det kinesiske utanriksdepartementet. Utanlandske styrkar stormar og tar over Dagu-forta, og hoffet erklærer krig mot stormaktene.

Nå er kringsetjinga av og skytinga på legasjonskvarteret i Beijing i gang, og den varer i nesten to månader til dei internasjonale troppane kjem fram den 14. august.[6] Hoffet rømmer vestover til den gamle hovudstaden Xian. På grunn av øydelagde telegraflinjer har det i heile denne perioden knapt vore truverdig kommunikasjon inn og ut av legasjonskvarteret, og i pressa har rykte og feilinformasjon rådd.

I midten av juli er det harde kampar med store tap på begge sider om kontrollen over storbyen Tianjin som utlendingane til slutt vinn. Juli er også månaden då utanlandske misjonærar i Nord-Kina vert angripne og drepne. Til saman tok boksarane livet av 188 protestantiske misjonærar medrekna ektefellar og barn, og av desse var så mange som 56 svenske. 47 katolske misjonærar vart drepne. For kinesiske kristne er tala meir usikre, men truleg er det snakk om 30 000 katolske kristne og om lag 2000 protestantar. Til samanlikning vart 85 utlendingar, av desse elleve sivile, drepne i samband med kringsetjinga i Beijing.[7]

«Det vart til og med arrangert plyndringstokt der sivile utlendingar fekk militær eskorte»

Straffa

Med okkupasjonen av hovudstaden kom også omfattande plyndring både her og i distrikta rundt. Det vart til og med arrangert plyndringstokt der sivile utlendingar fekk militær eskorte. Verre var dei mange straffeekspedisjonane mot byar og landsbyar der boksarane hadde kontroll. Byar vart brende og folk slått i hel. Det var nok at det var mistanke om at dei

5 *Blant gode engelskspråklege kjelder for boksarrørsla er Cohen 1997, Esherick 1987 og Tan 1955.*

6 *Det finst ei stor mengd litteratur om kringsetjinga av legasjonskvarteret, mange involverte skreiv dagbøker, og temaet har fengt forfattarar like fram til vår tid. Av dei samtidige er Smith 1901, Martin 1900, Oliphant 1901, Putnam Weale 1906.*

7 *For korleis boksarane forfølgde misjonærar og kristne, sjå Broomhall 1901, Edwards 1903, Latourette 1929. For drepne under kringsetjinga i Peking, sjå Morgenbladet Aften, 1. september 1900.*

hadde tilknyting til boksarane. Tyske sosialistaviser offentleggjorde heimsende brev frå tyske soldatar som skildra forferdelege overgrep mot sivile kinesarar.

På diplomatisk plan pågjekk forhandlingar om vilkår for fredsslutning og for det vidare oppgjeret etter boksaropprøret, den såkalla boksarprotokollen, som etter mye om og men vart underskriven i september 1901. Kina måtte mellom anna godta harde straffer (dødsstraff, forvising, livstid i fengsel og så vidare) for prinsar, ministrar og embetsmenn som hadde hjelpt boksarane. Byar der utlendingar var blitt massakrerte eller grovt mishandla, fekk ikkje halde offisielle embetseksamenar på fem år. Kina måtte betale ei enorm krigsskadeerstatning (tilsvarar 67 millionar pund) over 39 år, pengane skulle komme frå toll og andre avgifter. Vidare måtte Kina godta forbod mot å innføre våpen og ammunisjon, i første omgang i to år, utlendingane fekk full kontroll over ambassadeområdet i Beijing, der kinesarar ikkje kunne bu. Daguforta skulle øydeleggjast. Det blei innført forbod mot å vere medlem av ein anti-utlendingsorganisasjon. Embetsmenn på alle nivå som ikkje straks knuste lovbrot mot utlendingar, skulle sjølve mista jobben.

Med denne summariske samanfatninga som bakgrunn kan vi sjå på den norske pressedekninga av det som skjedde i Kina i året 1900 – med nokre gløtt inn i 1901.

Kina-dekninga: Omfang og innhald

Fram til mai er dekninga heller sporadisk, men monaleg meir omfattande i dei to osloavisene enn i distriktsavisene. Den 25. januar har dei til dømes same oppslaga – med dei same mistaka![8] – om utnemning av ein niåring til ny tronerving. I aftenutgåvene dagen etter omtalar begge avisene rykte om at keisaren har tatt livet sitt etter å ha takka enkekeisarinna. Notisen, som er datert London 26. januar, viser til «Morgenbladerne», altså i London, som får dette ryktet meldt frå Shanghai. Saka vert omtala som «det kinesiske Statskup». Den same notisen om ryktet om sjølvmord dukkar også opp i dei to stavangeravisene. Etter kvart vert det poengtert at sjølvmord ikkje er stadfesta, og 4. og 5. februar melder fire av avisene via NTB at eit russisk blad – *Vjedomosti* – har skrive at det heile var eit vondsinna rykte for å undergrave det mandsjuiske keisardynastiet.

I røynda må vi sjå denne saka i samband med reformforsøka i 1898 som blei slått ned. Det same gjeld oppslaget frå Reuters via NTB i både stavanger- og osloavisene den 9. februar om eit edikt som avskaffar dei nye studia og gjeninnfører dei tradisjonelle konfutsianske studia til embetseksamen.

«Fram til mai er dekninga heller sporadisk, men monaleg meir omfattande i dei to osloavisene enn i distriktsavisene»

Frå januar og fram til slutten av mai, då boksarhendingane skyt fart, har *Aftenposten* og *Morgenbladet* om lag 40 oppslag kvar om Kina, medan distriktsavisene har frå åtte til berre eit par oppslag. Men frå nå av er det oppslag så godt som kvar dag resten av året, ofte mange einskilde saker kvar dag, særleg i osloavisene. Det dabbar noko av mot slutten av året i distriktsavisene.

I slutten av mai kjem fleire oppslag om boksarane og deira forfølging av kristne. Eit telegram datert London, 18. mai, med *Times* som kjelde, som *Morgenbladet* trykkjer 18. mai, *Aftenposten* 19. mai og *Christianssands Tidende* 21. mai, med tittelen «Kristenforfølgelser i Kina», fortel at 73 kinesiske kristne, også kvinner og barn, er blitt drepne, mange av dei levande brende, i området mellom Paktingfu (Baodingfu)[9] og Beijing, og at «Boxersektens fiendtlige Optræden mod de Fremmede blir stadig mere foruroligende».

Med stadige meldingar om herjingane til boksarane kjem behovet for å forklare kven dei er, og 31. mai har *Stavanger Aftenblad* eit førstesideoppslag om «Boxer-sekten». Kjelder er ikkje oppgitt. Boksarane

8 *Begge avisene omtalar niåringens far, den mandsjuiske prins Tuan (Duan), som «keiser Tuano». Kjelde er NTB, som siterer Reuters, som i sin tur viser til North China Daily News.*

9 *Forklaringar eller kjende namn i pinyin-transkripsjon står i parentes inni den siterte teksten.*

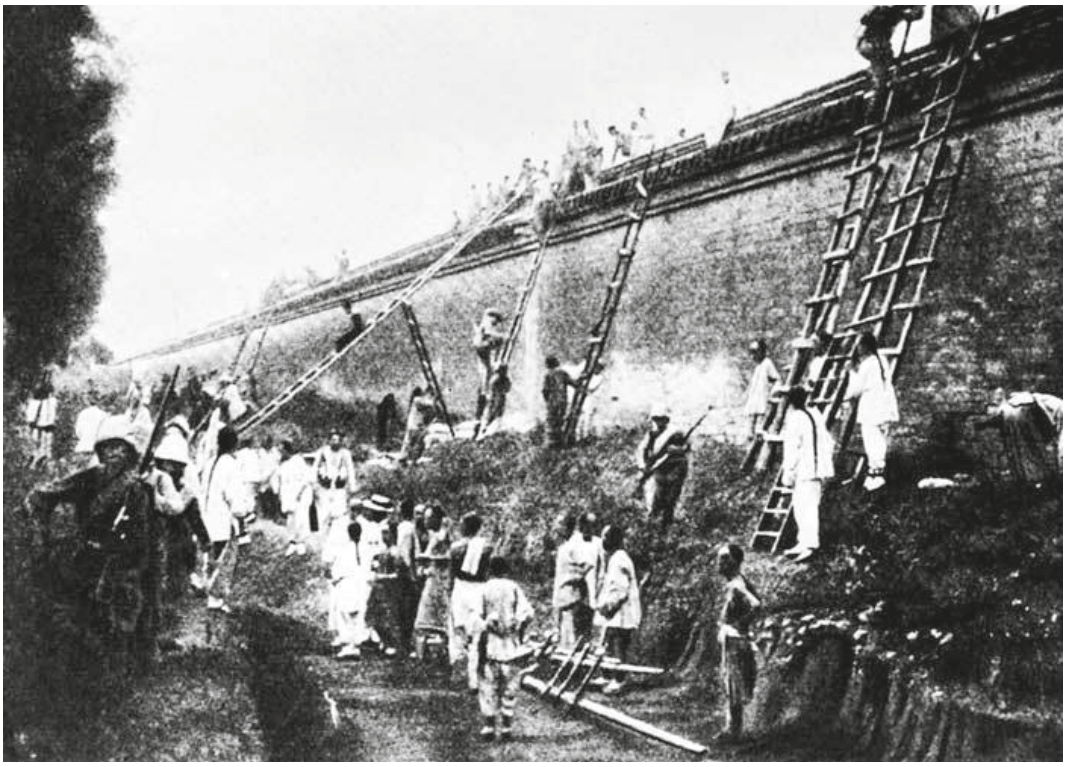

Boksaroppрøret. Boksaroppstanden framfor bymuren i Beijing i august 1900. (Illustrasjon: SNL)

skal ha elleve millionar medlemmer og skal opphavleg ha blitt danna til forsvar mot eit anna hemmeleg selskap «hvis formaal kort og godt var at røve og stjæle, hvor det kunde lade sig gjøre». Boksarane var altså i utgangspunktet samfunnsgagnlege, men retta seg så mot kristne misjonærar og «satte de skrækkeligste historier i omløb om dem», og «længe varede det ikke, før den ene missionær efter den anden faldt som offer for en fanatisk boxer». Stort sett det same innhaldet har artikkelen «Bokserne i Kina» i *Vestlands-Posten* for 7. juni, også utan meir presise kjelder enn «Telegrammerne». Avisa hektar elles på rykte om ein storpolitisk kontekst: «Der har været fremsat Formodninger om, at Bokserbevægelsen skyldes en Stormagt, som gjerne ønsker revolutionære Tilstande i Kina for at benytte Anledningen til at grafse til sig hele Nordkina.»

Aftenposten, i morgennummeret 2. juni, utan andre kjelder enn «Telegrammerne», skriv at «Boxersekten» blei stifta i mai 1899 av ein banditsjef og er eitt av mange hemmelege selskap i Kina som byggjer verksemda si på gjensidig hjelp og på overtru. Først var dei berre mot dei katolske kristne, men nå gjer dei ingen forskjell på katolikkar og protestantar. Dei vil også styrte mandsjudynastiet, har slått regjeringsstyrkar i fleire slag og utgjer ein fare for hovudstaden.

Utover i juni aukar talet på Kina-oppslag dramatisk, frå ein eller nokre få daglege notisar til ofte mellom 20 og 40 i dei to osloavisene og på det meste opptil ti–femten i distriktsavisene. Kina eller «Kina-Røret» har overtatt som dominerande utanrikssak for boarkrigen i Sør-Afrika, som har dominert første halvåret av 1900, som regel under fellesoverskrifta «Krigen».

Morgenbladet 20. juni 1900

Tar vi for oss *Morgenbladet* for onsdag 20. juni, har morgonnummeret under «Udenlandske Telegramer (Fra Norsk Telegrambureau)» to meldingar om boarkrigen under overskrifta «Krigen». Under «Urolighederne

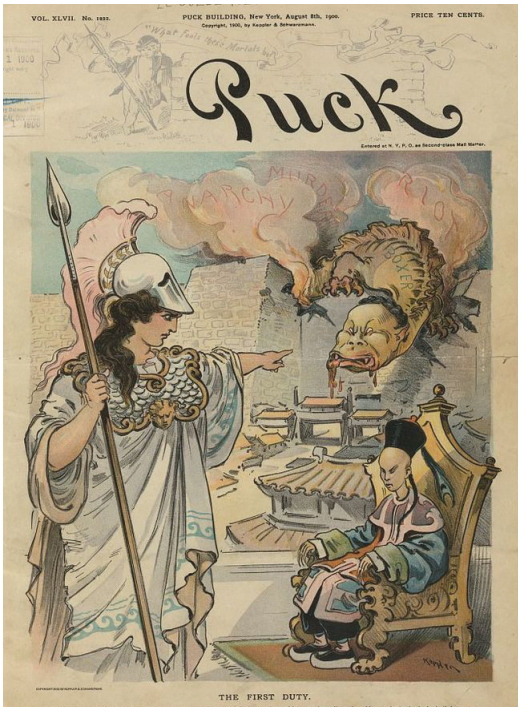

«If You Don't, I Shall». Omslag for Puck Magazine, 1900. (Illustrasjon: Udo Keppler/ Library of Congress Prints and Photographs)

i Kina» finn vi følgjande underoverskrifter og telegram:

«Vicekongens 'Ansvar'», datert Paris, 19. juni, siterer *Figaro* om ansvaret til visekongen i den sørvestlege Yunnan-provinsen for å beskytte den franske konsulen og folka hans der.

«Til Kina» inneheld seks telegram datert ulike europeiske byar 19. juni, som alle dreier seg om krigsskip, troppar og krigsutstyr som skal sendast til Kina frå Frankrike, Nord-India, Tyskland, Japan og England.

«Revolution», London 19. juni – «Til Reuters Office telegraferes fra Shanghai. Ifølge hertil fra Tschengtu (Chengdu) indløbet Privattelegram, er der udbrudt Revolution i Provinsen Szetschwan (Sichuan i Sørvest-Kina).»

«Ødelagte Missionsbygninger», London 19. juni – «Londoner Missionsselskab har modtaget Telegram fra Hankau (Hankou) igaar , hvorefter Missionsbygningerne i Tsaoshih nær Hankau er ødelagte af en Pøbelhob, men Missionærerne velbeholdne er indtrukne til Hankau.»

«Japan uden Forbindelse», Tokio 19. juni – «Den herværende Regjering har siden den 14de ds. været uden al Forbindelse med Peking. Den japanske Konsul i Tschifu (Yantai) har ikke meddelt, at Gesandtskaberne i Peking er tagne.»

«Franske Meldinger», Paris, 19. juni, med eit tredelt innhald: frå ministerrådet om semje blant maktene i Kina, frå den franske konsulen i Shanghai om tryggleiken til utlendingar i Yangtse-regionen, og frå marineministeren om kryssarar som skal til Dagu ved Tianjin.

«Engelske Meldinger», London 19. juni, også med tredelt innhald: frå underhuset at det ikkje var noko nytt frå Beijing, at admiralitetet har sendt forsterkningar til viktige punkt ved Yangtse-floden, og om britisk innsats då Dagu-forta blei tatt av maktene den 17. juni.

Etter desse NTB-telegramma kjem i tillegg nokre «Specialtelegramer til Morgenbladet», med hovudoverskrifta «Uroen i Kina», datert Berlin, 19. juni:

«Taku-Affæren»: «Det forlyder, at Keiserinden har planlagt Taku-Overfaldet. De britiske og tyske Skibe blev først beskudte, derpaa svaredes der med Ild fra alle Skibe i de fremmede Magters Flaade. Virkningerne af denne var forfærdelig; 2 Fort blev bogstavelig feiede bort. Kineserne blev meget overraskede, de havde troet med Lethed at kunne skyde de fiendtlige Skibe isænk. Efter Bombardementet styrtede de kinesiske Soldater afsted i vild Flugt; Kineserne havde 400 faldne. Den europæiske Flaade var stærkt medtagen, det russiske Skib sprængtes i Luften, den tyske Kommandant blev haardt saaret.»

«Magternes Enighed»: «Efter Slaget ved Taku er Magternes Enighed bestyrket, omend Storbritannien er misfornøiet med, at Russland har faaet Førerrollen.»

«Gesandterne i Peking»: «Meldingerne fra Peking er usikre. Pøbelen foretog 2 Angreb paa Gesandternes Huse, men blev begge Gange slaaet tilbage.»

«Underhandling med Europæerne»: «Li-Hung-Tschang (Li Hongzhang, viktig kinesisk statsmann og forhandlar) skal være afreist for at træde i Underhandling med de europæiske Magter.»

Om vi reknar sjølvstendige informasjonseinin-

gar, gir dette oss totalt 20 einingar eller meldingar for morgonavisa. Aftennummeret same dag har på førstesida to lengre, usignerte artiklar. Den eine – «Kristenforfølgelser i Kina» – tar for seg kristenfiendtlege hendingar frå 1869 og til fram på 1890-åra. Den andre – «Østens store Politiker. Li-Hung-Tschang og Stormagterne» – er ein biografisk-anekdotisk artikkel om den dagsaktuelle Li Hongzhang.

Når det gjeld utanriksnyheiter, er opplegget som i morgonnummeret. Først kjem dei NTB-formidla telegramma under hovudoverskrifta «Kina»:

«De europæiske Troppestyrker. – Et russisk Cirkulære». Dei fire telegramma i denne bolken er alle daterte 20. juni. Det første er frå Kiel og siterer *Kieler Zeitung* om ein marinebataljon som skal til Kina, det andre er frå Paris og handlar om franske styrkar i eller på veg til Kina. Det tredje telegrammet er frå Wien og refererer eit russisk rundskriv om at Russland har sendt 4000 mann til Kina for å «beskytte russiske Undersaatter og Europæere overhovedet». Den austerrikske avisa *Neue freie Presse* «meddeler, at der i Cirkulæret henvises til, at der holdes fast ved Overenskomsten mellem de intervenerende Magter, saa ethvert særligt Skridt fra Ruslands Side er udelukket.» Det fjerde telegrammet er frå London: «Endnu ikke er der hverken til Admiralitetet eller andetsteds kommet nogen Bekræftelse paa Rygtet om, at to britiske Krigsskibe er borede isænk under Angrebet paa Taku-fortene.»

«Endnu ikke er der hverken til Admiralitetet eller andetsteds kommet nogen Bekræftelse paa Rygtet om, at to britiske Krigsskibe er borede isænk under Angrebet paa Taku-fortene»

«Undsætningstropperne omringede. Forandrede Signaler?»

«Til Times meldes fra Hongkong igaar: Boxerbevægelsen breder sig ved Vestfloden (i Sør-Kina). Fra Wutschou forlyder det, at Byen Lungtschau er taget. I Canton er alt roligt».

«Daily Mail og Daily News melder igaar fra Shanghai: Undsætningstropperne under Admiral Seymour (2000 mann som drog frå Tianjin med tog 10. juni mot Peking) er omringede af fiendtlige Tropper.»

«Til Times telegraferes fra Shanghai ligeledes igaar: Li-Hung-Tschang reiser til Peking paa Fredag. Da der samtidig fremkommer andre Tegn, der tyder paa, at Manschu-Partiet har opgivet Haabet om at kunne gjøre Modstand imod Magterne, forandrer de indfødte Embedsmænd fuldstændig Signaler. For at bestyrke denne Anskuelse meddeler den lokale Presse, at Regjeringen har ladet Tuntuhual samt Vicekongen i Petschili fængsle og stille for Retten.»

«Kampen om Takuforterne. 700 Kinesere dræbtes i Forterne.» Her er eit lengre telegram frå Petersburg om kva for skip som tok del i kampane om Daguforta og om tapa hos russarane, og vidare eit kort telegram frå London om 700 drepne kinesarar og 100 som vart tatt til fange.

«En Konferanse». *Daily Mails* korrespondent i Yokohama telegraferer om ein konferanse som den japanske regjeringa har invitert til for å forhandle om dei skritta Japan har tatt når det gjeld det som skjer i Kina. Japansk presse krev at 20 000–30 000 menn vert sende til Kina.

Direktøren for det kinesiske telegrafvesen har fått i stand kurérsamband mellom Tianjin og den nærmaste stasjonen mot sør.

«Guvernøren Yan-Shikkai (Yuan Shikai, guvernør for Shandong-provinsen) har faaet Ordre til at rykke frem mod Peking. Et senere Telegram benegter dette, men skulde det bekræfte sig, at han har modtaget en saadan Ordre, er dermed modbevist de indfødte lokale Embedsmænds optimistiske Anskuelser, at den kinesiske Regjering har opgivet sin fremmedfiendtlige Politik.»

«Undsætningstropperne har naaet Peking». Her er tre telegram som vil vise seg ikkje å stemme:

«Til Reuters Office meldes fra Shanghai: Efterretninger fra kinesisk Kilde, der har fundet Tiltro hos de lokale udenrigske Embetsmænd, meddeler, at Gesandtskaberne i Peking var uskadte den 17de. Admiral Seymour har naaet Peking med de internationale Tropper.»

«Daily Mail indeholder endvidere følgende Telegram: Det engelske Flag siges igaar at have vaiet paa

Pekings sydlige Port. Det formodes derfor, at Admiral Seymour er ankommet til Peking.»

«Fra Yokohama meldes: Det forlyder, at de russiske Undsætningstropper, som raader over talrige Kanoner, er ankommen til Pekings Porte og har angrebet Byen fra 2 Sider.»

Igjen har *Morgenbladet* sine «Specialtelegramer», frå Berlin, datert 20. juni og med overskrifta: «Kina-Virvaret. Afsat Guvernør. Tientsin afbrændet?» Det er eigenleg snakk om fem ulike meldingar:

«Fra Kiel meddeles, at flere tyske Kanonbaade og pansrede Krydsere afgaar snarest muligt til Kina.»

«Enkekeiserinden skal være meget bestyrtet over Takus Indtagelse. En Mængde Officerer i den kinesiske Arme er blevne degraderede, og Pekings Guvernør er afsat.»

«Franske Blade kræver energiske Forholdsregler iverksatte, for at det indesluttede Yennau kan blive undsat.»

«Det forlyder, at Boxerne skal have afbrændt Tientsin.»

«Russland afsender nu 20 000 Mand til Kina.»

«Kina-Virvaret. Afsat Guvernør. Tientsin afbrændet?»

Morgenbladet, 20. juni

Dette gir til saman 20 einingar eller meldingar også i aftennummeret, i tillegg til dei to lengre førstesideartiklane. Det er meir enn vanleg, men ikkje einestående. Dei fleste meldingane er korte, ofte berre éi setning eller to. Men til saman dekkjer dei eit breitt spekter, frå konkrete hendingar til diplomatiske utspel og einskildpersonars meiningar, i tillegg til rykte og spekulasjonar, som det blir meir av i vekene som følgjer.

Aftenposten og distriktsavisene 20. juni

Aftenposten har i stor grad dei same meldingane som *Morgenbladet*, men dei er organiserte noko annleis. Meir stoff er her rubrisert som «Specialtelegram til Aftenposten», Kina-stoffet er datert i Berlin, og er til dels skrive saman i lengre notisar og signerte med «T», som også stundom har ein meir kommenterande tone enn det som er vanleg i nyheitstelegramma. Anna stoff kjem under «Bureautelegram» og tilsvarar NTB-telegramma i *Morgenbladet*. Som *Morgenbladet* kjem også *Aftenposten* med både morgon- og aftenutgåve. Men berre med aftenutgåve på måndagar.

Lengre kommentarar eller analysar står helst på førstesida, det er også tilfelle denne onsdagen, 20. juni. *Aftenposten* har saksa ein kommentarartikkel frå det franske *Journal des Debats* frå 17. juni og har dessutan under vignetten «Fra fremmede Lande» ein artikkel – «Kinesiske Soldater» – om organisering og opplæring av soldatar, basert på ein artikkel i ei tysk avis.

Vestlands-Posten har dei same meldingane, men noko færre enn dei to osloavisene. Avisa for 20. juni har med at Seymours troppar er omringa, men utan kveldsutgåve har *Vestlands-Posten* ikkje fått med den motstridande meldinga om at han skal ha nådd fram til Peking. Det har derimot *Stavanger Aftenblad*, som elles har om lag dei same meldingane som *Vestlands-Posten*, og igjen noko færre meldingar enn osloavisene.

Christianssands Tidende har den 20. juni ingen nyheitstelegram om Kina, men derimot ein førstesideartikkel – «Bevægelsen i Kina»: «Fra London skrives til Chr.sands Tid.» – som er ein analyse av den alvorlige situasjonen i Kina, ikkje minst på grunn av «Magternes indbyrdes Skinsyge» og rivaliseringa med Tyskland, Frankrike og Russland saman mot England. Artikkelen vurderer Russlands militære styrke og tar dessutan for seg den anti-europeiske propagandaen til boksarane.

Juli 1900

Øydelagde telegraflinjer og store vanskar med å få gjennom kurerar gjer at det ikkje er påliteleg kommunikasjon mellom utlendingane i Beijing og verda utanfor. Spekulasjonar og rykte om kva som kan ha skjedd i Beijing – både ved hoffet og i ambassadekvarteret – får dermed ein stor plass i pressedekninga. Dei norske avisene formidlar telegram frå pressebyråa – som igjen berre siterer sine kjelder – stort sett utan kommentarar. Litt skepsis til meldinga om keisarens sjølvmord kan vi vel lese av spørsmålsteikna i overskrifta i *Fædrelandsvennen* den 6. juli:

«Kina. Keiseren begaat Selvmord? Enkekeiserinden vanvittig?» Telegrammet som følgjer, er brukt av fem av dei undersøkte norske avisene, medan *Aftenposten* omtalar saka som eit rykte: «London: Aftenbladene meddeler fra Shanghai igaar: Keiseren begik Selvmord den 19de Juni ved Opium, tvunget av Prins Tuan. Enkekeiserinden tog Gift, men lever endnu, dog vanvittig af Opiumsvirkningen.»

Det går ikkje så mange dagane før både keisar og enkekeisarinne dukkar opp i avisspaltene att, utan ytterlegare merknader. Meldinga frå Shanghai her er overraskande bastant. Meir vanleg er det å påpeike at det dreier seg om eit rykte eller at «det forlyder at …» eller liknande. Ofte er det også slik at truverdet til ei nyheitsmelding vert vurdert i sjølve telegrammet og ikkje minst i meir kjeldekritiske kommentarartiklar. Det gjeld ikkje minst det store spørsmålet om legasjonane i Beijing – var utlendingane i live, eller var dei massakrerte? Ofte kom stikk motsette påstandar om dette i ei og same puljen med utanrikstelegram. Lat oss først sjå ein versjon av historia om den store massakren.

Vestlands-Posten for 7. juli har laga fire ulike overskrifter i ulike satstyper til meldinga om nedslaktinga i Beijing: «Den store Udryddelseskrig./ Forfærdeligt Blodbad i Peking./ Alle Europæere nedslagtede./ Haarreisende Optrin udenfor Gesandtskabsbygningerne». Meldinga som følgjer, er «Specialtelegram» til *Vestlands-Posten*:

«Den store Udryddelseskrig / Forfærdeligt Blodbad i Peking / Alle Europæere nedslagtede / Haarreisende Optrin udenfor Gesandtskabsbygningerne»

Vestlands-Posten, 7. juli

«Blodbadet paa Europæerne i Peking den 1ste Juli skildres i Telegrammer til engelske Blade saaledes: Da Europæernes Proviant og Ammunition i det britiske Gesandtskab var udtømt, stak Kineserne Bygningen ibrand. Bander af vilde, seiersberuste Kinesere styrtede indi Gaarden gjennem Brecherne i Muren og opførte sig som vilde Dyr.

Gesandtskabets Gaardsplass forvandledes til et Slagteri. De dræbte og saarede Europæere hakkedes i Smaastykker. Europæiske Kvinder skjændedes og nedhuggedes.

Flere Europæere skjød Hustru og Børn for ikke at udsætte dem for Kinesernes Grusomheder.»

To dagar seinare har avisa ein Kina-pulje med elleve ulike telegram. Det eine lyder: «Shanghai, Lørdag: Rygtet om Europæernes Nedsabling efter 18 Dages Kamp bekræftes.» Nå er altså meldinga i avisa 7. juli blitt til eit rykte. Men ryktet er bekrefta, utan at avisa seier noko meir om korleis det har skjedd. Samstundes er det tre andre meldingar i denne puljen som seier at diplomatane i Beijing var i god behald den 2. eller den 3. juli – massakren skulle ha skjedd den 1. juli. Det blir heilt opp til lesaren sjølv å drive kjeldekritikk og å vurdere kor sannsynleg det er at massakren har skjedd.

Aftenposten 7. juli har ein litt lengre versjon av nedslaktinga i Beijing enn *Vestlands-Posten*, og avrundar slik: «Det har hidtil været umuligt fra europæisk Hold at faa Bekræftelse paa Beretningen om disse skrækkelige Optrin, men Konsulerne i Shanghai frygter dog for, at den er altfor sand.» Men same dag har *Aftenposten* dette telegrammet frå London: «Aftenbladene melder fra Shanghai: Foruden Udlændingerne i Peking er ogsaa ca. 5000 kristne indfødte nedhuggede af de kinesiske Tropper.» Og dagen etter, 8. juli, har avisa tre nyheitstelegram om massakren, mellom anna den same «Bekræftelsen» som i *Vestlands-Posten* 9. juli.

Slik svingar pendelen att og fram. *Aftenposten* formidlar 10. juli eit telegram frå London der «Haabet om, at endnu nogle Europæere er ilive i Peking, hvilket kinesiske Meddelelser har fremkaldt, er atter fuldstændig opgivet.» Dagen etter er «man» i «Vildrede», ifølgje eit telegram frå Berlin: «Man er i Vildrede med Hensyn til de modstridende, til dels besynderlige Meddelelser, som kommer fra Kina. Meddelelserne kommer gjentagende Gange fra forskjellige Kanter og fuldstændig samstemmige – som Beretningerne om Blodbadet – tildels ogsaa fra de tilsyneladende bedste Kilder, tyske, engelske og franske Konsuler m.v., men modsiges ligesaa ofte af de bedste Efterretninger fra andre Kanter.»

Utanlandske soldatar i Beijing under boksaroppstanden i august 1900. (Foto: Wikipedia)

Dei motstridande meldingane held fram med å komme, kinesiske diplomatar seier at dei vestlege ambassadefolka i Beijing er i god behald, avisene trykkjer dette, men har meir tiltru til massakremeldingane. Og skildringane av den påståtte massakren blir stadig meir detaljerte og grufulle, samstundes som krava om hemn blir meir høglytte. Det vert også meldt om trakassering av kinesarar i tyske byar, kinesarane kler seg derfor i vestlege klede og held seg mye innandørs. Den tyske keisar Wilhelm II – populær i Noreg for sine årlege turar til norske fjordar – held rabiate talar til tyske soldatar på veg til Kina, sitert slik i *Vestlands-Posten* 28. juli: «Selv om 1000 Aar skal Tysklands Navn ha saadan Klang i Kina, at ingen Kineser tør vove saa meget som at se skjævt til en Tysker. Gid Seiren maa følge Æders Fane og bevirke, at Kristendommen finder Indgang i hine Lande.» Ikkje minst tyske aviser reagerte på keisaren då han sa til soldatane at i kamp med kinesarane skal «der ikke gives Pardon og ikke gjøres Fanger».[10]

August 1900

Uvisse og spekulasjonar om kva som skjer i Beijing, dominerer framleis i avisspaltene i byrjinga av august, men nå er unnsetningstroppane omsider på veg. 14. august går dei inn i Beijing, og den 18. kjem nyheita i avisene: «De allierede Tropper indtaget Peking! Alle Gesandter i live» er overskrifta i *Vestlands-Posten*, «Endeløs Jubel. I sidste Øieblik» står det i *Morgenbladet*. I dagane som følgjer, får vi høyre meir om inntoget i Beijing, om enkekeisarinna og hoffet som har forlate Beijing på veg til Xian i vest, om kampen om keisarpalasset i Beijing, om kampar mellom allierte troppar og boksar-avdelingar, om krav til og vilkår for ei eventuell fredsslutning. Beijing og Nord-Kina dominerer nyheitene, men det vert også meldt om uro i andre delar av landet, ikkje minst i

10 *Morgenbladet Aften 1. august*

sør, om øydelagde misjonsstasjonar og forfølging av kinesiske kristne. Det er også mange telegram om fleire troppar frå stormaktene som vert sende til Kina, og om den nyutnemnde overgeneralen – den tyske general von Waldersee – som er på veg for å leie dei allierte styrkane i Kina.

Spørsmålet om straffer og andre vilkår for fredsslutninga er eit dominerande tema i nyheitstelegramma resten av året. Det same er meldingar, vurderingar og spekulasjonar om rivaliseringa blant stormaktene om kva for fordelar dei kan skaffe seg i Kina, og om kva slags alliansar dei inngår seg imellom. Dermed er det også hyppige referat frå Kina-ordskifta både i det britiske Underhuset og i den tyske Riksdagen. Dei allierte straffeekspedisjonane i Nord-Kina vert dekte, og når det vert meldt om heile landsbyar som vert brende ned, skjønar lesaren at det eigenleg er snakk om reine hemntokt. Sivile plyndringstokt med militær støtte vert stundom omtalte, gjerne med kritiske kommentarar frå ansvarlege offiserar. Det er også mye att og fram om – og eventuelt når – keisaren og hoffet vil vende attende til Beijing, og om dei allierte troppane skal bli verande i hovudstaden gjennom vinteren.

«De allierede Tropper indtaget Peking! Alle Gesandter i live»

Vestlands-Posten, 18. august

Analysar og kommentarartiklar

I mengd er det dei korte nyheitsnotisane – byråtelegramma – som dominerer. *Morgenbladet* har vel 2000 einskildnyheiter for heile året 1900, med nesten 500 i juli, 400 i juni og noko færre utover hausten, og som nemnt berre eit førtital i første halvåret. *Aftenposten* har om lag det same, medan distriktsavisene har godt under halvparten så mange. *Vestlands-Posten* har om lag 900 einskildnyheiter, med nesten 200 i juli, rundt 160 i juni og i august, og færre utover hausten. *Stavanger Aftenblad* har noko færre oppslag med totalt 730, og med over 180 i juli, og vel 150 i juni og i august. Dei to kristiansandsavisene har igjen mange færre oppslag enn dette.

Når det gjeld dei lengre artiklane, analysane og kommentarane, som regel plasserte på førstesida, så er dei av ulike slag. Somme er samanfattande analysar av situasjonen i Kina basert på nyheitstelegramma, usignerte og skrivne av ein medlem av redaksjonen. Andre er reine omsetjingar av kommentarartiklar frå utanlandske aviser eller magasin, eventuelt artiklar inspirerte av ein slik artikkel som vert referert og sitert. Somme er informative artiklar om eitt eller anna emne som gjeld Kina, men som ikkje nødvendigvis er knytt til den aktuelle situasjonen. Endeleg finst det brev til redaksjonen frå personar med kunnskap og meiningar om det som skjer i Kina, og stundom også intervju – eller referat frå samtalar – med nordmenn som har vore i Kina og kjenner landet.

Flest slike lengre artiklar om Kina finn vi i *Morgenbladet* med vel 100 for heile året 1900. Dei fleste av desse er usignerte redaksjonelle analysar og kommentarar (30), medan det også finst ein del signerte artiklar, signerte anten med fullt namn eller initialar (14). I tillegg er kortare redaksjonelle artiklar plasserte i ulike faste spaltar som «Fra alle Lande» (10), «Udlandet» (13), og «Ligt og uligt» (5). Vidare finst det ei handfull usignerte brev til avisa. Av omsette artiklar frå utanlandske blad dominerer *Economist* (9). Elles har *Morgenbladet* brukt dei tyskspråklege avisene *Neue freie Presse*, *Kölnische Zeitung* og *Vorwärts*, dei franske *Le Matin*, *Revue de Paris* og *Temps*, russiske *Novoje Vremja*, danske *Nationaltidende*, og dei engelskspråklege *Daily Mail*, *North American Review* og *Forthnightly Review*.

Aftenposten har litt under hundre lengre Kina-artiklar totalt. Det er igjen eigne redaksjonelle artiklar, dels plasserte i spalten «Fra fremmede Lande» (22), vidare eit tjuetals innsende artiklar eller brev, dels signerte og dels usignerte. Avisa har også Kina-kommentarar frå eigne folk i Paris og i Russland. Her er også til saman seks intervju med Kina-kjennarar. Det er verd å nemne at heile ti av artiklane må karakteriserast som kuriosa. Av omsette artiklar dominerer igjen *Economist* med sju, så *Novoje Vremja* med seks. Elles er Frankrike representert med *Journal de Debats* og *Annales politiques et litteraires*, Tyskland med *Bos-*

sische Zeitung og *Kölnische Zeitung*, Austerrike med *Neue freie Presse*, Danmark med *Nationaltidende*, og endeleg er *Times* og *Review of Reviews* brukt.

Går vi til distriktsavisene, er det *Christianssands Tidende* som har flest lengre Kina-artiklar, over 50, og halvparten av desse er redaksjonelle usignerte analysar og kommentarar, nokre i spalten «Rundskue». Elles finn vi referat av foredrag om Kina. Her er også nokre lengre forteljingar frå dramatiske hendingar – det nærmaste vi kjem reportasjar frå Kina, som elles ikkje finst i desse norske avisene. Når det gjeld artiklar henta frå andre, er *Stockholmstidningen* representert, vidare *Hamburger Nachrichten, Daily Chronicle* og *Forthnightly Review*.

Vestlands-Posten har berre 24 lengre Kina-artiklar. Snautt ein tredel er redaksjonelle analysar og kommentarar, ein annan tredel er artiklar om kinesiske forhold, geografi og historie av ein som kallar seg Jack Traveller. *Stavanger Aftenblad* har 18 lengre artiklar, sju av desse er redaksjonelle kommentarar, medan Fædrelandsvennen (juli–desember) har 14 artiklar, mellom anna fire brev frå – og eitt intervju med – norske Kina-misjonærar som fekk føle boksar-opprøret på kroppen.

«Operationerne er ligesaa upaalidelige som Kineserne. Londonbladerne fyldes med indbyrdes modstridende Historier»

Aftenposten, 28. juli

Kjeldebruk og kjeldekritikk

Nyheitsnotisane – byråmeldingane – vert formidla til dei norske avisene av NTB. I tillegg har *Morgenbladet* og *Aftenposten* sine «specialtelegram» som når det gjeld Kina, i regelen kjem frå Berlin. *Aftenposten* har ein eigen mann, «T», i Berlin som redigerer og skriv saman fleire telegram og elles finn stoff i ulike tyskspråklege aviser.

Vi har sett ovanfor at i ein bunke med nyheitstelegram er det ofte motstridande informasjon. Dette blir sjeldan vurdert i telegramma, det verkar som om det meste vert vidareformidla, og at byråas kjeldekritikk er begrensa til korrekt sitering. Stundom vert det skrive at det er snakk om eit rykte, eller at «det forlyder at …» og liknande.

Kjeldekritiske vurderingar dukkar av og til opp, som her i eit telegram frå Berlin i *Aftenposten* den 28. juli: «De upaalidelige Efterretninger. Det bliver stedse vanskeligere gjennem de indløbende Efterretninger at danne sig et klart Billede af Forholdene, da de engelske Telegramagenter nu i Mellemtiden mellem Operationerne er ligesaa upaalidelige som Kineserne. Londonbladerne fyldes med indbyrdes modstridende Historier».

Det same gjeld slutten av ein lengre artikkel omsett frå *Kölnische Zeitung*, trykt i *Aftenposten* den 1. september, som først drøftar dei motstridande opplysningane som kjem frå Kina: «Overhodet vil man gjøre klogt i at optage alle Meddelelser fra Kina med stor Forsigtighed, thi den Stil synes at have indsneget sig der, uden videre at telegrafere om løbende Rygter, Formodninger og Sladder som Fakta til Europa. Især er det den engelske Presse, som i Kina ganske har ødelagt sit tidligere saa glimrende Renomme for Krigskorrespondenter. Før kunde man ubetinget stole paa de store engelske Blade, forsaavidt Meddelelsernes Sandhed og Afsendernes gode Tro angik, men nu driver nogle engelske, med et stort Apparat af Telegramer arbeidende Blade udelukkende Sensationspolitik, uden mindste Hensyn til Beretningernes Sandhed.» Köln-avisa viser her mellom anna til oppslaga i juli om «nedslaktinga» av utlendingane i Beijing, som jo også *Aftenposten* formidla vidare til sine lesarar. Nettopp i ein usignert redaksjonell artikkel om «Blodbadet i Peking» (9. juli, på førstesida) der rykta om det groteske blodbadet blir skildra i patosfull prosa, kjem denne vurderinga: «Det er mulig, at denne Skildring skyldes Fantasiens Udmaling af hin sidste Kamp i den engelske Gesandtskabsbygning. Men selv om saa er, stemmer den sikkert kun altfor godt med Virkeligheden.»

Vestlands-Posten for 17. juli illustrerer den underlege blandinga av kjeldekritisk famling og skråsikkerheit som prega desse sommarmånadene. Ei redaksjonell oppsummering av «Situationen i Kina» opnar slik: «Hva der for Øieblikket foregaar i de ledende kinesiske Kredse er ikke godt at sige, da Efteretnin-

Den kinesiske labyrinten. (Illustrasjon: Udo Keppler for Puck Magazine/ Library of Congress Prints and Photographs Collection)

gerne fra Kina mildest talt er meget upaalidelige, dels fordi de forskjellige Telegraflinier er afbrudte, saa de Fremmede, om de overhovedet lever, hva der er meget usandsynlig, ikke kan komme i Forbindelse med Omverdenen, dels fordi de kinesiske Embedsmænd lyver efter Noder.

Den sidste paalidelige Efterretning man fik fra Peking var fra den engelske Tolddirektør Robert Hartmann (Robert Hart!). Den var dateret 24de Juni, og i den meddeltes det, at der kun var Levnedsmidler til 3 Dage, idet Hoveddepotet var afbrændt.

Et officielt Telegram fra Peking til London dateret 12te Juli meddeler, at alle Fremmede er dræbte 6te Juli. Denne Meddelelse er visst ganske paalidelig, blot er de Fremmede dræbte nogle Dage før. Rigtignok er der ogsaa bleven telegraferet af kinesiske Vicekonger, at endnu den 5te Juli var de Fremmede i Peking i Behold.

Denne tilsyneladende Modsigelse forklares ved, at den 5te Juli efter kinesisk Tidsberegning netop er den 1ste Juli efter europæisk Tidsberegning.» (Dette er sjølvsagt ikkje rett!).

Stavanger Aftenblad trykkjer 25. juli ein artikkel frå bladet *København* som morar seg over alle dei motstridande «sandfærdige meddelelser»:

«Admiral Seymour er ankommet Peking med sine Tropper. Han er kun naaet halvveis til Peking. Han er blit myrdet. Han er lykkelig og vel vendt tilbage til Tientsin.

Enkekeiserinden holdes fangen i paladset i Peking. Hun er blit tvunget til at ta gift. Hun er blit vanvittig. Hun er flygtet til sommerpaladset. Hun er plutselig afgaaet ved døden. Hun har den 30. juni atter tilrevet sig magten.»

Men i same nummeret trykkjer *Aftenbladet* dei vanlege nyheitstelegramma, somme med opplysningar som seinare vil vise seg ikkje å stemme, og somme som er korrekte.

Nordmenn i Kina under boksar-opprøret

«Myrdet norsk Missionær» var overskrifta i aftennumra den 30. juli 1900 i *Aftenposten* og *Morgenbladet*. NTB-meldinga var kort og viste til eit telegram frå den fungerande norske og svenske generalkonsulen i Shanghai til Indredepartementets Udenrigsafdeling som underretta om at «Camilla Rasmussen af Kristianssand tilligemed 7 engelske Missionærer er myrdede i Shansi». *Christianssands Tidende* har same meldinga dagen etter, 31. juli, medan *Fædrelandsvennen* har meldinga under overskriftene «Kina. Missionærmordene. En ung Dame fra Kristianssand blant Ofrene». Avisa rettar også Camilla til Kamilla, og tidfester telegrammet til «30te Juli Kl. 4.10 Efterm.». I tillegg har *Fædrelandsvennen* rokke å skrive ein kort omtale om Kamillas familiebakgrunn, utdanninga til misjonær og om at det vil vere «en Trøst under Modtagelsen af det tunge Budskab, at hun har fundet Døden paa sin Post under Udførelsen af det Kald, hun ansaa som det høieste». Avisa har også ei melding om at dei norske misjonærane i Laohekou (i Hubei-provinsen) er på veg mot kysten, og at det ikkje har nokon samanheng med Kamilla Rasmussens død, sidan ho var med engelske misjonærar lenger inne i landet.

Ei veke seinare, 6. august, trykkjer *Fædrelandsvennen* på førstesida «Frk. Kamilla Rasmussens sidste Brev til Hjemmet». Brevet er gitt til avisa av faren til Kamilla, kjøpmann Rasmussen, og er datert 1. mai 1900. Det skildrar mellom anna ein tur rundt i kinesiske heimar saman med ein annan misjonær og ei kinesisk bibelkvinne.

30. august melder fleire av avisene at Kamilla Rasmussen likevel er i live og er trygt komen til Shanghai. *Fædrelandsvennen* trykkjer fleire av breva hennar, både 15. oktober og 30. oktober, då med ei skildring av den dramatiske flukta frå Shansi til Hankou. Avisa trykkjer også eit brev frå misjonæren Anna Jakobsen Cheng den 9. september der ho skildrar korleis hennar vesle familie kom seg unna boksarane i siste liten. Ho vart også intervjua av avisa (7. november) då ho kom til Kristiansand seinare på hausten. Dei andre norske misjonærane kom seg trygt til kysten utan særleg dramatikk, sjølv om det var misjonærane utlendingshatet i Kina gjekk verst utover. Lagnaden til misjonærane – og eit par andre nordmenn som var i fare – vart dekte av avisene heile sommaren og hausten, med telegram frå konsulatet i Shanghai eller frå misjonsselskapa sjølve.

Men det var nordmenn som sette livet til i Kina sommaren 1900. Det var unge menn i dei amerikanske styrkane i Kina. *Morgenbladet* for 18. juli og *Vestlands-Posten* for 21. juli skriv om Harry Sivertson som blei drept i kamp ved Tianjin. Sivertson var fødd i Fredrikstad og kom til USA og Chicago som fireåring i 1883 med foreldra sine. Avisene har denne saka frå Chicago-avisa Skandinaven.

Stavanger Aftenblad melder 26. november 1900 at Rasmus Martinius Johnsen frå Kopervik døydde i amerikansk krigsteneste i Kina. Ifølgje ein dødsannonse i avisa same dagen går det fram at Johnsen døydde 3. oktober i Tianjin, 28 år gammal. Elles trykkjer avisa den 27. august eit langt brev frå William Thompsen, datert Taku 13., 14., og 15. juli, der kampane om Tianjin vert skildra ganske detaljert. Thompsen skriv at han er fødd i Stavanger og oppheldt seg i byen i tre månader året før, og viser til tidlegare brev til avisa frå New York.

> *«..og det er heller intet Under, thi de har havt tyske og franske Officerer som Læremestre, og det vil ikke forundre os, om Kineserne til Tak for sine Læremestres 'Velmenthed', plukker Livet af de allierede»*
>
> *Søndmøre Folketidend*

Aftenposten bruker også innsende brev frå eller om nordmenn som kjempar saman med amerikanarane i Kina. 15. august har avisa eit langt brev frå Elliot Gamborg Andresen frå New York som skriv om bror sin. Broren er kaptein i marinekorpset og er nyleg blitt send frå Filippinane til Kina. Same Andresen skriv også om bror sin den 13. november, og om gode høve for norsk skipsfart i Austen den 18. november. Også «en herboende Frue» har vist redaksjonen to privatbrev, eitt frå versonen som slåst med britane i Sør-Afrika, og eitt frå sonen som er i Kina i ei god stilling, men som openbert ikkje veit mye om det som skjer i Kina

Den russiske bjørnen med sin sabel og sine imperialistiske planar prøver, fåfengt, å få tilgang til Kina. (Illustrasjon: John S. Pughe for Puck Magazine / Library of Congress Prints and Photographs Collection)

nett no (15. august 1900).

Søndmøre Folketidende har trykt eit brev frå Martin Torgersen frå Ålesund som har verva seg i den amerikanske marinen, og som både *Aftenposten* (8. oktober) og *Morgenbladet* (9. oktober) siterer. Torgersen vart skoten i beinet den 21. juni medan han arbeidde med å reparere jernbanen mellom Tianjin og Beijing. Han fortel også om ein annan nordmann, Andersen frå Kristiania, som vart skoten i skuldra. «Kineserne er flinke til at skyde nu», skriv Torgersen, «og det er heller intet Under, thi de har havt tyske og franske Officerer som Læremestre, og det vil ikke forundre os, om Kineserne til Tak for sine Læremestres 'Velmenthed', plukker Livet af de allierede.»

Konsul og lege Otto Gulowsen i Chefoo (no Yantai, hamneby på nordsida av Shandong-halvøya) har eit langt brev på trykk i *Aftenposten* 6. november. Han peikar på at situasjonen i Chefoo har vore langt betre og roligare enn det som har vore rapportert i pressa, vakthaldet er godt, og ni boksarar som blei rapporterte i byen, blei straks arresterte og truleg halshogde – slikt spør ein ikkje om, skriv Gulowsen. Han er elles svært kritisk til misjonen i Kina, har store håp til norsk skipsfart i Austen, og ønskjer seg eit norsk krigsskip med orlogsflagg ut til Kina for å auke Noregs prestisje. Same dag, i aftennummeret, har *Aftenposten* eit intervju med ei heimvend dame som har budd i Chefoo. Ho fortel om frykta som alle rykta skapte, sjølv om det var roleg i Chefoo, vidare om tyskarane som germaniserer sterkt i Kiau-tschou (Jiaozhou, det tysk-kontrollerte området på sørsida av Shandong-halvøya), om kinesarane som utmerkte tenarar, og om misjonen som har få resultat og fleire uskikka folk som manglar danning, og kinesarane er jo eit gammalt kulturfolk.

Tendens og retorikk i Kina-journalistikken

I mange av dei lengre kommentar-artiklane vert framandhatet til særleg boksarane forklart med stormaktenes overgrep mot Kina, ikkje minst «kapplaupet

om konsesjonane» på slutten av 1890-åra, men også med den manglande respekten misjonærane har for kinesiske religiøse tradisjonar, og korleis misjonærane utnytta privilegia dei hadde som utlendingar. Signaturen Humanus i *Christianssands Tidende* for 10. juli samanliknar til dømes maktenes inntrenging i Kina med tjuvar som trengjer seg inn i eit hus og vil stadig lenger inn og opp i etasjane for å ta meir tjuvgods. Når så kinesarne til slutt seier stogg og vil kasta inntrengjarane ut, samlar inntrengjarane seg til krig og ropar på hemn. Avisa har også andre vestleg-kritiske kommentarartiklar utover i juli.

Det er likevel ingen tvil om at dei dominerande haldningane i pressa er sterkt pro-vestlege med meiningar som at Kina må audmjukast og straffast og bli meir som «oss». Det kjem fram både i ordval og tendensar i nyheitsmeldingane og ikkje minst i redaksjonelle analysar og kommentarar.

Dei norske avisene kan til dømes farge nyheitsmeldingane med verditunge overskrifter, som i *Vestlands-Posten* 14. juni 1900 med «Keiserindens Livgarde en Morderbande». Telegrammet viser til *London Times*, som melder at soldatar frå livgarden til keisarinna har myrda kanslaren ved den japanske ambassaden. Interessant er også ei melding i same nummeret med overskrifta «Den første Kamp med Boxerne». Sjølve overskrifta er forvitneleg, for boksarane har fram til 14. juni vore i mange kampar, men dette er altså den første – frå vestleg synsstad. Telegrammet lyder: «London officielt: Den internationale Stridsmagt under den britiske Admirals Komando stødte den 11te Juni sammen med Boxerne […]. Det kom til Kamp og Boxerne flygtede efterladende 37 døde. Paa vor Side var der ingen Tab.» *Aftenposten* har den same meldinga, men avsluttar med «Paa Europæernes Side ingen Tab». *Morgenbladet* og *Stavanger Aftenblad*, derimot, har «paa vor Side».

«London officielt: Den internationale Stridsmagt under den britiske Admirals Komando stødte den 11te Juni sammen med Boxerne»

Vestlands-Posten 14. juni

Når det gjeld overskriftene som avisene har for grupper av telegram om Kina – ofte gjensidig motstridande, som vi har sett – så er dei oftast generelle og nøytrale, mest brukt er «Kina», eventuelt «Østasien», med variasjonar som «Situationen i Kina», «Fra Kina», «Oprøret i Kina», «Urolighedene i Kina» og liknande. Men det finst interessante alternativ. *Christianssands Tidende* går frå midten av juni over til å bruke «Kinarøret» som føretrekt overskrift. Det same, med variantar som «Røret i Kina/Østasien», finn vi stundom i dei andre avisene, unntatt *Aftenposten*, som stort sett berre bruker «Kina». Går vi inn i 1901, utvidar *Stavanger Aftenblad* repertoaret med «Kina-Vrøvlet». Men mest variasjon har *Morgenbladet*, som i tillegg har overskrifter som «Det kinesiske Røre», «Kina-Virvaret», «Det gule Virvar», «Kinafloken», «Den store Floke», «Det urolige Hjørne». Avisa bruker også ofte «Kina-Krigen», «Kina-Krisen», «Den gule Krig», «De Gule». «Den gule Fare» dukkar opp eit par gonger i *Aftenposten*.

«Rør», «virvar» og «floke» kan takast som nøytrale nemningar for ein komplisert og lite oversiktleg situasjon, med mangelfull informasjon og med mange aktørar både internasjonalt og internt i Kina. Samstundes er dette ikkje nemningar som gir positive assosiasjonar for Kina og kinesarane når dei heile tida er knytte til namnet på landet. Det er vanskeleg å unngå konklusjonen at det er Kina som er problemet. Mange av kommentarane og analysane i avisene slår også fast at kinesiske leiarar medvite fer med løgn og arbeider for å forvirre utlendingane og spele dei ut mot kvarandre.

Vi skal ikkje langt inn i nokre av kommentarartiklane før «Kina-Røret» dreier seg om sjølve kampen mellom barbari og sivilisasjon. Ein usignert artikkel om «Pekings Befæstning» i *Fædrelandsvennen* 16. juli byrjar slik: «Alle civiliserede Magter ruster sig nu til det forestaaende store Civilisationernes Korstog imod Kina.» I artikkelen «Blodbadet i Peking» (*Aftenposten*, 9. juli) nemnt ovanfor, finn vi ord og uttrykk som «den fanatiske Mobs Mordlyst», motsett «den siviliserede Verdens tapre og frygtelig væbnede

Illustrasjonen over har tittelen: «Ein urovekkjande moglegheit i aust», og over dei åtte stormaktene heng demoklessverdet med teksten: «Oppvakninga i Kina». (Illustrasjon: Udo Keppler for Puck Magazine/ Library of Congress Prints and Photographs Collection)

Legioner», «opslugt af det gule Menneskehav», «mod hele Østens Barbarhorder», og så vidare.

Aftenposten for 7. juli har ein lang usignert artikkel med tittelen «Den hvide Race og den gule», som ser åtaket på legasjonskvarteret i Beijing og dei harde kampane ved Tianjin og Dagu som innleiinga til eit «Verdensdrama, som man aldrig før har set Mage til. Det bliver ikke blot en Krig paa blanke Vaaben, men en Kulturkamp, hvor Race staar mod Race, hvis Rækkevidde, Langvarighed, Udfald og Følger det er umuligt at forudse. Det er en næsten overvældende Tanke, om Hadet mod de fremmede skulde slaa ud i lys Lue blant alle de flere Hundreder af Millioner i Østasien». Artikkelen siterer ein kjent Kinaekspert, Friherre von Richthofen, som meiner at den gjensidige antipatien mellom dei to rasane er uovervinneleg, og han «er stemt for en stor europæisk Magtutfoldelse overfor Kina […]. Den kinesiske Race maa praktisk og eftertrykkeleg lære vor Magt at kjende».

Den norske misjonæren Edvard Masoni, som etter evakueringa av misjonsfeltet i Hubei vart verande i Shanghai for raskt å kunne dra attende til feltet når det blei trygt, gav sin analyse i brev til *Vestlandsposten* (trykt 7. november 1900) datert Shanghai 8. september. Opprøret var «en af selve regjeringen planlagt udryddelseskrig mod alle udlændinger …». Enkekeisarinna – «dette umenneske af en kvinde› – har så brukt boksarane til å skjule «sine dæmoniske handlinger og dyriske blodtørst for de fremmede magter», «den hele civiliserte verden er indviklet i krig med uhyret, enkekeiserinden, af Kina». Masoni veit også kva som nå bør skje med Kina: «Magterne burde nu sende hærafdelinger over hele Kina og tage enkekeiserinden, prins Tuan og flere ledende

Etterspelet: Russland, Japan, Tyskland og England står rundt eit knelande Kina i 1901, med krav om erstatning for boksaroppròret. (Illustrasjon: John S. Pughe for Puck Magazine / Library of Congress Prints and Photographs Collection)

uhyrer til fange og sende dem i fangenskab og sætte landets retmæssige keiser Kuangsjy (Guangxu) paa tronen, saafremt han er i live, og flytte hovedstaden til Nanking og vælge et raad af sunde reformvenlige mænd, der kunde staa keiseren bi i landets styrelse. Førend de satte ham paa tronen, maatte de naturligvis betinge sig alle nødvendige reformer og siden staa ham bi med udenlandske tropper, saa han kunde bli i stand til at gjennemføre sine befalinger.»

Kolonialisme som Sivilisasjon

Masonis råd til «Magtene» er uttrykk for samtidas tru på framsteg, sivilisasjon og imperialisme. Særleg sterkt kjem dette fram hos skulemannen og politikaren Nils Christian Egede Hertzberg, far til misjonæren Arthur Hertzberg, som i oktober 1900 skreiv to grundige og innsiktsfulle artiklar i *Morgenbladet*, «Den norsk-lutherske Kina-Mission og dens Skjæbne». Hertzberg peikar mellom anna på misjonæranes taktløyse, manglande skjønsemd for kinesisk kultur og religion, særleg forfedredyrkinga, som moglege årsaker til opprøret. Men den verkelege årsaka er «de kristne Stormagters Hensynsløshed og Rovbegjærlighed» med opiumskrigane i 1840 og 1860 og det som har skjedd den siste tida, som døme. Diverre skil ikkje vanlege kinesarar mellom dette og misjonens velviljuge representantar. Så skriv Hertzberg:

«Det kan vistnok siges at Stormagternes Optræden i Kina skjer ifølge en historisk Lov, en Lov, som ligger til Grund for Verdens-Udviklingen, og som ikke tillader nogen enkelt Folkerace at stænge sig ude fra den vesterlandske Kultur, eller rettere det kan siges, at det er selve den guddommelige Verdensstyrelse, som ikke længere vil tillade et saa uhyre Folkeomraade som Kinas 400 Millioner at lukke Kristendommen ude og dermed den Kultur, som altid har gaaet Haand i Haand med Evangeliets Udbredelse. Men om de kristne Stormagter saaledes, uden at vide det, eller

uden at ville det, opfylder en verdenshistorisk Mission og forsaavidt er Redskaber i Guds Haand, er dermed ikke deres Synderegister mod Kina udslettet, og netop her er det, at Missionen har sin Opgave at løse.» Dei grådige kolonimaktene er altså likevel Guds reiskapar.

Ein anonym innsendar i *Aftenposten* 3. juli («Den gule Fare») ser boksar-opprøret som del av ein sivilisasjonskrig mellom Kina og Vesten, og samanliknar med mongolanes åtak på Europa, «saadanne Kampe maa føres til Ænden», «Forsoningen er der først, naar enten Kina er kristnet eller den sidste kristne Kineser er korsfæstet, halshugget, maveopskaaret, brændt. Det er Alternativene i den store Brydning, som maaske allerede nu staar foran sit Udbrud, men som derfor kan blive af meget lang Varighed». Kristendommen i dag «kommer med Jernbaner, Telegrafer, Ingeniører, Panserskibe, Mitraljøser o.s.v., med hele den moderne Civilisation i sit Følge, og den stiller ligeledes sit: Ænten-eller».

Kommentaren i *Aftenposten* 9. juli , «Blodbadet i Peking», basert på den imaginære nedslaktinga i Beijing, gir lesarane eit globalt perspektiv: «Det dreier sig kun om at tugte Kina for Udbruddet af et fanatisk Fremmedhad, at hindre Afspærringen mod den europæiske Handel og Samfærdsel, ved Vaabenmagt fremtvinge Agtelse for Traktaterne og bryde den kinesiske Trods. Hvis de begaaede Skjændselsgjerninger blev ustraffede, maatte der udbryde en Krise i hele det europeiske Kolonialsystem. Da vilde de barbariske Folkeslag allevegne reise sig for at myrde eller fordrive Udlændingerne. Branden vilde gribe om sig over hele Asien, og Europæernes Liv vilde være truet i alle oversøiske Egne, hvor de som en liden Minoritet staar overfor de underkastede indfødte. Denne Fare lader sig kun afværge ved fælles og enig Optræden af Magterne.»

«Det dreier sig kun om at tugte Kina for Udbruddet af et fanatisk Fremmedhad..»

Aftenposten, 9. juli

Under overskrifta «Hævn! Magternes Opgave» trykkjer Morgenbladet 21. juli på førstesida ein kommentarartikkel frå den austerrikske avisa *Neue freie Presse*. Kravet er «Hævn» og «Enhver Løihed (slappheit) vil blive følt som et Forræderi mod hele Menneskeheden». Her er det «hele Menneskeheden» mot det skyldige kinesiske «Folk», som ikkje lenger kan «paaberaabe sig sin halvtredietusindaarige Kultur, det bliver jaget ud af de oplyste Nationers Rækker og vist didhen, hvor det hører hjemme – blant Barbarer og Vilde». Og igjen er perspektivet vidare enn Kina: «Det gjælder Europas Supremati i de fremmede Verdensdele, det dreier sig om hele det europæiske Kolonialsystem […] (som) hviler paa de Vildes og Halvvildes Respekt for den af enhver Hvid repræsenterede europæiske Magt.»

Kina-Røret

Det stod mye om Kina i norske aviser i 1900, særleg frå slutten av mai og ut året då hendingane i Kina dominerte utanriksstoffet. Nyheitene var så godt som berre byråstoff formidla til avisene av NTB. Det verkar som om det meste vart trykt, sjølv om det ofte var motstridande informasjon i ein og same telegrampuljen. Telegramma vart samvitsfullt gjengitt, sjølve informasjonen vart ikkje sjekka eller korrigert, men stundom var det freistnader på kjeldekritisk drøfting i kommentarstoffet.

Kommentarstoffet var variert, og ganske ulike syn på Kina, kinesarane og det som skjedde i Kina, kom til uttrykk. Somt var skrive av avisas eigne folk, somt var tatt frå utanlandske aviser og blad, til dømes *Economist*. Det var også ein del innsende brev eller artiklar, somme signerte, somme usignerte. Kommentarstoffet var naturleg nok basert på nyheitene, og når nyheitene var usanne rykte om massakrar av utlendingar, blei kommentarane prega av det. Dei meir ekstreme kommentarane var nettopp baserte på slike rykte.

Skulle vi samanlikne denne utanriksdekninga med ein tilsvarande konflikt i våre dagar, ville nok største skilnaden vere at i dag ville journalistar bli sende ut for å laga reportasjar frå konflikten. Og ikkje minst ville mye av spalteplassen vere okkupert av bilete. I det undersøkte materialet frå 1900 var dei einaste

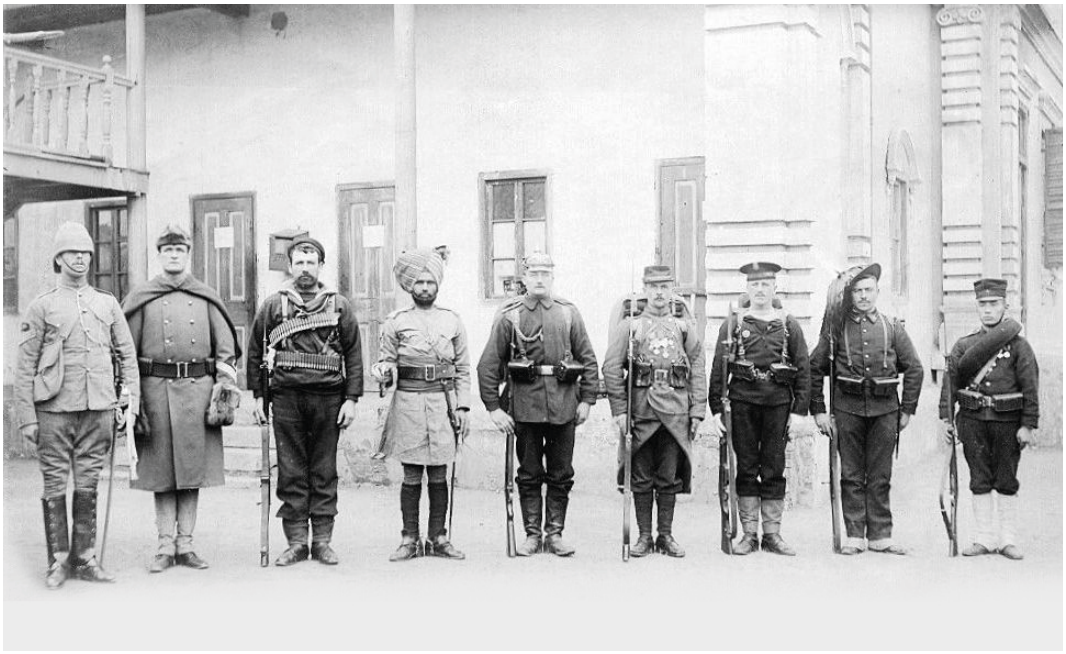

Soldatar frå den åtte nasjonar store alliansen utanfor Beijings murar. (Fotograf ukjend)

illustrasjonane til saman fem kart og éi anti-kristen karikaturteikning[11]. Elles ville vel byråstoffet ha vore meir samanskrive i heile artiklar heller enn formidla som små einskilde nyheitseiningar. Kjeldekritikken ville vonaleg ha vore betre og meir systematisk i dag enn i 1900, eller kanskje ikkje? Den underliggjande fortolkingsramma med kolonialsystemet som premiss ville ha vore erstatta av noko anna, truleg ein annan variant av «dei» mot «oss», avhengig av kva for konflikt det hadde vore snakk om.

Alt i alt må vi seie at den journalistiske dekninga av Kina i 1900 var grundig og skikkeleg. Alle syn kom til uttrykk. Kjeldetilfanget var stort, om ikkje kjeldekritikken alltid var like imponerande. Ein interessert avislesar ville kunne vere godt informert om det som skjedde i Kina, kanskje noko forvirra innimellom – særleg i juli og byrjinga av august – men over tid ville «Kina-røret» løysa seg opp i klarare linjer, sjølv om det her var tale om ein konflikt som både var komplisert internt i Kina og internasjonalt, med stormakter som var mest opptatt av sine eigne interesser.

11 Morgenbladet har til dømes eit Peking-kart 22. juni og eit Kina-kart 27. juli, begge med forklarande tekst og elles eit kart over Amur-landet 1. juli og kart over «Marschen til Peking» 16. august. Christianssands Tidende har eit Kina-kart med tysk tekst 9. juli, og Morgenbladet har 20. juli ei teikning som viser Jesus som ein korsfesta gris med kroppen full av pilar. Ifølgje den forklarande teksten er teikninga frå ein vanleg brukt boksar-plakat. Ingen av dei andre undersøkte avisene har kart eller andre illustrasjonar i samband med Kina-dekninga i 1900. Jane E. Elliott (Elliot 2002) har samla ein god del illustrasjonar frå engelske og amerikanske aviser om boksar-opprøret, i tillegg til kinesiske og japanske tresnitt som illustrerer militære slag under opprøret.

Litteraturliste:

Broomhall, M. (red.) (1901). *Martyred Missionaries of the China Inland Mission with a Record of the Perils & Sufferings of some who escaped. With Portraits, Maps and Illustrations*. London: Morgan & Scott

Cohen, P. A. (1997). *History in Three Keys: The Boxers as Event, Experience, and Myth*. New York: Columbia University Press

Edwards, E. H. (1903). *Fire and Sword in Shansi: The Story of the Martyrdom of Foreigners and Chinese Christians*. Edinburgh: Revell

Elliott, J. E. (2002). *Some did it for Civilisation Some did it for their Country. A Revised View of the Boxer War*. Hong Kong: The Chinese University Press

Eide, E. og Simonsen, A. H. (2008). *Verden skapes hjemmefra. Pressedekningen av den ikke-vestlige verden 1902–2002*, Oslo: Unipub

Esherick, J. (1987). *The Origin of the Boxer Uprising*. Berkeley: University of California Press

Latourette, K. S. (1929). *A History of Christian Missions in China*. (Kapittel XXIII) London: The Macmillan company

Martin, W. A. P. (1900). *The Siege in Peking. China against the World: By an eye witness*. New York: Revell

Morse, H. B. (1910–18). *The International Relations of the Chinese Empire*. London, New York: Longmans, Green & Co.

Oliphant, N. (1901). *A Diary of the Siege of the Legations in Peking During the Summer of 1900*. London, New York: Longmans, Green & Co.

Putnam Weale B. L. (Bertram Lenox-Simpson) (1906). *Indiscreet Letters from Peking*. London

Reischauer, E., Fairbank, J., Craig, A. (1965). *East Asia. The Great Transformation*. London

Simonsen, A. H. (2006).«Fortellinger om verden – Utenlandsdekningen i tre norske aviser 1880–1940». *Pressehistoriske skrifter* (nr. 6) s. 7–77. Oslo: Norsk Pressehistorisk forening

Simonsen, A. H. (2010). «Fra Vestre Moland til Verdun – Første verdenskrig i norske aviser». *Norsk presses historie 2*, s. 323–348. Oslo: Universitetsforlaget

Simonsen, A. H. (2014). «1. verdenskrig i to norske aviser, 1914–1918». *Pressehistorisk Tidsskrift* (nr. 22). Oslo: Norsk Mediehistorisk Forening

Smith, A. H. (1901). *China in Convulsion*. New York: Revell

Spence, J. D. (1990). *The Search for Modern China*. NY/London: W. W. Norton & COmpany

Tan, C. (1955). *The Boxer Catastrophe*. New York: Octagon Books

Heuristikk eller «finnekunst» er et viktig element innen mediehistorisk forskning. Det betyr rett og slett evnen og viljen til å finne frem til nye kilder, tettest mulig knyttet til de personene og hendelsene det gjelder, altså det vi kaller primærkilder. (Ill: Endre Barstad©2017)

Finne, granske, skrive:

Kort innføring i mediehistorisk metode

Henrik G. Bastiansen
Leder i Norsk Mediehistorisk Forening
Professor i medievitenskap, Høgskulen i Volda
bastians@hivolda.no

Hvordan skal vi egentlig gå frem for å utforske mediene i fortiden? Det er det ikke så enkelt å svare på som en kanskje skulle tro. Selv om det finnes gode norske bidrag om den historiske metoden og hvordan vi kan anvende den på mediene,[1] så er det mange som har savnet en kort og grunnleggende innføring som kan hjelpe studenter som skal i gang med å skrive sin første semesteroppgave om et medieemne med historisk karakter. I det følgende vil jeg prøve å gi en slik innføring.

Når en student skal skrive en semesteroppgave, skal han eller hun egentlig gjennomføre et forskningsprosjekt i liten skala. La meg derfor minne om at det å forske innebærer at vi må å utvikle et bevisst forhold til vitenskapelig metode. Den første utfordringen som møter en nykommer, er altså hvordan han eller hun skal tilegne seg fagets metode. Vi kan gjerne forklare ordet «vitenskap» som det å «skape viten» – det vil si å etablere ny kunnskap om et emne vi tidligere ikke har visst noe om.

Aller først litt faghistorisk bakgrunn: Den moderne medievitenskapen i Norge ble grovt sett til gjennom et møte mellom samfunnsvitenskapelig og humanistisk medieforskning. Den første studerte mønstre og lovmessigheter uttrykt i tall og statistikk, mens den andre særlig studerte medienes innhold og mening med kvalitative metoder. Den samfunnsvitenskapelige tradisjonen kom først til Norge, gjennom «presseforskning», som faget ble kalt i 1960-årene. Da humanistene kom med i 1970- og 1980-årene, begynte de å studere fortellermåter, dramaturgi, samt tegn og symboler og deres betydning – noe som tilførte faget en meningsdimensjon som det til da hadde manglet. De to tilnærmingene stod opprinnelig i stor kontrast til hverandre: Ved Universitetet i Oslo lå de til og med på hvert sitt fakultet, SV-fakultetet og HF-fakultetet, og det foregikk mange diskusjoner om hvilke metoder man burde bruke for å studere mediene. Striden mellom SV-siden og HF-siden dannet det nye fagets viktigste motsetning. Den var så markant at det var vanskelig å se at faget også inneholdt en annen motsetning, nemlig mellom samtidsorientert medieforskning på den ene siden og en mer historisk orientert medieforskning på den annen. Dette skillet gikk delvis på tvers av HF–SV-skillet, men gjorde historiestudier til fagets «tredje pol» ved siden av den samfunnsvitenskapelige og den humanistiske. Da mediefaget fortsatt var nytt – i 1980-årene – var det vanskelig å identifisere denne tredje polen, men i dag er det langt lettere. Den historisk orienterte delen av medieforskningen er blitt ett av de delområdene som har vokst mest i faget siden den gang. I dag er et begrep som «mediehistorie»

«Striden mellom samfunnsfagene og humaniora var lenge så markant at det var vanskelig å se at medieforskningen også inneholdt en annen motsetning, nemlig mellom den samtidsorienterte og den mer historisk orienterte.»

1 *Dahl 2004, Diesen, Helseth og Iversen 2016*

etablert både i faget og i språket mer generelt – både i inn- og utland.[2] Historisk utforskning av mediene er også i ferd med å vinne større aksept og forståelse enn i den tidligste tiden.

Det er flere forhold som skiller det å studere fortiden fra det å studere vår egen samtid. Her skiller vi gjerne mellom såkalt *synkron* og *diakron* forskning. Synkron forskning handler om det som foregår i samme øyeblikk som forskningen finner sted. Forskeren arbeider altså parallelt med det emnet som undersøkes, derav ordet synkron. Denne forskningen har derfor en høy grad av aktualitet her og nå. Annerledes er det hvis vi velger et tema bakover i tid. Når vi studerer et avsluttet og fullført hendelsesforløp i fortiden, kaller vi det gjerne for *diakron* forskning. Det betyr at emnet i utgangspunktet ikke er dagsaktuelt, i hvert fall ikke i direkte forstand. Det dreier seg heller om å forstå best mulig det som engang har skjedd, hva som foregikk akkurat der og da.

Et annet skille vi kan trekke, er mellom forskning som søker lovmessigheter og regelmessige mønstre, som kan nedfelles i tall og statistikk og som vi kaller *nomotetisk* (lovsøkende) forskning, som i den kvantitative samfunnsforskningen – og kontrasten som vi finner i det som kalles *ideografisk* forskning, som er studier av det unike, enkeltstående tilfellet. Det er her vi finner de historiske studiene. Det er Ottar Hellevik som peker på dette skillet i sin mye brukte metodebok i sosiologi og statsvitenskap.[3]

Slik kan vi altså skille mellom forskning som er synkron og nomotetisk på den ene siden, og den som er diakron og ideografisk på den annen. Den første formen er samfunnsvitenskapelig og generaliserende, den andre er historisk og spesifikk. Dette er to prinsipielt forskjellige tilnærminger til forskning, selv om man også kan kombinere dem. Forskjellene er imidlertid såpass store at når vi skal vurdere et foreliggende arbeid fra den ene siden, kan vi ikke bruke kriterier fra den andre siden – og heller ikke kriterier utviklet i den humanistiske og kvalitative innholdsforskningen. Et samfunnsvitenskapelig eller humanistisk stykke forskning må vurderes ut fra sine egne premisser, like mye som et historisk arbeid må vurderes ut fra sine premisser – hvor mye altså ligger nedlagt i selve metoden.

Den tyske historikeren Leopold von Ranke (1795–1886) er berømt for sin formulering om at historieforskning handler om «hvordan det egentlig var». (Foto: Wikipedia)

Det er derfor mange grunner til at vi trenger å bevisstgjøre oss på det spesielle med den historiske metoden. I det følgende skal jeg gi en kortfattet innføring i historisk metode til bruk for nye studenter i mediefaget – så enkelt og oversiktlig som mulig. Først gir jeg en kort bakgrunn for metoden og dens vei inn i medieforskningen, deretter oppsummerer jeg metoden i tre trinn, og til slutt gir jeg noen begrunnelser for hvorfor mediehistorie er relevant å arbeide med i vår tid.

Historisk metode – kort bakgrunn

Historiefaget vokste frem på 1800-tallet. Det var først da faget fikk ambisjoner om å være vitenskap. Her gikk Tyskland foran. Den tyske historikeren Leopold von Ranke (1795–1886) er blitt evig berømt for sin

2 *Briggs & Burke 2002, Drotner 2011, Cronqvist mfl. 2014, Chapman 2005*

3 *Hellevik 1987: 40*

formulering om at fagets formål var å finne ut «wie es eigentlich gewesen» – altså «hvordan det egentlig var». Ordet «egentlig» er det avgjørende her. Mange på denne tiden trodde de visste hva som tidligere hadde skjedd. Ofte hadde det dannet seg utbredte og populære oppfatninger som forklarte fortidens hendelser. For Ranke var ikke dette nok. Det han ville, var å finne ut hva som *virkelig* hadde skjedd, ikke bekrefte utbredte oppfatninger. Men skulle man oppnå det, måtte historikerne søke forbi de populære oppfatningene, forbi heltedyrking, myter og legender. Isteden måtte de søke seg til det materialet som var etterlatt fra den gang – kildene – og aller helst de som stammet fra hovedpersonene selv eller var tettest mulig på dem. Det er dette vi kaller primærkilder. For Ranke handlet historiefaget om å studere nettopp slike primærkilder – og arbeide empirisk og systematisk for å etablere den nye kunnskapen som de kunne gi.

Siden har historiefagets selvforståelse utviklet seg mye, men likevel er det fortsatt noe helt grunnleggende ved historikernes tilnærming til fortiden: De har en vitenskapelig innstilling til det de gjør – og det er noe annet enn å drive personlig synsing. De første metodebøkene i faget kom allerede på 1800-tallet – og nye bøker har fortsatt å utkomme helt til i dag. Fra Tyskland spredte metodekunnskapene seg til Danmark, som fikk en rekke markante historikere (se omtale av dem i Olden-Jørgensen 2013). Siden spredte impulsene seg videre fra Danmark til Norge. Det faller utenfor rammene for denne artikkelen å gi en presentasjon av hele historiefagets utvikling siden Ranke.[4] Istedenfor vil jeg peke på at det i Norden fortsatt er relativt nytt å anvende historisk metode på de moderne mediene; året 1991 var faktisk første gang at historiske studier av mediene fikk sin egen arbeidsgruppe på de store Nordmedia-konferansene for nordiske medieforskere. Gruppen fikk navnet «media history» så sent som i 1999. I 2009 skiftet den navn til «media and communication history» – og det heter den fortsatt. Så nytt er dette fagfeltet i Norden.[5]

«Det er relativt nytt å anvende historisk metode på de moderne mediene, men den historisk orienterte delen av medieforskningen er samtidig blitt ett av de delområdene som har vokst mest siden 1980-årene»

Da jeg selv begynte å arbeide historisk med mediene – i 1990–91 – hadde mediefaget ingen metodelitteratur vi kunne bruke. Vi som den gang var hovedfagsstudenter og skulle studere NRK-fjernsynets tidligste tid, måtte ty til historiefagets egne lærebøker, slik som Sivert Langholm: *Historisk rekonstruksjon og begrunnelse. En innføring i historiefaget*, fra 1967. Sentralt i denne var hvordan man i ettertid kunne rekonstruere et hendelsesforløp og etablere en kronologi når kildene bare delvis var bevart. Vi leste også Ottar Dahls *Grunntrekk i historieforskningens metodelære*, fra 1973. Denne var tyngre og kanskje mer prinsipiell. Felles for begge var at de tydelig demonstrerte betydningen av å ha en vitenskapelig innstilling til det å studere fortiden. Den nyeste metodeboken akkurat da var Knut Kjeldstadlis *Fortida er ikke hva den en gang var*, fra 1992. Den inneholdt en mer oppdatert og moderne diskusjon, men presenterte likevel den samme metoden. Siden disse bøkene var generelle innføringsbøker i historisk metode skrevet for historiestudenter, kunne de godt hente sine eksempler fra middelalderforskning og annet arbeid med virkelig gammel tid. Hva kunne man slutte seg til om middelalderens samfunn ut fra dokumenter, lover eller funnet av en spesiell type knapp?

Vi som hadde satt oss fore å utforske fjernsynets tidligste tid i Norge – 1950- og -60-årene – stod derimot overfor helt andre utfordringer. Datidens TV-medarbeidere levde fortsatt, ja de befant seg fortsatt i det store NRK-huset på Marienlyst. Vi opplevde derfor at avstanden var stor mellom middelalderforskningens metoder og det arbeidet vi skulle utføre. Vi syntes det var vanskelig å arbeide med kilder fra NRKs arkiver, og vi hadde i utgangspunktet lite trening

4 *Se Dahl 1990 og Iggers 1997.*

5 *Ekstrand 2015*

i å arbeide slik. Det var også lite å hente i allmenne metodebøker fra samfunnsvitenskapelige eller humanistiske fag. Det erfarte vi hver eneste dag. Hvordan skulle vi for eksempel kunne behandle et emne der primærkildene – som f.eks. selve TV-programmene – bare var delvis bevart eller ikke bevart i det hele tatt? Humanistiske innholdsforskere hadde vanskelig med å forstå dette problemet, så annerledes var deres arbeidssituasjon.

Vår veileder, Hans Fredrik Dahl, som tidligere hadde skrevet to store bind om NRKs historie frem til 1945, forstod derimot situasjonen og begynte snart å skrive om hva som kjennetegnet en historiefaglig tilnærming til mediene.[6] I en artikkel i tidsskriftet *Media, Culture & Society* definerte han mediehistorie som et eget delområde i medieforskningen.[7] Artikkelen hjalp oss studenter, men metodespørsmålene var fortsatt vanskelige for oss. Jeg oppfordret ham til å skrive om den historiske metoden og hvordan den kunne anvendes på mediene. Dette interesserte han seg også for selv, av pedagogiske grunner. Han kom så med artikkelen «Den mediehistoriske metoden – finnes den?», som ble trykket i Norsk Medietidsskrift.[8]

I denne artikkelen pekte Dahl på flere viktige forskjeller mellom samtidsorientert og historisk medieforskning. For det første: For mediehistorikeren er det bevarte materialet ofte spredt og ufullstendig. Det skaper helt andre vilkår for en undersøkelse enn samtidsstudier, der alle opplysninger er tilgjengelige. For det andre: For en mediehistoriker er konteksten ingen selvfølge, men er noe som må rekonstrueres av forskeren. Kontrasten er stor til samtidsorientert medieforskning. Der springer undersøkelsens kontekst ut av forskerens egen nåtid. I mediehistorisk forskning er det ikke slik; forskeren må selv etablere den – eller rekonstruere den. Det betyr at han eller hun må lese seg opp på emnet, lære seg tiden å kjenne og skaffe seg kunnskap om de personer og saker som var aktuelle da. En viktig del av konteksten – altså et fortidig mediums kontekst – utgjøres dessuten av andre medier på samme tidspunkt. Derfor vil man ha

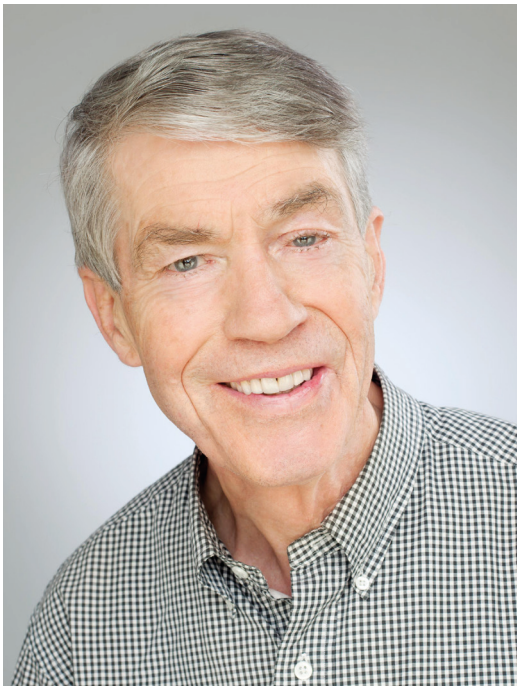

Hans Fredrik Dahl.(Foto: Aschehoug Forlag)

mye å vinne på å se ett medium i sammenheng med de andre som fantes på samme tid. For det tredje: Mediehistorisk forskning står ofte mellom kvalitativ og kvantitativ forskning. Der humanistisk forskning gjerne er orientert mot medienes innhold – tekst, budskap, mening og tolkning, og den kvantitative gjerne sikter mot statistiske forklaringer av kvantifiserte regelmessigheter – befinner den historiske medieforskningen seg et sted i midten. Den kan godt bruke kvalitativ tekst-tolkning og kvantitative målinger, men den er likevel noe annet enn disse.[9] Det er derfor vi best kan forstå denne delen av medieforskningen som fagets tredje pol.

Dahl pekte også på et siste viktig moment: Den forskeren som studerer fortiden, må selv gi stoffet mening, må selv gjøre stoffet interessant. Man må ikke tro at det interessante i stoffet nær sagt springer rett ut av kildene av seg selv. Det er motsatt: Historikeren må selv aktivt tilføre mening til sitt materiale

6 *Dahl 1990*
7 *Dahl 1994*
8 *Dahl 2000*
9 *Dahl 2000*

og sitt stoff, gjennom sin innlevelse og sin evne til analyse, fantasi og kreativitet. God forskning, skrev Dahl, finner nye vinkler, identifiserer motsetninger og paradokser, gjør overraskende funn og klarer på den måten å etablere ny og spennende viten. Mindre god forskning derimot, bekrefter egentlig bare det vi visste fra før.[10]

Et historisk forskningsprosjekt som dem vi snakker om her, vil normalt styres av et ønske om å besvare en problemstilling. Det er helt grunnleggende at vi reiser en problemstilling og så søker svar på den. Men det finnes unntak. De inntrer når det dukker opp et nytt kildemateriale og man begynner å spørre seg hva det faktisk inneholder. Da kan oppgaven gå ut på å finne ut av det. Men ellers vil studiet av medienes fortid oftest innebære at vi søker etter svar på en bærende problemstilling, og det er den som langt på vei strukturerer vår leting.[11]

Dahl pekte her på grunnleggende egenskaper ved mediehistorisk arbeid. Samtidig arbeidet han også på et større manus om historisk metode. Det ble utgitt som bok i 2004 og fikk tittelen «Mediehistorie. Historisk metode i mediefaget».[12] I denne boken ga Dahl en grundig presentasjon av historisk metode og hvordan den kunne anvendes på mediene. Han viste at historikerens situasjon varierte alt etter hvilket medium man studerte. Pressens fortid ga helt andre utfordringer enn for eksempel det historiske studiet av radio eller fjernsyn. Han drøftet derfor disse i hvert sitt kapittel. Boken anbefales til alle som trenger mer inngående metode-kunnskap om hvert enkelt medium. Trenger man en spesifikk introduksjon til filmforskning og filmhistorie, anbefales innføringsboken til Diesen, Helseth og Iversen (2016).

Når det gjelder det vitenskapelige studiet av pressen, skilte Dahl mellom tre tilnærminger: pressen som opinion, pressen som system og pressen som tekst. De oppstod som særegne faglige tilnærminger i nevnte rekkefølge. Da forskerne først begynte å interessere seg for avisene, var det gjerne deres meninger som var det interessante. Pressen ble forstått som et

Omslag for «Mediehistorie. Historisk metode i mediefaget» av Hans-Fredrik Dahl. (Akademika, 2004)

system for opinion og meningsdanning om løpende spørsmål. Hva mente ulike aviser om tidens aktuelle saker? Ett eksempel er Edvard Bulls ofte siterte artikkel fra 1929.[13] Den andre tilnærmingen – pressen som system – oppstod med presseforskningen i 1960-årene, da man begynte å betrakte pressen som et eget system med sin egen innebygde logikk. Her var det presseforskeren Svennik Høyer som ledet an. Den nyeste tilnærmingen – pressen som tekst – var derimot opptatt av avisenes innhold, hvordan de skrev, stil og retorikk, språk og virkemidler – kort sagt avisenes særegne måte å kommunisere på i journalistikkens ulike sjangrer. Dahl pekte på at disse tre ikke var gjensidig utelukkende, og at de ideelt sett burde kombineres.[14]

På liknende måte pekte Dahl på utfordringene ved det å studere radio og fjernsyn historisk: Hvilke radio- eller TV-programmer er bevart for ettertiden, hvordan får man tilgang til dem, hvilke programarkiver finnes i dag osv. Han diskuterte også hvordan man kan gjennomføre et historisk intervju med en

10 Dahl 2000
11 Dahl 2000
12 Dahl 2004
13 Bull 1929
14 Dahl 2004

gjenlevende aktør.[15]

Med sin bok bidro Dahl til at den historiske tilnærmingen nå måtte ansees som en etablert og holdbar metode i medieforskningen. Boken var ment som en hjelp for studenter og forskere som skulle begynne å studere medienes fortid, uten nødvendigvis å ha studert historiefaget tidligere. Mer enn noen annen er det derfor Hans Fredrik Dahl som har hentet den historiske metoden fra historiefaget og tatt den med inn i medieforskningen.

I det følgende skal jeg gi en kortfattet og forenklet tretrinns presentasjon av historisk metode, konkretisert til finnekunst, kildegransking og selve skriveprosessen. La oss ta dem etter tur.

Første fase: finnekunsten

Finnekunst er et morsomt ord. På fagspråket heter det «heuristikk». Det betyr rett og slett evnen og viljen til å finne frem til nye kilder, tettest mulig knyttet til de personene og hendelsene det gjelder, altså det vi kaller primærkilder. La meg ta et nærliggende eksempel. Da Dahl og jeg skulle skrive bind 3 av NRKs historie, trengte vi stoff fra Hans Jacob Ustvedts tid som kringkastingssjef i NRK, altså kilder fra årene 1962–72. Dem fant Dahl hjemme hos hans enke, som fortsatt levde. Der lå Ustvedts egne håndskrevne dagbøker fra hans tid som NRK-sjef. Dette var ikke en privat dagbok over familiens hendelser, men en profesjonell dagbok fra hans yrkesliv. Innførslene var satt inn om løpende, aktuelle saker, med dato og år. Dagbøkene inneholdt et vell av innside-detaljer direkte fra NRK-sjefens egen hånd, og de handlet om den mest kontroversielle epoken i NRK etter krigen. Ingen andre forskere kjente til disse dagbøkene. De var altså uberørt av forskerhender og dermed gull verdt for oss som skulle skrive NRK-historie om disse dramatiske årene, som endte med den vanskelige EF-striden i 1972. Ustvedts dagbok er et godt eksempel på en primærkilde fra en sentral aktør.

Primærkilder trenger likevel ikke alltid å ha en slik karakter, for hva som skal regnes som primærkilder, avhenger av problemstillingen. Hvis den dreier seg om hva avisene skrev og mente om et emne, vil avis-

Programbladet, NRKs offisielle oversikt over programmer og sendetider (her avbildet nr. 39 1972) kan være en nyttig kilde for mediehistorikere som forsker på radio og TV.

ene selv være primærkilder. De kan man i dag enkelt studere – delvis direkte på nettsidene deres (som *Aftenposten, VG* og *Dagbladet*), eller på mikrofilm i Nasjonalbiblioteket. Gjelder problemstillingen radioen, vil radioens programmer bli en viktig kilde, og de ligger i dag arkivert i Nasjonalbiblioteket. *Programbladet* er en nyttig kilde både til radio og TV, siden bladet viser hva begge medier har sendt hver eneste dag. Bladet inneholder også artikler om programserier og enkeltprogrammer. Gjelder problemstillingen TV-mediet og hvordan det dekket ulike saker, må man finne frem til relevante TV-programmer om emnet. Hvis det her gjelder 1960- eller 1970-årene, betyr det at TV-programmene ikke nødvendigvis er bevart. På den tiden tok man opp programmer på store videobånd. De var så dyre at man brukte dem flere ganger, og dermed slettet man hele tiden de programmene som allerede lå på båndene. Derfor har store deler av eldre norsk TV-historie dessverre gått tapt for ettertiden. Kommer man opp i en slik

15 Dahl 2004

Bildet er fra den såkalte EF-natten 25. september 1972, da hele Norge fulgte opptellingen av folkeavstemningen om EF gjennom NRK-fjernsynets direktesending fra Studio 1 på Marienlyst. Foran sitter programlederne Lars-Jacob Krogh og Geir Hellesjen, samt en valgmedarbeider i NRK (ikke navngitt). Selve tv-sendingen er faktisk ved en feil ikke blitt bevart i NRKs arkiver. (Foto: Enok Skau/VG/Scanpix).

situasjon som forsker, må man heller basere seg på sekundære kilder og få mest mulig ut av dem, slik som produksjonsdokumenter, avisomtaler, intervjuer eller liknende. Fra 1980- og -90-årene og fremover kan vi dog regne med at samtlige radio- og TV-programmer er bevart. Nasjonalbibliotekets Kringkastingsarkiv har i dag en stor og systematisk samling radio- og TV-programmer, og de blir bare mer og mer interessante ettersom tiden går. Mediene er i dag i ferd med å få status som vår nye kulturhistorie, rett og slett. I tillegg legger NRK ut stadig flere TV-programmer i arkiv-delen på sine nettsider. NRK har faktisk som målsetting å legge ut hele TVs programarkiv der – det dreier seg om titusenvis av programmer. Det vil gjøre det mye lettere for studenter og forskere å få tilgang til det historiske materialet som TV-programmene nå er i ferd med å bli. Og programmenes status er åpenbar: Det var dette hele folket så. TV er befolkningens nasjonale felleseie, og dets bilder hører til landets felles hukommelse.

Hva gjør man så om man skal skrive om et TV-program som ikke er bevart? Her er et eksempel. Det ble min oppgave å skrive om den såkalte EF-natten den 25. september 1972, da hele Norge fulgte opptellingen av folkeavstemningen om EF gjennom NRK-fjernsynets direktesending fra Studio 1 på Marienlyst. Denne sendingen var selvfølgelig norgeshistorie. Problemet var bare at opptaket ikke var bevart. Ved en feil var denne sendingen faktisk blitt slettet i NRKs arkiv. Rykter har gått om at ja-folkene ville forhindre at nei-sidens seier i EF-kampen ble bevart for ettertiden, men det er nok kun et rykte. Hvordan denne slettingen kunne skje, ble derfor en historie i seg selv. For meg ble spørsmålet hvordan jeg skulle kunne gi en vitenskapelig og dokumentert fremstilling av denne TV-sendingen når den ikke lenger fantes. Situasjonen kunne virke umulig, men det var den ikke. Det viste seg nemlig at det fantes

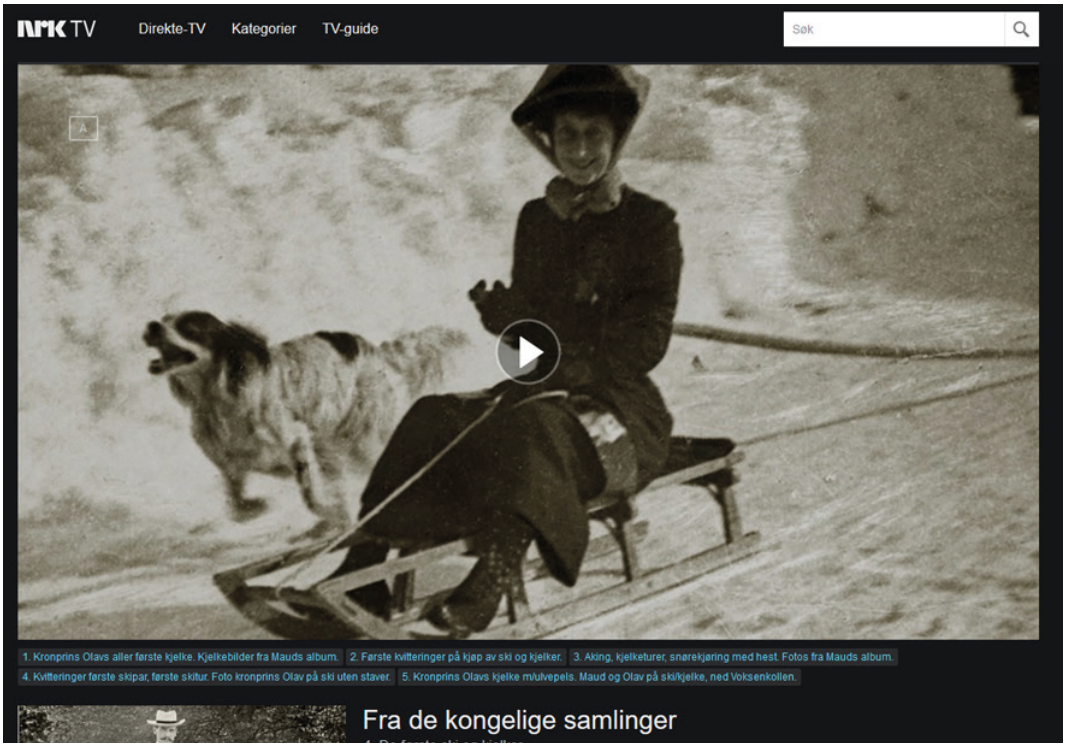

NRK har som målsetting å legge ut hele TVs programarkiv på sine nettsider – det dreier seg om titusenvis av programmer. Arkivet vil bli en uunnværlig ressurs for studenter og forskere. Her ser vi dronning Maud i 1905. (Foto: Skjermbilde fra nrk.no)

en nøyaktig og ordrett utskrift av hele TV-sendingen. Den var ment som grunnlagsdokument for den svenske professoren Jörgen Westerståhl, som hadde fått i oppdrag av kringkastingssjef Torolf Elster å forske på NRKs dekning av EF-striden. Utskriften inneholdt alt som ble sagt i løpet av sendingen, og fylte 155 sider. Hvert eneste ord var med, til og med hver eneste lokale prosentfordeling som ble presentert i løpet av sendingen. Denne utskriften ble min primærkilde. Ved hjelp av den kunne jeg dokumentere helt eksakt hva NRK hadde sendt denne natten. Jeg kunne til og med sitere enkelte ord og vendinger fra sendingen. Dermed kunne jeg rekonstruere helt nøyaktig hvordan ja- og nei-flertallet vekslet innbyrdes i de spennende timene rundt midnatt.[16]

Utskriften fra EF-natten og dagboken til Ustvedt er bare to eksempler på hva det betyr å finne primærkilder. Det hele begynner med at man er villig til å lete, deretter at man fortsetter å lete – selv om man kanskje ikke finner akkurat det man hadde ventet. Hvis man bruker fantasi, kreativitet og litt utholdenhet, så kommer gjerne belønningen i form av store mengder innsamlet materiale. Og da kommer vi til neste fase i arbeidet.

Andre fase: kildegranskingen

Når vi har fullført innsamlingen av kildematerialet og sitter der med stoffet, hva gjør vi da? Akkurat i dette stadiet inntreffer det ofte noe merkelig. Mange opplever at det er spennende å lete og samle inn stoff. Det kan lett bli en mani å drive jakt på avisutklipp, dokumenter, glemte filmopptak eller andre kilder som ingen før har brydd seg om. Det oppleves ofte som givende å lete etter slikt stoff. Men straks man

16 *Dahl & Bastiansen 1999: 466ff*

Digitalisering av aviser er en stor oppgave for bibliotek verden over. Dette materialet kan man få tilgang på via både mikrofilm eller også ofte direkte på internett, og fungerer som viktig kildemateriale for medieforskere. (Foto: Nasjonalbiblioteket)

har fullført innsamlingen, står man i overgangen til en ny fase i arbeidet. I samme øyeblikk som mange studenter endelig har funnet sine kilder og skal til å begynne å studere dem, så stopper det hele opp. De vet rett og slett ikke hvordan de skal behandle det de har samlet inn. De blir sittende og svette over papirbunkene, drukner i detaljer og har vanskelig med å komme seg videre. Nei, dette ligger visst ikke for meg likevel, sukker de – og så gir de opp. Derfor er det viktig å vite helt konkret hvordan man akkurat i dette øyeblikket kan komme seg videre.

Det første man bør gjøre etter at innsamlingen er fullført, er rett og slett å lese igjennom hele materialet. Legg stoffet i en bunke og begynn i den ene enden. Forskeren må nå sette seg ned og ta seg tid til å lese igjennom tekstene, eller høre og se programmene eller filmene – gjerne flere ganger. Når vi gjør dette, tar vi rollen som observatør – og her bør vi opptre så skarpsynt som mulig: Hva er det egentlig kildene forteller, eller viser? Forskeren bør legge merke til alt: Hva er vanlig i dette materialet, og hva er det spesielle? Hva er regelen, og hva er unntaket? Ofte er det en god hjelp å behandle stoffet kronologisk – det vil si å etablere en kronologi i hendelsesforløpet. Det er alltid slik at en hendelse kommer før en annen: A inntreffer før B. Det betyr at A kan være en (av flere) årsaker til B, men det betyr også at B ikke kan være årsak til A. Her ser vi betydningen av å ordne hendelsene kronologisk. Jeg har flere ganger trodd at jeg hadde oversikten over et hendelsesforløp, inntil jeg så studerte datoene nøyere. Det kunne da vise seg at rekkefølgen var helt motsatt av det jeg først hadde trodd. Da måtte jeg snu helt om på min mulige forklaring på det som hadde hendt. Et eksempel er forholdet mellom en TV-debatt om et kontroversielt emne og den samtidige presseomtalen

av det samme emnet. Hvis TV-programmet ble sendt før presseomtalen – og ble kommentert av avisene, kan vi kanskje betrakte TV-programmet som en årsak til pressedebatten som fulgte. I så fall har vi med fjernsynets opinionsskapende virkninger å gjøre, altså det at fjernsynet kunne påvirke dagsordenen i samfunnsdebatten. Hvis derimot pressedebatten kom først, så kan avisartiklene ha bidratt til at fjernsynet tok opp saken og lagde et debattprogram om det. I så fall skifter årsaksforholdet retning til det stikk motsatte. For å finne ut hvilken vei dette gikk, må vi studere datoene: De vil angi den korrekte kronologiske rekkefølgen, og følgelig hjelpe oss på vei i analysen. Her ser vi årsaken til at kronologi er så viktig i historien: Det er gjennom den at vi kan finne frem til årsaker og virkninger – noe som igjen er avgjørende hvis vi ønsker å forklare hvorfor noe har skjedd.

Kronologi er likevel ikke den eneste måten å inndele et materiale på. Man kan også dele det inn tematisk. Et materiale av ulike tekster kan innholdsmessig la seg inndele i ulike temaer. Da blir forskerens oppgave først å identifisere dem, og deretter studere hvert av dem etter tur, uten hensyn til den overordnede kronologien mellom emnene. Det går også an å kombinere kronologi og tematikk i det som noen ganger kalles for «krono-tematiske» analyser.

Forskerens inndeling av stoffet kronologisk eller tematisk er likevel bare et innledende stadium i kildearbeidet. Det viktigste er det som kommer etterpå: studiet av de konkrete kildene, den detaljerte gjennomgangen av dokumenter eller andre kilder, etter tur. Her må vi vite at det finnes to måter å lese historiske kilder på: Vi kan lese dem som *beretninger* eller som *levninger*. Dette er to nøkkelbegreper som er så viktige at de blir diskutert i alle historiefagets metodebøker.[17] Dette er selve kjernen i metoden, så la oss se nærmere på dem.

Når vi leser en kilde som *beretning*, er vi opptatt av hva den faktisk forteller. Da bruker vi kilden som informasjon om det som har skjedd. Vi leser den sympatisk, rett og slett for å finne ut hva den kan fortelle oss om hendelsene vi er interesserte i. Om vi for eksempel sitter med et eksemplar av *Aftenposten* fra første verdenskrig, la oss si fra 20. januar 1915, kan vi spørre: Hvilke krigshandlinger foregikk i Europa akkurat da? Å studere avisen med utgangspunkt i slike spørsmål er å lese kilden som beretning.

Hvis vi derimot leser kilden som *levning*, så spør vi etter hva kilden forteller om seg selv og sin egen tilblivelse. Det fremgår sjelden direkte av teksten, så her vi må vi lese mellom linjene. Vi er da på jakt etter den logikken eller den tankegangen som har skapt kilden – og den må vi formulere med egne ord. Dette innebærer at vi må skrive noe som strengt tatt går lenger enn det som eksplisitt står nevnt i kildene: Vi må tolke dem ut fra det vi ellers vet om situasjonen og konteksten. I eksempelet med *Aftenposten* ville det innebære at vi spør hvordan *Aftenposten* håndterte krigstelegrammene fra Europa på dette stadiet av krigen. Eller mer presist: Hva kan krigsnyhetene i *Aftenposten* fra 20. januar 1915 fortelle om hvordan avisen selv betraktet storkrigen på dette tidspunktet? Hvordan avslører nyhetsoppslagene avisens egne meninger i møte med verdenskrigens gru? Hva forteller krigsnyhetenes utforming om *Aftenpostens* egen oppfatning av krigen? Når vi stiller spørsmål på denne måten – altså bruker kilden til å belyse sin egen opprinnelse, så leser vi kilden som levning. Vi prøver da å finne ut noe av det som kilden skjuler, men som et våkent øye kan identifisere i språklige vendinger, overskrifter eller andre mer eller mindre synlige trekk ved kilden. Kilden sees da som et symptom på noe av det som ligger bak.

De fleste studenter klarer enkelt å lese kilder som beretninger, men de synes ofte det er vanskeligere å lese dem som levninger – i hvert fall første gang de gjør det. Det å lese kildene som levninger krever nemlig at man tør å *tolke* kilden, at man har opparbeidet seg innsikt i emnet, og at man så tør å sette den inn i en større sammenheng og trekke inn det som ligger bakenfor. Et godt bilde på dette er å tenke at man opptrer som detektiv, og at kilden er en gåte man skal belyse gjennom ens egen observasjonsevne. Vi må rett og slett lære oss å gjennomskue kildene. Vi må øve opp evnen til å se «gjennom» kildene til de bakenforliggende realitetene. Ofte vil det også innebære evnen til å gjennomskue de menneskene

17 *Langholm 1967, Dahl 1973, Kjelstadli 1992, Olden-Jørgensen 2013*

det gjelder – inkludert hvordan de fremstiller seg selv. For å klare dette er det til stor hjelp å etablere en kontekst rundt kilden, det vil si å se den i sammenheng med det man vet fra andre kilder. Å etablere en kilde som levning betyr derfor ofte at vi finner en passende kontekst – avisomtale, fotos eller referanser – i andre kilder.

Her er et helt konkret eksempel. Den 24. april 1940 sendte de tyske okkupasjonsmyndighetene, som nettopp hadde hærtatt Norge på vegne av Hitlers Tyskland, ut et skriv som het «Militære grunnsetninger for pressen.» Dette var et dokument som inneholdt en rekke nummererte bestemmelser som tyskerne nå gjorde til gjeldende retningslinjer for alle norske aviser. Alle norske avisredaktører ble bedt om å merke seg innholdet. Tyskerne forventet at pressen ville forholde seg lojal til de nye bestemmelsene. Det lå trusler om de «skarpeste motforholdsregler» overfor dem som unnlot å følge bestemmelsene.

Hvis vi leser dette dokumentet som beretning, spør vi rett og slett etter hvilke bestemmelser tyskerne innførte for norsk presse ved starten av okkupasjonen. For å svare på det er det bare å referere de ulike punktene. De forteller tydelig hvilke ordninger tyskerne nå innførte for avisene. For eksempel kunne avisene uten videre bruke alle nyhetstelegrammer som de fikk tilsendt fra NTB.

Hvis vi derimot leser dokumentet som levning, så er vi på jakt etter intensjonene som skjulte seg bak de konkrete bestemmelsene. Da stiller vi spørsmål av denne typen: Hvordan avslører dette dokumentet tyskernes tenkning om norsk presse under krigen? Hvilken rolle tenkte de at avisene skulle spille i det okkuperte Norge? Strengt tatt står det ikke noe direkte om dette i dokumentet. Det er derfor vi må lese teksten mellom linjene. Når vi gjør det, ser vi tydelig at de militære grunnsetningene var tyskernes strategi for å få kontroll over norsk presse. Dokumentet viser tydelig at tyskerne trodde de kunne skaffe seg kontroll over alle landets aviser gjennom en serie nummererte punkter. De trodde faktisk at det var mulig å få full kontroll over all informasjon som avisene sendte ut til befolkningen. Hver enkelt bestemmelse var et ledd i en strategi for å gjøre avisene til et tysk påvirkningsinstrument som skulle nazifisere den norske befolkningen. Lest som levning viser dette dokumentet altså hvordan tyskerne ville bruke avisene til ideologisk massepåvirkning av befolkningen, slik at den ville stille seg velvillig til okkupasjonen, Nazi-Tyskland og Hitler. Kort sagt: Dette var en strategi for hvordan avisene skulle bidra i nazifiseringen av Norge.

Når vi tolker dokumentet slik, leser vi det altså som levning. Vi tolker innholdet ut fra sammenhengen og finner frem til tankegangen som lå bak – selv om ideologisk massepåvirkning og nazifisering ikke er nevnt med et eneste ord i selve dokumentet.

Å tilegne seg historisk metode innebærer at man trener seg opp til å lese kilder *både* som beretninger og som levninger. De fleste studenter opplever dette som litt vanskelig i starten, men det går gjerne lettere etter hvert. Med mer trening kan man også oppnå evnen til å lese en kilde som beretning og som levning – samtidig. Det er akkurat det erfarne historikere gjør: De har trent seg opp til å lese kildene på en dobbelt måte, altså utviklet den grunnleggende ferdigheten det er å granske historiske kilder.

Når man på denne måten gjennomgår kildene som beretninger og som levninger, er det nyttig at man gjør notater underveis. Man noterer ned faktaopplysninger, navn, datoer eller påfallende sitater. Det er også fint om man noterer sine egne kommentarer, refleksjoner og analyser. Det er veldig nyttig senere i arbeidet.

Når man har gjort dette, sitter man til slutt med et kildemateriale som ikke bare er gjennomgått og bearbeidet, men også langt på vei analysert. Jeg vil anbefale at man oppretter egne lager-dokumenter på sin PC, og at man der fyller inn stoff fra de ulike kildene etter hvert som man gjennomgår dem. Når man så tar utskrift av alt dette, så sitter man med et grovsortert stoff, og da starter neste fase: å utforme den endelige fremstillingen.

Tredje fase: skriveprosessen

Den tredje fasen i arbeidet er å omforme det grovsorterte materialet til en endelig skriftlig fremstilling – enten sluttresultatet skal bli en semesteroppgave eller større arbeider som masteroppgaver eller avhandlinger. Uansett hvilke format man skal fylle, er utfordringen den samme: å gi stoffet en passende

skriftlig form. Men hvordan skal vi egentlig presentere det vi har funnet? Mange synes at dette er vanskelig og strever med å finne en passelig form til stoffet. Hvis de får konkrete tips om dette, kommer de imidlertid raskt over dette. Her er de tipsene jeg anbefaler mine studenter.

Å finne frem til en god og effektiv fremstillingsform er ikke noe utenpåklistret påheng til historisk metode, men faktisk en integrert del av selve forskerhåndverket.

Oppgavens utgangspunkt angis av problemstillingen. Det er viktig at man bruker tid på å formulere den så presist som mulig. I begynnelsen vil man kanskje bruke noen litt generelle formuleringer av den, men etter hvert som arbeidet går fremover, vil man ofte kunne spisse den stadig mer – og det er bra. Enhver undersøkelse bør begynne med det spørsmålet man ønsker å finne svar på. Spørsmålet trenger ikke å være komplisert. Det er helt greit å stille helt enkle spørsmål av typen «Hva skrev norske aviser om emnet x i periode y?». Mye faller på plass når man har formulert problemstillingen, for det er den vi styrer etter i resten av arbeidet.

Jeg anbefaler ofte en løsning der problemstillingen formuleres på to nivåer. Først reiser vi selve hovedproblemstillingen, som et overordnet spørsmål om det vi ønsker å finne svar på. Den bør angi emnet og gjerne ha en liten spissing i seg, samtidig som den også bør være vid. Deretter kan vi formulere underordnede del-problemstillinger, som alle bør være empirisk forskbare, og som hver for seg belyser ett aspekt av hovedproblemstillingen. De bør utformes slik at når man har svart på hver av dem, vil man også sitte med svaret på den overordnede problemstillingen. En fordel ved å innføre del-problemstillinger er at de kan hjelpe oss til å bestemme temaene for de hovedkapitlene som vi senere skal dele semesteroppgaven inn i. Forbausende ofte kan et stoff inndeles i tre del-problemstillinger. Deretter kan så den første del-problemstillingen behandles i kapittel 1, den andre i kapittel 2 og den tredje i kapittel 3. Dermed har vi allerede en plan som knytter problemstilling og disposisjon sammen. Det er alltid en fordel å gi en tekst en så klar og tydelig disposisjon som mulig, slik at man vet hvor hver enkelt del skal inn i helheten.

«Å finne frem til en god og effektiv fremstillingsform er ikke noe utenpåklistret påheng til historisk metode, men faktisk en integrert del av selve forskerhåndverket»

En disposisjon er altså planen som angir oppgavens struktur. Først kommer en innledning, der hensikten er å reise den problemstillingen vi ønsker å belyse. Vi bør begrunne hvorfor emnet er interessant og gjerne komme med noe bakgrunnsstoff. Hvis vi har underdelt problemstillingen i del-problemstillinger, bør de også presenteres i innledningen. Det hører også med å presentere de kildene man har gjennomgått, og hva som kjennetegner det undersøkte materialet. Som regel hører det også med til innledningen å redegjøre for den metoden man har brukt. Innledningen bør likevel gjøres så kort som mulig; den er bare en portal inn til det som siden skal komme, den er ikke selve undersøkelsen.

Hvis vi bruker tre del-problemstillinger, er det som sagt nærliggende at man deler stoffet som skal besvare dem, inn i tre hovedkapitler. Ja, det er faktisk utrolig hvor ofte et stoff lar seg dele i tre. En slik kapittelinndeling bør bygges opp slik at det blir en tematisk progresjon mellom kapitlene. Kapittel 1 vil da inneholde grunnleggende bakgrunnsstoff, den historiske konteksten eller forklaringen på et fenomen eller et begrep. Med kapittel 2 tilfører vi så emnet en ny dimensjon med ytterligere viten. De mest sammensatte eller kompliserte spørsmålene får sin plass i kapittel 3. Det er i kapittel 3 at undersøkelsen når sitt mål, for dette er den mest avanserte delen av studien. De to første kapitlene er bare byggesteiner som er nødvendige for å komme frem til kapittel 3. Derfor kan hvert kapittel gjerne gjøres litt lengre enn det foregående. Kapittel 1 er kort, kapittel 2 litt lengre og kapittel 3 lengst.

Til slutt føyer vi til en avslutning. Det blir ekstra elegant hvis man utformer den slik at den først tar opp igjen hver del-problemstilling og gjengir kort hvilke svar man har funnet på dem – før man så besva-

rer selve hovedproblemstillingen helt til slutt. På denne måten får man en semesteroppgave der alle delene av teksten henger godt sammen og begrunner hverandre. Leseren møter problemstillingen helt i begynnelsen, men må lese igjennom alle delene før teksten gir sitt endelige svar – i avslutningens aller siste setninger.

Slik får man en veldig effektiv disposisjon, der alle delene peker på hverandre: innledning, hovedkapitler og avslutning. Det er bra å gjøre disposisjonen så enkel og oversiktlig som mulig, med færrest mulige tekstnivåer. Det holder som regel med to nivåer i teksten: hovedkapitlene og ett undernivå med avsnitt som gis egne mellomtitler.

Med en slik disposisjon gjenstår det da bare å utforme stoffet med ord, altså å gi det hele en skriftlig form. Erfarne historikere – og mediehistorikere – er ofte svært bevisste på hvordan de uttrykker seg rent språklig. Jeg liker å karakterisere skrivearbeidet slik: Selv om vi arbeider *i dag* og utforsker *fortiden*, så skriver vi for *fremtiden*. Det å skrive for fremtiden innebærer å søke en litt tidløs stil, uten et eksplisitt «nå» i teksten. En historisk studie av mediene bør formes slik at den skal kunne leses om flere tiår og fortsatt være like interessant. Da blir den et langsiktig bidrag til kunnskapen – det jeg liker å kalle «slitesterk kunnskap» – som ikke mister sin interesse straks det dukker opp enda flere nye medier.

«En historisk studie av mediene bør formes slik at den skal kunne leses om flere tiår og fortsatt være like interessant. Da blir den et langsiktig, slitesterkt bidrag til kunnskapen»

Når man skriver semesteroppgave, er det ikke nødvendig å bruke jeg-form: En slik tekst er en vitenskapelig undersøkelse i et lite format. Den skal gi studenten trening i å arbeide vitenskapelig med metode og materiale. Dette er noe helt annet enn å skrive norsk stil eller et personlig essay. Det å utforme en vitenskapelig tekst er egentlig noe litt selvutslettende: Man skal la stoffet selv tre frem, legge frem kjensgjerninger og innsamlede data, presentere hva ulike parter har sagt og gjort, og holde seg selv tilbake. Forskeren er den som analyserer, forklarer og prøver å forstå, men er ikke selv noen hovedperson. Det blir feil hvis forskeren retter fokuset mot seg selv. Derfor gjør det seg best om man benytter en upersonlig skrivestil, uten ordet «jeg» i teksten. Unntaket er når man begrunner sitt valg av problemstilling, da kan det noen ganger oppleves som riktig å skrive «jeg».

Så kommer vi til selve skrivingen. Når man begynner på den, bør man ikke være altfor kritisk mot seg selv. Starten på skrivearbeidet kan være en sårbar fase, så det viktigste akkurat da er bare at man kommer i gang. Hvis selvkritikken er for sterk i denne fasen, så pådrar man seg skrivesperre – og da stopper det hele opp. Det beste er derfor å se med stor velvilje på de første tekstene man skriver, og deretter la seg inspirere av at det nå begynner å vokse frem tekst. Inntil videre skal man bare godta at teksten er ufullstendig og svak. Det viktigste akkurat da er å komme inn i en skapende flyt der man hele tiden skriver ny tekst. Etter hvert som teksten vokser, skal man så gradvis skru på selvkritikken. Først når man sitter med store tekstmengder, kan man begynne å gjennomgå dem med høyere grad av selvkritikk – fra strukturen i helheten og ned til de minste detaljene i språket.

I denne fasen skal man hele tiden være villig til å revidere og forandre. Ofte kan hjernen finne helt nye kombinasjonsløsninger på ting man har strevd med en stund – og da blir det ofte bedre enn det man først tenkte seg. Når man sitter med en tekst som begynner å nærme seg fullføring, kan man så endelig mobilisere all den selvkritikken man har. Nå er tiden inne til å ta teksten for seg bit for bit – og tvile på alt. Hvis man etter en slik prøving står igjen med en tekst som man fortsatt tror på, både ideen og resultatene, da er teksten på det nærmeste ferdig. For min egen del har jeg – sent i skrivingen – utsatt alle mine tekster for harde runder med selvkritikk, og det er bare hvis de består den testen, at jeg mener de holder mål. Ofte vil en tekst ha godt av å bli liggende en stund, slik at man kan se den med friske øyne igjen – men om man ikke har tid til det, bør man i sluttfasen prøve å møte teksten med et så årvåkent og kritisk blikk som mulig hver eneste nye dag man skrur på PC-en.

Et godt ideal er å skrive så enkelt som overhodet mulig. Det er ikke nødvendig å bruke et tungt og oppstyltet språk for å virke akademisk. Det kan fort virke jålete og er vanligvis helt unødvendig. Et enkelt og presist språk er godt nok. De beste tekstene er de som gjennom sin klarhet demonstrerer at forfatteren forstår sitt emne og hva det handler om. Men selv om språkføringen er enkel, trenger ikke innholdet å være det. Et enkelt språk kan gjerne kombineres med et komplisert innhold. Et innhold kan ha mange fasetter og faktorer som alle må veies og vurderes på kryss og tvers i forhold til hverandre. Det er en interessant spenning mellom hvor enkelt det er mulig å skrive rent språklig samtidig som man lar stoffet beholde sin kompleksitet. Når man skriver slik, så lager man en tekst som *gir* mye og *krever* lite. Da vil den kommunisere godt med sine lesere. Man kan gjerne tenke seg at man skriver sin semesteroppgave for en vanlig, interessert leser, og ikke for spesialister.

Når vi utformer den endelige teksten, vil vi i noen deler av den gjengi kilder, fakta og sitater, mens vi i andre deler reflekterer over våre funn og drøfter dem. Slik vil teksten veksle mellom kjensgjerninger og analyser. Disse siste bør vi utforme så skarpsindige som overhodet mulig. Det betyr at vi må ha både nærhet og distanse til stoffet. Vi må ha innlevelse og faktakunnskap, men også evnen til å se det hele litt fra siden. Når vi skriver slike drøftende eller analyserende passasjer, bør vi passe på at vi ikke blir unødig polemiske. Vi bør være forsiktige med å blande polemikk inn i fremstillingen, det vil si: legge våre egne private meninger inn i teksten. Teksten skal være forskning og fagstoff, ikke et debattinnlegg med våre egne personlige meninger. Dette gjelder enda mer når emnet er kontroversielt. Debatt mellom ulike oppfatninger oppstår likevel – og det er bra – men de finner gjerne sted i andre fora, slik som på seminarer, konferanser eller gjennom den løpende offentlige debatten i mediene.

«Vi må ha både nærhet og distanse til stoffet. Vi må ha innlevelse og faktakunnskap, men også evnen til å se det hele litt fra siden»

Hvis du er i tvil om hvordan du skal gå frem under arbeidet, kan det være lurt å se hvordan andre har gjort det. Et godt tips er å studere andre semesteroppgaver, relevante fagartikler og bøker, og se om du kan bruke dem som modell for ditt eget arbeid. Det kan ofte være inspirerende å se hvordan andre har løst liknende oppgaver. Som student kan du søke etter tidligere semesteroppgaver på ditt nærmeste høyskole- eller universitetsbibliotek eller på nettet. Det finnes også mange artikkelsamlinger og tidsskrifter der man kan finne artikler til inspirasjon.

Den morsomste delen av arbeidet er ofte når man ser at oppgaven helt konkret begynner å ta form, altså når stoffet begynner å falle på plass, både gjennom disposisjonen og via språkføringen. I denne fasen er det mange som opplever gleden over å utforme sitt stoff til endelig tekst ved å proporsjonere de ulike delene i forhold til hverandre. Kunsten å utforme et stoff har ofte med sansen for proporsjoner å gjøre. Det kan også ligge dramaturgiske og fortellermessige elementer i formen, men viktigst er det likevel å finne en form som kler stoffet og som bidrar til å ordne teksten for dem som siden skal lese den.

Når skriveprosessen er fullført og alt dette er gjort, gjenstår bare noen avsluttende runder med korrektur. Mange undervurderer hvor lang tid dette etterarbeidet tar, men det er viktig å få rettet skrivefeil og samkjørt all intern nummerering, lage felles standard for referanser og få satt opp kildeliste og litteraturliste – den siste i alfabetisk rekkefølge. Alle disse tingene hører til semesteroppgavens – eller avhandlingens – formelle ytre trekk, men de må også være på plass. Underveis i det hele kan man more seg med å finne frem til en interessevekkende tittel – gjerne en hovedtittel med en forklarende undertittel. Deretter er oppgaven ferdig og klar til innlevering.

Målet

Hvorfor skal vi så drive med historiske studier av mediene? Hvilken begrunnelse kan vi egentlig gi for å bruke tid på det? Svaret er ingen selvfølge. Det er flere grunner til at fortidens medier og kommunikasjoner

er interessante for oss i dag. For det første omgir vi oss i dag med flere medier enn noensinne, og de griper langt inn i våre liv hver eneste dag. Samtidig er det fortsatt begrenset hvor mye vi egentlig forstår av deres betydning. Medieforskningen er et forsøk på å gi svar på det og på å øke vår forståelse for hva som skjer rundt oss. Det samme gjelder når vi ser på mediene bakover i tid. Dels forteller historiske studier av mediene hva som ble lest, hørt og sett, og hvilke meninger som ble spredt gjennom ulike kommunikasjonsmidler på ulike tidspunkter opp gjennom tiden. Tenk bare på hvilken enorm betydning trykkekunsten fikk i tiden etter Gutenberg, ikke minst for spredningen av kunnskap og meninger i skrifter, bøker og aviser. Mer enn 500 år etter diskuteres den fortsatt som en av de største landevinninger i menneskehetens historie.[18]

Detaljene om trykkekunstens betydning – eller alle de senere endringene i vår måte å kommunisere på fra telegrafen til sosiale medier – er slett ikke så selvfølgelige som vi kanskje skulle tro. Begrunnelsen for å studere fortidens medier er egentlig ganske enkel: De knyttet folk sammen og påvirket situasjonene de befant seg i. De kanaliserte kunnskap og meninger mellom mennesker på nye måter, ut fra sine teknologiske betingelser på måter som – antakelig – har påvirket menneskehetens historie i langt høyere grad enn vi egentlig er klar over.[19] Derfor er det bare gjennom å avdekke hvordan kommunikasjonsmidlene våre har virket gjennom tidene, at vi kan begynne å forstå mer av deres grunnleggende betydning. Mitt inntrykk er at hvis vi utelater mediene fra historien, så skaper vi lett et statisk inntrykk av hvordan tingene skjedde. Hvis vi derimot inkluderer dem i våre beskrivelser, så får vi straks et langt mer dynamisk bilde av hendelsene. Da ser vi hvordan aktørene fulgte nyhetene i aviser, radio eller TV, brukte telegraf, telefon eller mobiltelefon – kort sagt: brukte sin tids måter til å orientere seg på. Ved å studere hvordan historiske hendelser ble tatt opp og dekket av mediene i tiden, forstår vi også mer av hvordan folk oppfattet dem, mens de skjedde. Her er det bare å nevne et årstall – 1814, 1905, 1940 osv. – og straks kan vi begynne å spørre hvilken rolle mediene spilte.

«Fortidens medier knyttet folk sammen og kanaliserte kunnskap og meninger mellom mennesker, ut fra sine teknologiske betingelser på måter som – antakelig – har påvirket menneskehetens historie i langt høyere grad enn vi egentlig er klar over»

Ser vi nærmere på dette, finner vi at de moderne mediene (massepresse, foto, film, telegraf osv.) fikk sitt internasjonale gjennombrudd på slutten av 1800-tallet, mens medieforskningen i Norden egentlig ikke startet opp for alvor før i 1970-årene. Det gikk med andre ord omtrent hundre år fra medienes moderne gjennombrudd frem til nordiske forskere begynte å interessere seg for dem. I hele denne tiden var det egentlig ingen som kunne si noe presist om hvilken betydning mediene hadde, selv om de nådde millioner av mennesker hver eneste dag. Derfor har vi fått et *etterslep* av manglende kunnskap om denne tiden. Først nå i de siste par tiår har vi begynt å få historisk forskning som fyller noen av hullene i denne perioden, men fortsatt er det mye vi ikke vet. De vestlige landenes vei inn i det moderne industrisamfunnet og medienes historiske rolle i denne prosessen gjennom sin betydning for hverdagsliv, kultur, politikk og demokrati er fortsatt et nokså lite utforsket emne i norsk og nordisk medieforskning, i stor kontrast til for eksempel USA, som har en langt sterkere tradisjon for historisk medieforskning enn Norden.[20]

De studiene vi har i dag, viser ofte hvordan samfunnsforholdene i et land preger utformingen av mediene i landet, slik som i opprettelsen av kringkastingsinstitusjoner i de nordiske landene. Så begynner mediene å virke, og etter hvert begynner de – gjennom sin teknologi – å virke tilbake på samfunnet. Vi

18 *Se Eisenstein 1983.*

19 *Se Crowley & Heyer 1991.*

20 *Emery, Emery & Roberts 2000, Start and Sloan 1988, Sloan 2014, Kovarik 2011, Fellow 2015*

Bildet viser øyeblikket da den øst-tyske pressetalsmannen Günter Schabowski uforvarende kommer med nyheten om at DDR-regimet åpnet grensene mot Vest-Tyskland - og slik altså åpnet selve Berlinmuren. (Foto: youtube.com)

kan ofte se hvordan mediene virker tilbake på sine omgivelser og – i enkelte tilfeller – faktisk også har bidratt til utfallet av de realhistoriske hendelsene. Et eksempel er Vidkun Quislings statskupp den 9. april 1940, som han begikk foran mikrofonen i radiostudioet til NRK. Det er umulig å beskrive historien om denne dagen uten å ta med denne radioerklæringen.[21] Et annet eksempel er Berlinmurens fall den 9. november 1989. Det er ikke mulig å forklare hvordan dette skjedde, uten å trekke inn den østtyske pressetalsmannen Günther Schabowski og hans pressekonferanse, som ble sendt direkte i DDR-fjernsynet kl. 18 den kvelden. Der kom han uforvarende med nyheten om at regimet åpnet grensene mot Vest-Tyskland – og altså åpnet selve Berlinmuren.[22] Slike tilfeller illustrerer dramatisk hva et medium kan bety i tilspissede situasjoner, men vi kan likevel ikke si at dette gjelder som et generelt mønster for alle medier hele tiden. Vi må passe på slik at vi hverken overvurderer eller undervurderer medienes betydning, og det er en utfordring. Det er derfor vi må undersøke mediene nærmere i hvert enkelt tilfelle – slik vi gjør når vi studerer dem, ideografisk og historisk.

Målet med å utføre historiske studier av mediene må være et sluttresultat som er like godt som ellers i forskningen – altså minst på linje med kvaliteten i vanlig historieforskning, selv om emnet gjelder mediene. Vi kan altså ikke redusere kravene til arbeidets vitenskapelig kvalitet fordi det dreier seg om mediene. Medieforskning og mediehistorie har ikke lavere kvalitetskrav enn andre fagfelt. Hvis vi mente det, ville det være å innføre en slags «historie light»-versjon, som er begrunnet i at vi kaller oss medievitere eller medieforskere. En slik redusert faglig standard er ikke holdbar. Med andre ord: Det som gjør mediehistorie til god forskning, vil være mye av det samme som gjør annen historieforskning god. Det målet vi må sette oss, er at vår forskning om medienes historie og deres betydning i fortidens kultur og samfunn må bli regnet som fullgod historisk forskning – også av profesjonelle faghistorikere. Noe annet ville være å ha

21 *Dahl 1978*

22 *Steinmetz 2004*

for lave ambisjoner. Skal vi pretendere å drive vitenskap, kan ikke målet settes lavere enn det. Vi kan altså ikke operere med en egen «medieviter»-standard som bare holder mål innenfor medievitenskapen, men som sees ned på i andre historiske fagmiljøer. Det vi gjør, må være godt nok, også sett utenfra. Hvis arbeidet vårt er godt nok, vil det bli brukt og sitert av andre forskere – også av historikere. Da vil resultatene våre komme til nytte i nye sammenhenger. Slik kunnskap vil også kaste aktuelle perspektiver rett inn i vår egen samtid her og nå. For hvis vi forstår mer av hvordan medieformene har virket i kultur og samfunn og bragt oss dit vi er i dag, så står vi kanskje også bedre rustet til å møte de utfordringene som ligger foran oss.

Kilder:

Ekstrand, E. (2015). «Tilbakeblikk på arbeidsgruppen for mediehistorie ved Nordmedia-konferansene.» Upublisert notat

«Militære grunnsetninger for pressen», 24. april 1940

Litteratur:

Briggs, A. og Burke, P. *A. (2002). Social History of the Media.* Cambridge: Polity

Bull, E. (1929). *Den moderne pressen som historisk kilde*. Oslo: Scandia

Chapman, Jane (2005). *Comparative Media History: An Introduction: 1789 to the Present.* Cambridge: Polity Press

Cronqvist, M. (red. mfl.) (2014). *Mediehistoriska vändningar.* Mediehistoriskt arkiv. Lund: Universitetet i Lund

Crowley, D. og Heyer P. (red. 1991). *Communication in History. Technology, Culture & Society*. New York og London: Longman

Dahl, H. F. (1978). *Dette er London. NRK i krig 1940–1945.* Oslo: Cappelen

Dahl, H. F. (1990). «Forske i NRK?». Levende bilder (3) s. 125–137.

Dahl, H. F. (1994). «The Pursuit of Media History». Media, Culture & Society (16). London: Sage

Dahl, H. F. (2000). «Den mediehistoriske metoden – finnes den?». *Norsk Medietidsskrift* (2/2000).

Dahl, H. F., Bastiansen H. G. (1999). *Over til Oslo. NRK som monopol 1945–1981.* Oslo: Cappelen

Dahl, H. F. (2004). *Mediehistorie. Historisk metode i mediefaget.* Oslo: Cappelen Damm

Dahl, O. (1973). *Grunntrekk i historieforskningens metodelære.* 2. utgave 1988. Oslo: Universitetsforlaget

Dahl, O. (1990). *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre.* Oslo: Universitetsforlaget

Diesen, J.A., Helseth, T. og Iversen G. (2016). *Den levende fortiden. Filmhistorie og filmhistoriografi.* Oslo: Universitetsforlaget

Drotner, K. (2011). *Mediehistorier.* Fredriksberg: Samfundslitteratur

Eisenstein, E. (1983). *The Printing Revolution in Early Modern Europe.* Cambridge: Cambridge University Press

Emery, M., Emery E. og Roberts N. (2000). *The Press and America. An Interpretative History of the Mass Media.* Boston: Allyn & Bacon

Fellow, A. R. (2015). *American Media History.* Tredje utgave. Boston: Wadsworth

Hellevik, O. (1987). *Forskningsmetode i sosiologi og statsvitenskap.* Oslo: Universitetsforlaget

Iggers, G. G. (1997*). Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge.* Middletown: Wesleyan University Press

Kjeldstadli, K. (1992). *Fortida er ikke lenger hva den en gang var.* Oslo: Universitetsforlaget

Kovarik, B. (2011). *Revolutions in Communications. Media History from Gutenberg to the Digital Age.* New York: Continuum

Langholm, S. (1967). *Historisk rekonstruksjon og begrunnelse. En innføring i historiestudiet.* 2. utgave, 1989. Oslo: Dreyer forlag

Olden-Jørgensen, S. (2013). *Til kilderne! Introduktion til historisk kildekritik.* København: Gads forlag

Sloan, W. D. (red.) (2014). *The Media in America: A History.* Niende utgave. Northport: Vision Press

Startt, J. D. og Sloan, W. D. (1989). *Historical Methods in Mass Communications*

Steinmetz, R. (2004). «The Opening of the Berlin Wall on 9 November 1989, and East-West Television Cooperation». *Historical Journal of Film, Radio and Television* 24 (3), s. 465–482.

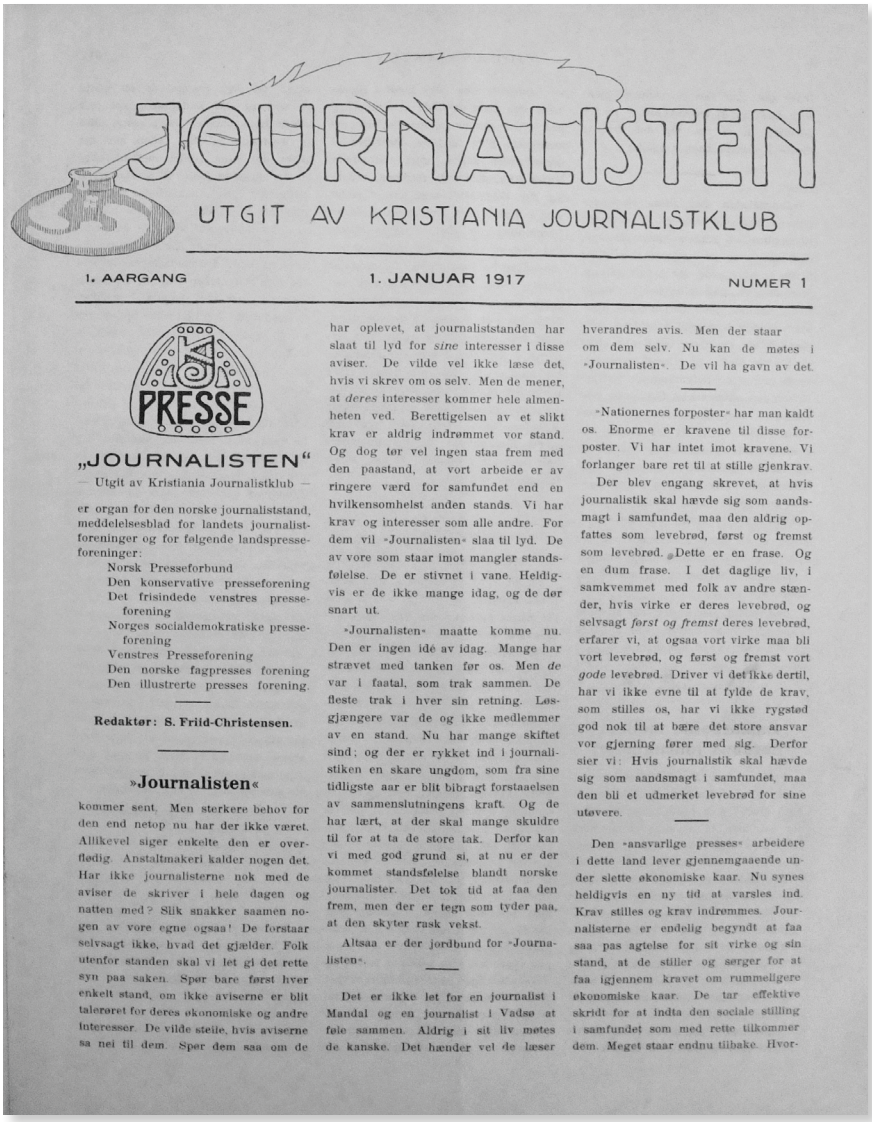

JOURNALISTEN

UTGIT AV KRISTIANIA JOURNALISTKLUB

1. AARGANG — 1. JANUAR 1917 — NUMER 1

PRESSE

„JOURNALISTEN"

— Utgit av Kristiania Journalistklub —

er organ for den norske journaliststand, meddelelsesblad for landets journalistforeninger og for følgende landspresseforeninger:

Norsk Presseforbund
Den konservative presseforening
Det frisindede venstres presseforening
Norges socialdemokratiske presseforening
Venstres Presseforening
Den norske fagpresses forening
Den illustrerte presses forening.

Redaktør: S. Friid-Christensen.

»Journalisten«

kommer sent. Men sterkere behov for den end netop nu har der ikke været. Allikevel siger enkelte den er overflødig. Anstaltmakeri kalder nogen det. Har ikke journalisterne nok med de aviser de skriver i hele dagen og natten med? Slik snakker saamen nogen av vore egne ogsaa! De forstaar selvsagt ikke, hvad det gjælder. Folk utenfor standen skal vi let gi det rette syn paa saken. Spør bare først hver enkelt stand, om ikke aviserne er blit taleløret for deres økonomiske og andre interesser. De vilde steile, hvis aviserne sa nei til dem. Spør dem saa om de har oplevet, at journaliststanden har slaat til lyd for *sine* interesser i disse aviser. De vilde vel ikke læse det, hvis vi skrev om os selv. Men de mener, at *deres* interesser kommer hele almenheten ved. Berettigelsen av et slikt krav er aldrig indrømmet vor stand. Og dog tør vel ingen staa frem med den paastand, at vort arbeide er av ringere værd for samfundet end en hvilkensomhelst anden stands. Vi har krav og interesser som alle andre. For dem vil »Journalisten« slaa til lyd. De av vore som staar imot mangler standsfølelse. De er stivnet i vane. Heldigvis er de ikke mange idag, og de dør snart ut.

»Journalisten« maatte komme nu. Den er ingen idé av idag. Mange har strævet med tanken før os. Men *de* var i faatal, som trak sammen. De fleste trak i hver sin retning. Løsgjængere var de og ikke medlemmer av en stand. Nu har mange skiftet sind; og der er rykket ind i journalistiken en skare ungdom, som fra sine tidligste aar er blit bibragt forstaaelsen av sammenslutningens kraft. Og de har lært, at der skal mange skuldre til for at ta de store tak. Derfor kan vi med god grund si, at nu er der kommet standsfølelse blandt norske journalister. Det tok tid at faa den frem, men der er tegn som tyder paa, at den skyter rask vekst.

Altsaa er der jordbund for »Journalisten«.

Det er ikke let for en journalist i Mandal og en journalist i Vadsø at føle sammen. Aldrig i sit liv møtes de kanske. Det hænder vel de læser hverandres avis. Men der staar om dem selv. Nu kan de møtes i »Journalisten«. De vil ha gavn av det.

»Nationernes forposter« har man kaldt os. Enorme er kravene til disse forposter. Vi har intet imot kravene. Vi forlanger bare ret til at stille gjenkrav.

Der blev engang skrevet, at hvis journalistik skal hævde sig som aandsmagt i samfundet, maa den aldrig opfattes som levebrød, først og fremst som levebrød. Dette er en frase. Og en dum frase. I det daglige liv, i samkvemmet med folk av andre stænder, hvis virke er deres levebrød, og selvsagt *først og fremst* deres levebrød, erfarer vi, at ogsaa vort virke maa bli vort levebrød, og først og fremst vort *gode* levebrød. Driver vi det ikke dertil, har vi ikke evne til at fylde de krav, som stilles os, har vi ikke rygstød god nok til at bære det store ansvar vor gjerning fører med sig. Derfor sier vi: Hvis journalistik skal hævde sig som aandsmagt i samfundet, maa den bli et udmerket levebrød for sine utøvere.

Den »ansvarlige presses« arbeidere i dette land lever gjennemgaaende under slette økonomiske kaar. Nu synes heldigvis en ny tid at varsles ind. Krav stilles og krav indrømmes. Journalisterne er endelig begyndt at faa saa pas agtelse for sit virke og sin stand, at de stiller og sørger for at faa igjennem kravet om rummeligere økonomiske kaar. De tar effektive skridt for at indta den sociale stilling i samfundet som med rette tilkommer dem. Meget staar endnu tilbake. Hvor-

Journalistens første nummer, 1917

Redaksjonen og eierne i fagbladet Journalisten:

Fra budbringer til kritisk medievokter

Kathrine Geard
Journalist, fotograf og forfatter
kathrinegeard@gmail.com

Leif Gjerstad
Journalist og forfatter
leif.gjerstad@gmail.com

Dragkamp om rolle og profil, konflikt om slagside og interesser, strid om eierskap og styreledelse har formet den redaksjonelle friheten i fagbladet Journalisten.

Gjennom 100 år har *Journalisten* vært medlemsblad for og utgitt av vekslende organisasjoner, Kristiania Journalistklub, Oslo Journalistklubb, Norsk Presseforbund, Norsk Journalistlag og Norsk Redaktørforening i fellesskap, og siden 1984 av Norsk Journalistlag aleine.

Skillet mellom redaktør og eier var lenge vagt i fagpressen, der redaktørrollen tradisjonelt har vært en tillitsmannsrolle. Derfor fikk heller ikke fagbladene innpass i Norsk Presseforbund (NP) før Den Norske Fagpresses Forening (DNFF) gjorde Redaktørplakaten obligatorisk for sine medlemmer i 1996. Idealene som er formulert i Redaktørplakaten, ble først avtalt tilbake i 1953 mellom Norsk Redaktørforening og Norske Avisers Landsforening (nå Mediebedriftenes Landsforening).

Som fagblad har *Journalisten* vært i en spesiell posisjon med eiere som i takt med utviklingen av faget omfavnet prinsippene om redaksjonell uavhengighet. Samtidig har de fleste redaktørene hatt bakgrunn fra utgiverorganisasjonene og kanskje vært like opptatt av å styrke fellesskap og stand som å bedrive kritisk journalistikk.

I perioder ser det ut til at forholdet mellom eier og redaksjon har utviklet seg i fred og fordragelighet. Men det har hele tida vært diskusjon og tautrekking om bladets innhold og profil, og fra tid til annen har det blusset opp åpen strid mellom redaktør og eierrepresentanter.

Samlet journaliststanden

Da Kristiania Journalistklub (KJ) tok initiativ til å starte *Journalisten*, var tanken at det skulle være et middel til samling av landets journaliststand og et meddelelsesblad for landets flora av journalist- og presseforeninger. Gleden og entusiasmen over etableringen av *Journalisten* var stor, og konfliktene rundt bladets form og innhold de første årene små. Men omtrent da Kristiania blir til Oslo, i 1925, syntes også fredningsperioden å være over. Spørsmålet om hva det unge bladet skulle være, og hva slags form det burde ha, ga rom for kritikk av det *Journalisten* var, og kamp om hvilken retning bladet burde ta. Men selv om det var mange meninger om innholdet, hadde bladet åpenbart mange tilhengere og fornøyde lesere. Ikke minst i Norsk Presseforbund, som etter en debatt på hovedstyremøtet i oktober 1935 vedtok å gjøre bladet obligatorisk for sine medlemmer. Dermed var *Journalisten* fra 1936 medlemsblad for NP, men fort-

«Det er nå tross alt ikke så enkelt å bake wienerbrød for bakerens barn»
(Journalisten 2/1962)

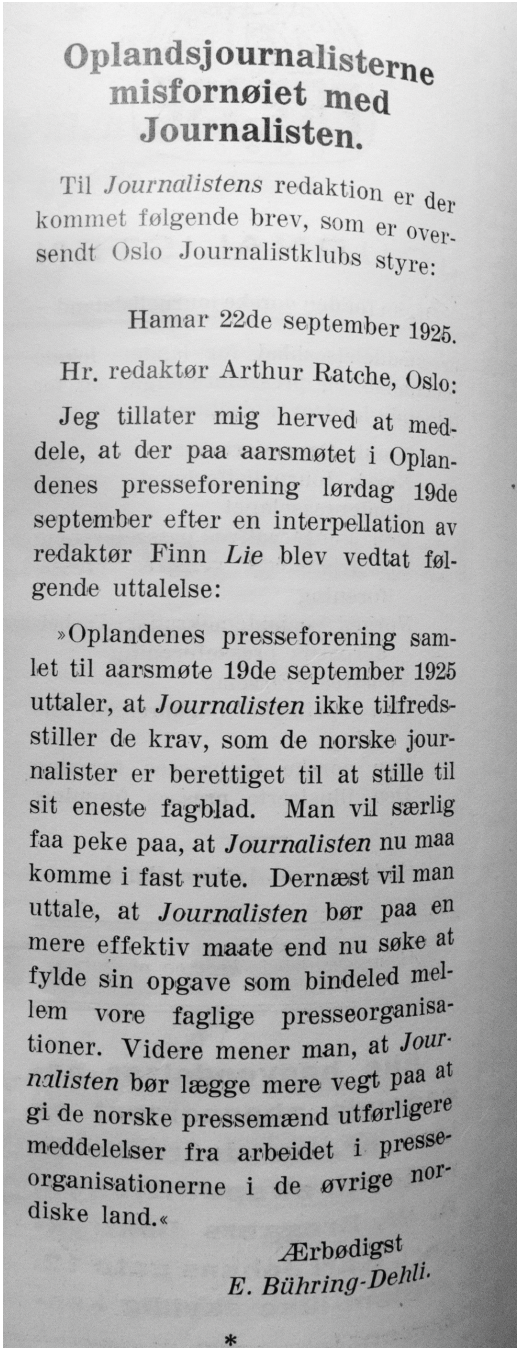

Oplandsjournalisterne misfornøiet med Journalisten.

Til *Journalistens* redaktion er der kommet følgende brev, som er oversendt Oslo Journalistklubs styre:

Hamar 22de september 1925.

Hr. redaktør Arthur Ratche, Oslo:

Jeg tillater mig herved at meddele, at der paa aarsmøtet i Oplandenes presseforening lørdag 19de september efter en interpellation av redaktør Finn *Lie* blev vedtat følgende uttalelse:

»Oplandenes presseforening samlet til aarsmøte 19de september 1925 uttaler, at *Journalisten* ikke tilfredsstiller de krav, som de norske journalister er berettiget til at stille til sit eneste fagblad. Man vil særlig faa peke paa, at *Journalisten* nu maa komme i fast rute. Dernæst vil man uttale, at *Journalisten* bør paa en mere effektiv maate end nu søke at fylde sin opgave som bindeled mellem vore faglige presseorganisationer. Videre mener man, at *Journalisten* bør lægge mere vegt paa at gi de norske pressemænd utførligere meddelelser fra arbeidet i presseorganisationerne i de øvrige nordiske land.«

Ærbødigst
E. Bühring-Dehli.

*

Misnøye med Journalistens oppgaver, 1925

satt utgitt av Oslo Journalistklubb. Bladets redaktør Asbjørn Barlaup konstaterte tilfreds at *Journalistens* karakter som landsorgan nå var styrket, og oppfordret journalister landet rundt til å bidra med interessant stoff fra sitt lokalområde. «Det ligger til en viss grad i den enkelte journalists hånd å sette bladet i stand til å løse denne oppgave,» skrev han.

Etter krigen overtok presseforbundet også utgiveransvaret for bladet. Samtidig påtok Arne Falk seg redaktøransvaret, under forutsetning av at han fikk ytre seg fritt i en egen spalte. Slik fikk han mulighet til å komme med høyst subjektive og personlige kommentarer som «Frifant». Hans spissformulerte ytringer vakte både glede og forargelse, og ledet til mange hete verbale dueller. Når det stormet som verst, minnet Falk hissige kritikere om at han hadde krevd og fått det frie ord. Men Falk var også opptatt av redaksjonell frihet generelt og passet ikke bare på sitt eget blad. Han kommenterte villig strider og konflikter i andre medier. Som da styreformannen i et organisasjonsblad overkjørte redaktøren og korrigerte et nummer på trykkeriet. Falk mente hendelsen var et alvorlig varsku til alle som søkte redaktørstillinger. Ingen måtte ta en slik stilling uten å ha fått svart på hvitt at det ikke var en viserguttstilling, formante han: «Redaktøren skal vere redaktør, ikkje visargut».

Den hardeste striden rundt fagbladet pågikk de siste fem–seks åra av Falks periode. Det falt sammen med at journalistlaget begynte å gjøre seg mer gjeldende. Kritikere hevdet *Journalisten* hadde fått slagside. Bladet skulle være organ for alle medlemmer i NP, men var blitt et organ bare for NJ. Falk mente skylda for det i så fall falt på dem som er uenige med NJ og Frifant uten å sende inn motinnlegg: «Bladet har heile tida stått ope for slike motlegg. Eg ville sette pris på å få dei. Men dei kom ikkje. Ingen kan vente at eg skal skrive noe som eg ikkje meiner.»

Dessuten hadde medlemmene i NP så mange ulike meninger at skulle redaktøren i *Journalisten* bare skrive det han var sikker på at alle var enige om, ble han nokså meningsløs, og Frifants meninger måtte bannlyses. Er det et slikt blad medlemmene lengter etter, er det grei skuring, mente Falk. Da er det bare å si han opp. Men litt komisk ville det kanskje være at de fremste målmennene for det frie ordet og den frie

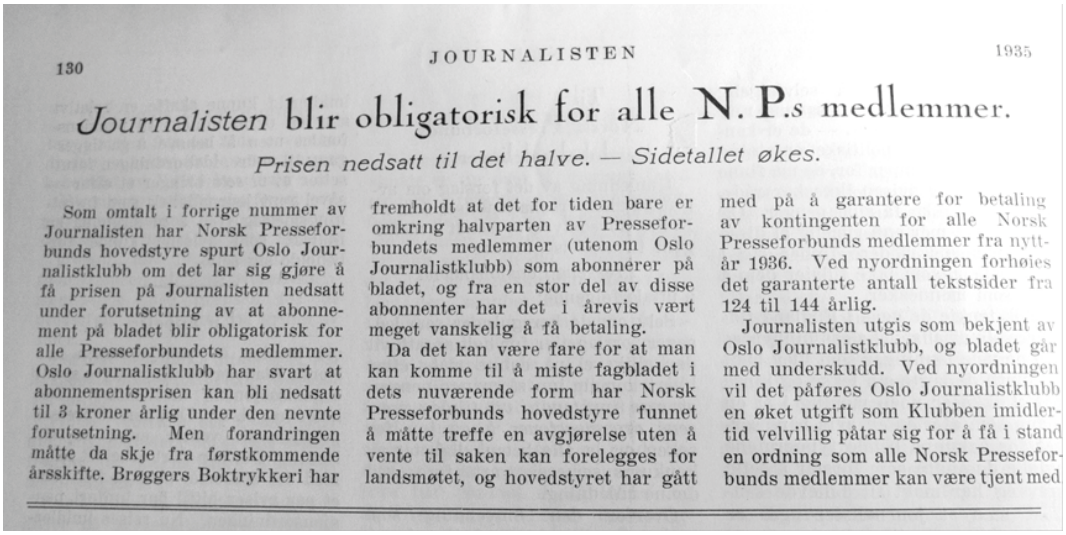

130 JOURNALISTEN 1935

Journalisten blir obligatorisk for alle N. P.s medlemmer.

Prisen nedsatt til det halve. — Sidetallet økes.

Som omtalt i forrige nummer av Journalisten har Norsk Presseforbunds hovedstyre spurt Oslo Journalistklubb om det lar sig gjøre å få prisen på Journalisten nedsatt under forutsetning av at abonnement på bladet blir obligatorisk for alle Presseforbundets medlemmer. Oslo Journalistklubb har svart at abonnementsprisen kan bli nedsatt til 3 kroner årlig under den nevnte forutsetning. Men forandringen måtte da skje fra førstkommende årsskifte. Brøggers Boktrykkeri har fremholdt at det for tiden bare er omkring halvparten av Presseforbundets medlemmer (utenom Oslo Journalistklubb) som abonnerer på bladet, og fra en stor del av disse abonnenter har det i årevis vært meget vanskelig å få betaling.

Da det kan være fare for at man kan komme til å miste fagbladet i dets nuværende form har Norsk Presseforbunds hovedstyre funnet å måtte treffe en avgjørelse uten å vente til saken kan forelegges for landsmøtet, og hovedstyret har gått med på å garantere for betaling av kontingenten for alle Norsk Presseforbunds medlemmer fra nyttår 1936. Ved nyordningen forhøies det garanterte antall tekstsider fra 124 til 144 årlig.

Journalisten utgis som bekjent av Oslo Journalistklubb, og bladet går med underskudd. Ved nyordningen vil det påføres Oslo Journalistklubb en øket utgift som Klubben imidlertid velvillig påtar sig for å få i stand en ordning som alle Norsk Presseforbunds medlemmer kan være tjent med

Obligatorisk for alle i NP, 1935

pressen ikke ville ha for mye fritt ord i sitt eget organ. Falk minnet om at redaktører, utgivere og journalister er i en privilegert situasjon når det gjelder makt over det frie ord. Andre har ikke så lett for å nå ut til folk med det frie ord:

Står det no gale i Journalisten, og det gjør det jamnt, så når det fram til berre non pressefolk som langt på veg kjenner kvarandre og kan lese med kritikk, her kan alle få inn rettingar og motlegg, og her kan lesarane gi redaktøren sparken. Kvar dag står det om lag like mye gale i kvar einaste avis. Det når fram til titusenvis og hundretusenvis menneske som ikkje kan lese alt med kritikk. Rettingar og motlegg kjem ikkje like sikkert inn der som i Journalisten, og der kan ikkje lesarane gi redaktøren sparken.

«Men slår vi en krittstrek rundt oss selv og vårt yrke, kan ikke skipsfarten, bondeyrket, næringsorganisasjonene gjøre det samme med like stor rett?» Arne Falk

Må selv tåle det frie ord

På NPs landsmøte i 1960 tok Falk igjen ordet. Han mente seg kritisert for å gi alle for fritt ord. «Noen mener en redaktør i et fagblad ikke kan som en dagspresseredaktør bruke de brede penselstrøkene i sin skildring av liv og hendinger, for det kan skade avisene. Men slår vi en krittstrek rundt oss selv og vårt yrke, kan ikke skipsfarten, bondeyrket, næringsorganisasjonene gjøre det samme med like stor rett? De kan si at det og det som pressen skriver skader deres næring. Kan ikke dette føre til inngrep i pressefriheten? Hva skal vi da si når vi ikke selv tåler det frie ord?» sa han. Falk ville at NP skulle trekke opp retningslinjene, slik at den nye redaktøren fikk lov til å skrive det han ville – selv om det var kritikk av de store gutta i organisasjonene.

Seinere reflekterte han på trykk rundt redaktørens vanskelige stilling mellom avisutgivere og redaksjon, og det faktum at redaktører og journalister hadde interessemotsetninger som skapte friksjon i presseforbundet. Når slike motsetninger blir for sterke, kan man spørre «om ikkje organisasjonen er ei uekte legering», skrev Frifant, som lurte på om det var på tide med en realitetsorientering. Han antydet at samarbeidet mellom NAL og redaktørforeningen ville bygges ut. Og at NJ i så fall ville bli en homo-

gen organisasjon. Disse tankene falt ikke i god jord. Under Presseforbundets hovedstyremøte på Gran på Hadeland 5. mars 1962 reiser redaktør i Varden og hovedstyremedlem Johan E. Holand spørsmål om ikke *Journalistens* viktigste oppgave *er* «å skape en samdrektig ånd mellom de to forskjellige gruppene i avisene». Han er skuffet over å lese de til dels «*hatske*» angrepene på visse grupper og kretser. Selvsagt skal vi ikke binde redaktøren, sier han, men det ville være greit om hovedstyret kunne si noe om dette eller sette opp en slags plakat for redaktøren som rettesnor for hans arbeid i samdrektighetens ånd: «Tonen er blitt så krass at det gjør vondt.» *Aftenposten*-redaktør Einar Diesen er også dypt skuffet over å se at det i *Journalistens* spalter gjøres forsøk på å sprenge organisasjonen.

Falk svarer at ingen tenker på å sprenge NP, og påpeker at han ikke hadde gått lenger enn det organisasjonskomiteen i sin tid gjorde: «Den nye redaktøren burde vært til stede under dette ordskiftet. Her har alle reagert slik folk gjør overfor en avis de har noe å si over. Jeg har styrt bladet slik jeg har ment det var rett og har ingenting i mot at folk er sinte på meg.»

Men slett ikke alle var sinte. Falk fikk også mye ros under møtet for fabelaktig innsats. For som én uttrykte det: «Det er nå tross alt ikke så enkelt å bake wienerbrød for bakerens barn.»

Overtar utgiveransvaret

Under Falks etterfølger, Adolf Skjegstad (redaktør 1962–1973), ble det roligere, selv om lønnsoppgjør kunne skape krangel. Også den tidligere NJ-lederen Skjegstad var journalistvennlig, men ikke like opptatt av spissformuleringer for å «skape ordskifte» som Falk var. Under hans redaktørperiode blir også presseforbundet omorganisert fra en medlemsorganisasjon for journalister og redaktører til et fellesorgan for tre frittstående organisasjoner: Norsk Journalistlag, Norsk Redaktørforening og Norske Avisers Landsforbund (NAL). Dette ble gjennomført i juni 1971. Samtidig ble utgiveransvaret for Journalisten overført fra NP til journalistlaget og redaktørforeningen i fellesskap. Bladet fikk eget styre med to representanter fra hver organisasjon, og Thorbjørn Wale overtok redaktørstolen.

Wale var en meningssterk mann som ikke sjelden var i debatt med leserne. Og han var ikke redd for å ta et annet standpunkt enn NJ. For eksempel gikk han sterkt inn for å fjerne favørene i pressekortet, mens NJ fortsatt ikke ville gi slipp på dem. Wale la merke til at mange ikke likte at han slapp avvikende meninger til i bladet, men han hadde ingen store konflikter med noen av eierne. Så var han også opptatt av balanse og innrømmet umiddelbart sin synd da bladet unnlot å innhente redaktørenes syn i en sak og fikk kritikk for det. Under hans etterfølgere, de sidestilte redaktørene Gunnar Borrevik og Nils E. Øy, var det også rolige tider. De få gnisningene som var, gikk på journalistisk vinkling og forfordeling av stoff. Etter Øy og Borrevik fikk *Journalisten* sin første heltidsredaktør i Ludwig Wannemacher. Ikke lenge etter var det duket for ny hard strid rundt bladet. Liksom på Falks tid var kimen til konflikt at *Journalistens* lesere var delt i to grupper, journalister og redaktører. En komité i NJ som utredet hvordan virksomheten i organisasjonen skulle utvikles, foreslo at journalistene burde utgi sitt eget fagblad og avslutte samarbeidet med redaktørene om *Journalisten*. Et argument for dette var problemene redaktøren og bladet opplevde da Wannemacher i en leder kritiserte arbeidsgivernes angrep på den lokale forhandlingsretten. Her karakteriserte redaktøren enkelte av motkravene fra Avisenes Arbeidsgiverforening som en ren provokasjon: «Mest alvorlig i så henseende er angrepet på den lokale forhandlingsrett. Den inngripen i den lokale forhandlingsrett som lønnstaket representerer har tydeligvis gitt arbeidsgivere blod på tann».

Redaktør i *Tønsbergs Blad* og formann i redaktørforeningen, Svein Døvle Larsen, rykket da ut og beskyldte Wannemacher for å ha utvist total mangel på balanse med denne lederen. «Riktignok er det Arbeidsgiverforeningen han retter angrepet mot, men det burde ikke være ukjent for ham at i disse forhandlingene er også redaktørene godt representert», skrev Larsen og slo fast at *Journalisten* bør være et fagblad for journalistikk, ikke et fagforeningsblad. Wannemacher syntes ikke Larsens innlegg var noe stort problem. Derimot mente han at problemet med bladets to eiere var langt mer dyptgående enn ulike oppfatninger under et tariffoppgjør. Wannemacher

NJs landsm...

Landsmøtet ønsket eget fagblad for NJ:

Vedtok å bryte samarbeidet med Norsk Redaktørforening om «Journalisten»

...ndsmøtet støtter organisasjonskomiteens forslag ... og begrunnelse for, å bryte samarbeidet med Norsk ...aktørforening om utgivelse av «Journalisten». Lands... ...t pålegger landsstyret å sørge for at dette skjer, og ...sette tiltak med sikte på å legge «Journalisten» om ...faglig organ med økt aktualitet og med en mer ...jerende form, både hva innhold og presentasjon ...»

...lød det forløsende vedtak på NJ-årsmøtet i ..., etter en lang diskusjon om bladet vårt. Som ...ar det «Journalisten»-saken som kalte på de fleste ...ytringene under punktet om organisasjonskomi... ...nstilling. Det er jo rart med det, det er ...mere å snakke om redigeringen av et blad enn om ...valgperioder i lokallagenes styrer. . .

...isanger fikk ros fra ... landsmøtedeltagerne ...innlegg — Risanger ...rt seg flid, og overbe... ... de 25 000 kronene å utgi bladet ... alene, redaktørene ville nok ... fortsette å abonnere ...

Man kan få inntrykk av Risan... ...gers innlegg...

Landsstyrets Otto Risanger (t.h.) ga med sitt innlegg støtet til at NJ nå tar «Journalisten» ut av redaktørforeningens hender — her representert ved NRs formann Svein Døvle Larssen.

Brøt samarbeidet med NR, 1983

var langt fra sikker på at noen av organisasjonene var tjent med å kutte over enda et bånd. Men dersom man ønsket å beholde *Journalisten* som felles organ, måtte man være villig til å betale prisen: «Å akseptere at NJ også er fagforening og at NRs medlemmer også er bedriftsledere – og at dette vil komme til uttrykk i bladets spalter. Klarer man ikke det er komiteens forslag det eneste realistiske.»

Svein Døvle Larsen presiserte at det var helt legitimt at NJ ønsket å bryte samarbeidet for å få et rent fagforeningsblad. Men under nåværende ordning måtte det nødvendigvis stilles krav til redaktøren om at han i sine kommentarer stilte seg så nøytral som mulig i konfliktsituasjoner mellom journalister og redaktører. Larsen mente også forslaget om brudd var kortsynt. Det burde være mulig å redigere bladet som et interessant blad for alle redaksjonelle medarbeidere.

Brudd med redaktørene

Men ideen om et eget fagblad hadde allerede fått fotfeste i NJ. I mai 1983 samlet organisasjonen seg til landsmøte i Bergen. Ett viktig punkt på dagsordenen var *Journalistens* framtid. Mens organisasjonskomiteen i NJ var innstilt på å bryte samarbeidet med redaktørforeningen, var meningene delte i landsstyret. Til landsmøtet forelå derfor to innstillinger. Flertallsinnstillingen gikk inn for å fortsette samarbeidet. Mindretallsinnstillingen, som Otto Risanger og Ole Torp sto bak, støttet organisasjonskomiteens forslag og begrunnelse for å bryte samarbeidet med NR. Det ble en livlig debatt der mange delegater ville ha et ord med i laget. Otto Risanger satte tonen da han i et langt innlegg pekte på at redaktørene allerede hadde et organ, *Dagspressen*. Han slo videre fast at NJ betaler 93 prosent av det som kommer inn til *Journalisten*. I 1982 betalte NJ 285 000 kroner, mens

NR betalte ca. 25 000 kroner. Dessuten mente han den økte faglige bevisstheten som vokste fram under tarifforhandlingene, tilsa at et brudd var nødvendig. «Det er redaktørene som ikke tolererer andres meninger», sa Risanger med henvisning til at de bruste opp ved kritikk mot arbeidsgivere i *Journalisten*.

Innlegget høstet stor applaus. Men ikke alle var overbevist. Sverre Brevig i *Aftenposten* mente man ikke skulle overdrive motsetningsforholdet. «Det pågår ikke en krig på strupen slik man kan få inntrykk av etter Risangers innlegg», sa han. Også Trygve Moe, Borge Otterlei, Dag Folke Normark og Bjørn Hansen sluttet seg til flertallsinnstillingen. De så klare fordeler ved å beholde et felles blad og advarte om at man ved brudd kunne drive redaktørene rett i armene på utgiverne. Men Risangers syn hadde også vunnet gehør blant delegatene. Blant dem Sven Egil Omdal fra *Vårt Land*, som ønsket «et fagblad på linje med det svenske journalistbladet». Omdal støttet mindretallsforslaget, men hadde et knappere forslag til vedtak:

Landsmøtet pålegger landsstyret å sørge for at det skjer, og at Journalisten legges om til et faglig organ med større aktualitet, økt leservennlighet og en mer engasjerende form, særlig for det stoffet som angår NJ som fagorganisasjon. Redaktørforeningen tilbys plass til en egen spalte for foreningens saker. Landsmøtet forutsetter at Journalistens rolle som landets ledende tidsskift for massemedier, presseetikk og journalistikk blir tatt vare på.

Omdals forslag fikk mye støtte. John Olav Egeland fra *Dagbladet* mente det burde være en selvfølge for journalistenes fagforening at spørsmål om eierforhold og redaksjonell uavhengighet var avgjørende. «Saken dreier seg ikke om redaktørenes ytringsfrihet – den har de masse av. Kjernen er den kontroll redaktørforeningen i dag har over NJs ytringsfrihet. Derfor må samarbeidet med redaktørforeningen oppheves,» sa han. I avstemningen led flertallet bak landsstyrets innstilling nederlag. Omdals forslag ble vedtatt med 88 mot 52 stemmer.

I april 1984 var skilsmissen et faktum. NJ sto som eneutgiver av bladet, og det var heretter landsstyret i organisasjonen som skulle ansette redaktør og andre medarbeidere. I de nye bestemmelsene for bladet heter det: «Bladet Journalisten er faglig organ for Norsk Journalistlag og forum for pressefaglig debatt og nyhetsformidling.» Etter bruddet fikk *Journalisten* et nytt liv, nå som tabloidavis med 20 utgaver i året. Samtidig ble redaksjonen styrket med én medarbeider, og det ble ansatt en annonsemedarbeider på deltid.

Skarpere journalistikk

I 1991 overtok Jan Otto Hauge som redaktør i *Journalisten*. Da hadde han vært journalist i bladet noen år, og sammen med kollega Stein Aabø trukket journalistikken i mer kritisk og oppsøkende retning. Med Hauge i redaktørstolen måtte eierne også tåle at kritisk søkelys av og til ble rettet mot dem selv, og vinklinger og tidvis skarpe ledere som ikke alltid sammenfalt med organisasjonens syn. Men respekten for Redaktørplakaten var sterk, og NJ-ledelsen måtte finne måter å takle det på. Som da NJ-leder Alf Skjeseth skrev et innlegg i bladet for å korrigere den «ensidige negative» dekningen *Journalisten* hadde av tariffoppgjøret i 1992. Skjeseth presiserte at dette ikke var noe forsøk på refs, men også NJs ledelse hadde en rett til å få fram sitt syn.

«John Olav Egeland fra Dagbladet mente det burde være en selvfølge for journalistenes fagforening at spørsmål om eierforhold og redaksjonell uavhengighet var avgjørende»

Hauge sa på sin side at redaksjonen i det daglige hadde full frihet. «Det er utenkelig at NJ skal redigere sitt eget fagblad. NJ har jo hele tiden saker der de verner om den redaksjonelle frihet mot eierne. Det er dette som stanser at de har lyst å blande seg inn.»

Den eneste uttalte gnisningen, ifølge Hauge, var at NJ ønsket at *Journalisten* i større grad skulle dekke møter i lokallag. – Det var jeg veldig negativ til, det er bare de tillitsvalgte som er interessert i den type stoff. Ikke alle våre andre lesere, sa han senere i intervju med forfatterne av denne artikkelen.

Det ble likevel satt ned en ny merkestein i forholdet mellom eier og redaksjon. Som ny NJ- leder tok Diis

Nye Journalisten i tabloid og med 20 nummer i året fra mai neste år

Dersom alt går etter planen vil Norsk Journalistlag stå som eneutgiver av bladet Journalisten fra mai 1984. Journalisten vil dermed være «faglig organ for Norsk Journalistlag, og forum for pressefaglig debatt og nyhetsformidling», slik det står i den formålsparagraf NJs landsstyre har vedtatt for bladet.

Bernt Olufsen har vært leder for utvalget som har arbeidet med planene for den nye Journalisten. Her med en dummy for det nye bladet utarbeidet av Dagbladets Ole Sylte.

— Hvordan blir forholdet til redaktørene?

ten, har landsstyret også fulgt opp utvalgets forslag om å

Over til tabloid, 1984

Bøhn nemlig et offensivt grep for å øke *Journalistens* redaksjonelle uavhengighet. Landsmøtet i 1995 hadde understreket at NJ aktivt vil forsvare prinsippene for redaksjonell frihet, uavhengighet og integritet. Bøhn gikk derfor inn for å løsrive *Journalisten* fra NJs ledelse. Bakgrunnen var at NJ sto hardt på Redaktørplakaten i fagpressen for øvrig, og at det forpliktet dem overfor *Journalisten*. Det var en viss motstand i NJs stab, men den interne diskusjonen i Arbeidsutvalget endte likevel med enighet om at *Journalisten* måtte få et selvstendig styre. De trodde også det ville være bra for redaktøren og redaksjonen å få et styre med folk utenfra. Bøhn mente beslutningen ga en klargjøring av rollene: «Det blir ikke tilstrekkelig avstand hvis styret er i huset». Dermed ble *Journalisten* fra årsskiftet 1997/98 også formelt uavhengig, og fikk den første selvstendige styreleder i Aftenposten-journalist Kristin Nilsen. På NJs landsmøte i 1997 ble det dessuten fattet vedtak om at eierne ikke skulle ta ut mer enn 20 prosent av overskuddet. Hauge mente det var en naturlig konsekvens av NJs programfestede holdning til eiere av aviser/blader. Han var glad for vedtaket, som betydde at egenkapitalen i *Journalisten* kunne vokse.

«Det blir ikke tilstrekkelig avstand hvis styret er i huset»
Diis Bøhn

Flere konflikter

Høsten 1999 var det to saker som på helt ulikt vis skapte gnisninger i Storgata. Den ene dreide seg om kritisk søkelys på behandlingen av midlertidig ansatte internt i NJ. To medarbeidere sto fram i *Journalisten* med saftig kritikk av behandlingen de hadde fått. Det var drøy kost for den ansvarlige ledelsen, som ikke kunne gjøre annet enn å legge seg flat.

Den andre kontroversen begynte med at Hauge helte øl i hodet på daværende FrP-politiker Vidar Kleppe. Hauge satt sammen med noen venner ved et bord på journalistenes vannhull Tostrupkjelleren i Oslo, da Kleppe kom og brøt inn i samtalen. Da han ikke ville la dem sitte i fred, reagerte redaktøren med

å tømme ølen over Kleppe. Neste dag kjørte VG saken «*Journalisten-redaktør dynker Kleppe i øl*», og derfra spredte den seg til mange andre medier.

Mange kolleger fant oppførselen upassende for en redaktør. Hauge valgte å ytre seg om øl-episoden på lederplass, men kom ikke med noen beklagelse. At redaktøren skrev i *Journalisten* om episoden, falt ikke i god jord. I august behandlet styret i *Journalisten* saken, og også NJs landsstyre satte saken på dagsordenen. Men bestemte seg for å ikke forfølge Hauges ølkasting, selv om debatten til tider skummet friskt.

Selv om eieren og styret uttrykte tillit til Hauge som redaktør også etter ølkastingen, hadde nok handlingen svekket hans stilling. Han var fra før en omstridt person med en livsstil mange mente ikke var passende for en person i en slik posisjon.

Men ølkastingssaken var en spesiell konflikt. En mer prinsipiell og typisk eier-redaktør-strid oppsto i forbindelse med satsingen på ny nettavis som ble lansert i januar 2001. Styret hadde gitt klarsignal for oppbemanning med to heltidsstillinger, en fast og en prosjektstilling. Bjørn Åge Mossin og Terje I. Olsson begynte høsten 2000, og rakk å være i redaksjonen noen måneder før den såkalte dotcom-krisa traff mediebransjen og *Journalistens* økonomi ble kraftig svekket. I november 2001 ble Hauge og styreleder Egil Torheim innkalt til NJs arbeidsutvalg, som ville snakke om bladets økonomiske situasjon og nettsatsingen. Redaktøren reagerte kraftig på det han oppfattet som forsøk på å øve press mot hans prioriteringer, og en utidig inngripen i redaktørens frie stilling. Han gjorde det klart at for framtida ville *Journalistens* styreleder måtte møte aleine i NJs arbeidsutvalg.

«Vi synes det er pinlig å oppleve dette i en bedrift som ellers har til oppgave blant annet å påpeke nettopp slike forhold i andre mediebedrifter»
Redaksjonsklubben i Journalisten

Dragkamp om ressurser

Samtidig var *Journalistens* styre så bekymret over «den ensidige digitale satsingen» at det i januar 2002 ble utarbeidet et notat til det kommende styremøtet.

Her heter det at «(d)et er styrets oppfatning at papirutgaven har fått mindre oppmerksomhet fra redaktør og redaksjon. Styret er bekymret for dette, fordi det fortsatt er papiravisen som skaper de største inntektene til selskapet og dermed sikrer driften». Bladet ble også kalt «kjedelig og grått». Notatet provoserte de ansatte. I et brev til styret fant redaksjonsklubben arbeidsformen oppsiktsvekkende «i en avis eid av journalistenes egen fagorganisasjon». Klubben fikk støtte av styremedlem Bente Bolstad, som kalte det arrogant å ikke trekke med ansatte i nytenkningen. Samtidig presset Hauge på for at Olsson skulle få fast stilling, og tok opp spørsmålet om ny stillingshjemmel i tre styremøter på rad. Han foreslo at de om nødvendig kunne tære på egenkapitalen. Begrunnelsen var at arbeidskraften var nødvendig for å opprettholde nivået på nettsatsingen.

Samtidig med dragkampen om redaksjonens ressurser og satsingsområder pågikk en annen og vond konflikt mellom Hauge og arbeidsgiveren, der hans ringing til travtipstjeneste, høye telefonregninger og trussel om avskjed sto i sentrum. Og midt oppi det hele var redaktøren delvis sykmeldt på grunn av alvorlig hjertesykdom. På korteste vis kan man si at meningene var og er svært delte om NJs håndtering av denne saken. Men enden på visa var at det ble inngått avtale mellom partene som ga Hauge en sluttpakke han var fornøyd med. I mars 2002 gikk han av.

Bråket rundt nettsatsingen endte tre måneder seinere med at Olsson fikk fast stilling og at generalforsamlingen ga klar beskjed om nettsatsingen skulle fortsette som før. Dermed fikk Hauges etterfølger Trygve Aas Olsen en positiv start. Men de dårlige økonomiske tidene førte til underskudd i *Journalisten* både i 2002 og 2003. Og for Aas Olsen ble det tydelig at det var problematisk å forholde seg til NJs ledelse både som kilder, objekter for *Journalistens* dekning og som økonomiske bidragsytere til *Journalisten*. Konflikten mellom det å be om penger av eieren og samtidig drive kritisk og uavhengig journalistikk om

Jan Otto Hauge var redaktør i Journalisten fra 1991 til 2002. (Foto: Kathrine Geard)

den samme eieren førte til at redaktøren foreslo at NJs landsmøte heller enn landsstyret hvert år skulle fastsette *Journalistens* budsjett.

Aas Olsen mener diskusjonen om *Journalistens* redaksjonelle uavhengighet var verdifull: – Man fikk ryddet litt opp og luftet litt ut. Han omtaler ellers forholdet til eieren i sin redaktørperiode som udramatisk, selv om det var noen episoder der redaksjonen følte at saker de publiserte, ble tatt dårlig imot nede hos NJ.

På begge sider av bordet

En litt spesiell situasjon oppsto våren 2004 som følge av at eieren også er de redaksjonelt ansattes fagforening. Det var lønnsforhandlinger i *Journalisten* med redaktør og styreleder på den ene og redaksjonsklubbens representanter på den andre siden av bordet. Etter tre forhandlingsmøter uten at partene nådde en løsning endte det med lønnsdiktat. I en krass uttalelse protesterte klubben mot at ledelsen valgte å ty til lønnsdiktat, og hevdet at det ikke var ført seriøse og reelle forhandlinger: «Vi synes det er pinlig å oppleve dette i en bedrift som ellers har til oppgave blant annet å påpeke nettopp slike forhold i andre mediebedrifter.» Men klubben opplevde forhandlingsklimaet som like dårlig året etter. De tillitsvalgte tok derfor heisen ned til NJs rådgivere og forhandlere i fjerde etasje i Torggata og ba om deres bistand i lønnsforhandlingene i 2006. Klubben rådførte seg med Bente Stabel, som etter å ha tenkt seg litt om sa ja til å hjelpe journalistene i *Journalisten*.

Noen i NJ-ledelsen reagerte og syntes det var ugreit at de hjalp redaksjonsklubben i *Journalisten*. – Det var ampert en stund, men jeg fikk ingen ordentlig skyllebøtte etterpå, sier hun.

Men til daglig var det først og fremst en god tone mellom redaktør og redaksjon, og slik Aas Olsen beskriver det, et profesjonelt godt forhold til eierne. Det mener også Elin Floberghagen. Hun sier at ethvert godt fagblad irriterer sine eiere fra

Bare på nett, fra 2015

tid til annen, og som NJ-leder følte hun aldri at hun ble dårlig behandlet av *Journalisten*. – De var både redelige og skikkelige.

Floberghagen fikk kanskje kraftigere saker å bryne seg på etter at netthodet Helge Øgrim overtok redaktøransvaret i bladet. Hans omfavnelse av det digitale harmoniserte på en del prinsipielt viktige punkter dårlig med NJs holdning, og skapte etter hvert konflikt mellom eier og redaktør. Øgrim snakket varmt om nettdebatter som en «demokratisering av mediene», og for å gjøre debatten på *Journalistens* nettsider mer levende innførte han i oktober 2008 et nytt debattsystem på journalisten.no. Med dette systemet vinket *Journalisten* farvel til forhåndsredigering. «Skal man ta nettdebatt på alvor, så må det skje i sanntid», forsvarte Øgrim omleggingen med – vel vitende om at eieren NJ ville ha forhåndsmoderering, et syn de hadde forfektet ved mange anledninger og klart signalisert også overfor Øgrim. I en kommentar til *Kampanje* sa Floberghagen at «det er lite fintfølende at *Journalisten* velger en løsning som ikke harmoniserer med NJ-vedtak».

Journalistens nye redaktør kom derfor under sterkt press, men sto på sitt. Og selv om NJ var dypt uenig med Øgrims linje, gjorde Floberghagen det samtidig klart at det ikke ble aktuelt for NJ å tvinge igjennom sin vilje. Til det var Redaktørplakaten for hellig.

Krav om tettere dekning

Det var ikke bare den umodererte nettdebatten som irriterte folk i NJ-systemet. I deler av tillitsapparatet økte oppgittheten over at Øgrim syntes å vise mindre interesse for fagforeningsarbeid enn hans forgjengere i *Journalisten* hadde gjort.

«Våkn opp, Journalisten!» oppfordret daværende OJ-leder Thomas Spence i et innlegg i *Journalisten* hvor han kritiserte fagbladet for helt å forsømme dekning av NJ-konferanser og tariffoppgjør. Retorisk spør han: «Det er vel ikke – slik jeg har hørt antydet – at staben ikke vil skrive om 'pampe-greier', og demonstrere sin uavhengighet ved å boikotte faglige aktiviteter som berører de 10 000 NJ-medlemmene, som riktignok betaler for både medlemsbladet *Journalisten* og stabens hyggelige lønninger?»

«Skal man ta nettdebatt på alvor, så må det skje i sanntid»
Helge Øgrim

Redaktøren svarte at Spence gjerne måtte tipse om møter, men at han ikke kunne forvente noen rutinemessig overvåking fra *Journalistens* side. Øgrim begrunnet det med at «(j)eg tror fagbladet fungerer best om vi tar utgangspunkt i journalistiske vurderinger når tid og plass skal anvendes på det mangfold av saker det kunne vært interessant å skrive og lese om. Våre leserundersøkelser tyder på at ganske få abonnenter ønsker mer informasjonsstoff».

At redaktøren ikke viste tegn til «bot og bedring» etter kritikken fra Spence, falt flere NJ-profiler tungt for brystet, og under tittelen «Journalisten og mediekrisen» signerte lederne i seks sentrale redak-

sjonsklubber – Arild Berg Karlsen (*Bergens Tidende*), Tormod Ellingsen (*Adresseavisen*), Julie Teresa Olsen (*Stavanger Aftenblad*), Gunnar Kagge (*Aftenposten*), Anne-Lise von der Fehr (*VG*) og Marianne Gauslaa (*Fædrelandsvennen*) – i desember 2009 et leserinnlegg med fornyet, sterk kritikk av *Journalistens* redaktør.

De pekte på at de alle var tillitsvalgte i redaksjoner som det siste året var blitt hardt rammet av krisen i mediene. Men de opplevde at *Journalisten* ikke hadde vært «tilstrekkelig til stede i NJ-medlemmenes tunge hverdag».

Og kritikken ble ikke mindre besk utover i innlegget. De seks redaksjonsklubblederne skrev at

det føles helt feil at den målgruppen Journalisten henvender seg til skal oppleve at nyheter og problemstillinger som angår dem til stadighet først er å lese på Etterbørs i Dagens Næringsliv. Vi føler sterkt at vårt eget fagblad har altfor lite stoff om utfordringene som de store mediehusene står overfor, og at Journalisten har marginalisert seg i forhold til at det er et fagblad for journalister. [...] Vi synes at fagbladets motstand mot å skrive om lønnsoppgjør og lokale forhandlinger mildt sagt er merkelig.

Ønsket mer kontroll

Kritikken kom ikke direkte fra NJ-ledelsen, men redaksjonen regnet med at når så mange tungvektere med så nære forbindelser til den innerste kjernen i fagforeningen skrev et så krast innlegg mot redaktøren, så var innholdet også et uttrykk for NJ-ledelsens mening. Enten det var forhåndsklarert med NJ-toppene eller ei. Noen tolket også kritikken som ledd i en fordekt strategi som skulle føre til redaktørskifte i *Journalisten*. Teorien kunne også styrkes av at *Journalistens* økonomi ble så kraftig forverret at NJ-ledelsen innkalte *Journalistens* styreleder Tore Tollersrud til møte på kontoret til Floberghagen. – Da begynte det å bli ubehagelig, minnes Tollersrud.

Men NJ-ledelsen ønsket sterkere kontroll med *Journalistens* økonomi, og da Tollersrud høsten 2009 varslet at han måtte trekke seg som styreleder fordi han skulle til New York for NRK som korrespondent, så NJ sitt snitt til å involvere seg tettere i driften. På en ekstraordinær generalforsamling for *Journalisten* i desember 2009 foreslo NJ-ledelsen at organisasjonens nestleder Thomas Spence skulle innsettes som ny styreleder i *Journalisten*.

Frifant og budbringer – Journalisten i 100 år *som Kathrine Geard og Leif Gjerstad utga i januar 2017*

Forslaget ble vedtatt uten særlig diskusjon i landsstyret selv om det strider med tidligere prinsipper NJ har forfektet om redaksjonell uavhengighet fra eier. Utenfor generalforsamlingen vekket vedtaket imidlertid sterk misnøye, både i store deler av NJ-staben samt i *Journalisten*-redaksjonen og i bladets styre.

Tore Tollersrud ble veldig overrasket over NJs handlemåte. – *Journalistens* styre oppfattet det som mistillit, samtidig som man syntes det var veldig feil å gå bakover med hensyn til valg av styreleder. Da regnet jeg også med at Øgrim ville forsvinne.

Men ledelsen som fremmet avgjørelsen, Elin Floberghagen og Thomas Spence, mener fortsatt den var riktig. Floberghagen argumenterer med at den økonomiske situasjonen gjorde det nødvendig å ha en fra ledelsen «tett på og i styret». Og hun får støtte av daværende generalsekretær i NJ, Jahn-Arne Olsen.

– Det betød at vedtak som ble gjort i *Journalisten*, hadde større politisk forankring i NJ.

Bedre enn fryktet

Olsen tror noen av grepene som ble gjort, kunne ha vært vanskelige å få til hvis ikke en person i den politiske ledelsen i NJ hadde vært med på prosessen. – Jeg tror det er bra for *Journalisten* at lederen på denne måten er bundet til masta.

Øgrim var sterkt mot NJ-ledelsens grep, men innrømmer samtidig at det gikk bedre enn han fryktet. – Styret i *Journalisten* er preget av eierne, og eiernes vedtak i styret har politisk forankring. Det skaper en slags trygghet, sier Øgrim, som også hevder at redaksjonens journalistiske handlefrihet ikke er blitt påvirket av den nye styresammensetningen.

Øgrim hadde mange diskusjoner med eierne, men knapt noen om journalistisk innhold. Men han trekker fram nettdebatten – og romkvinnesaken noen år seinere – som de eneste hvor det har vært åpen uenighet mellom eier og redaktør. Romkvinnesaken var et åtte minutter langt innslag i *Dagsrevyen* 12. januar 2013. Gransking viste at reportasjen utelot vesentlige opplysninger, og etter at saken ble felt i PFU, erkjente NRK at reportasjen aldri burde vært sendt.

Floberghagen reagerte på at *Journalisten* brakte informasjon om hvem som hadde tatt beslutningene i NRK, og hvem som hadde gjort hva. NJ mente fagbladet la ansvaret på reporteren, ikke bare redaktøren. Floberghagen legger ikke skjul på at hun «ble ordentlig forbannet» da Øgrim i en leder ga uttrykk for at NRK-journalisten i romkvinnesaken burde få sparken. Hans påstand om at saken måtte få arbeidsmessige konsekvenser for journalisten, fikk ikke stå uimotsagt. – Det er eneste gang jeg har gått ut offentlig og vært uenig med redaktøren.

(Artikkelen er en forkortet og bearbeidet versjon av et kapittel i boka Frifant og budbringer – Journalisten i 100 år som Kathrine Geard og Leif Gjerstad utga i januar 2017.)

Kilder:

Eide, M. (2000). *Den redigerende makt. Redaktørrollens norske historie*. Oslo: IJ-forlaget
Journalisten 11/1935
Journalisten 4/1936
Journalisten 8/1950
Journalisten 111961
Journalisten 2/1962
Journalisten 6-7/1971
Journalisten 4/1982
Journalisten 9/1982
Journalisten 19/1982
Norsk Journalistlag, landsmøteprotokoll 1983
Journalisten 12/1983
Journalisten 19/1992
Journalisten 6/2008
Journalisten, styreprotokoll 22.11.01
Intervjuer med Nils Øy, Jan Otto Hauge, Ann-Magritt Austenå, Bente Bolstad, Terje I. Olsson Espen Moe, Elin Floberghagen, Bjørn Åge Mossin, Bente Sabel, Diis Bøhn, Bernt Olufsen, Trygve Aas Olsen, Jahn Arne Olsen og Helge Øgrim i 2016.

«Aco» på reportasjereise i Stordal i 1958, eit år etter at ho var pensjonist. (Foto i privat eige)

Presseminne:

Amanda Cecilie Olsen – såg stoff i alt

Aud Farstad
Journalist og forfattar av biografi om Amanda Cecilie Olsen
audfar@online.no

I 1917 kom det tre profesjonelle kvinnelege journalistar til Ålesund. Dei var dei første kvinnelege journalistane i byens historie, og alle tre skulle arbeide i den nystarta *Aalesunds Avis*. Dei tre var Caro Olden, Ragnhild Hval og Amanda Cecilie Olsen. Både Olden og Hval kom frå avisarbeid i Trondheim, medan Amanda Olsen kom frå avisa *Den 17ande Mai* i hovudstaden. Hval vart berre verande i Ålesund i eit halvt år, Olden i to år og Olsen så lenge ho levde. Alle tre var ugifte og utan barn og heldt på som journalistar resten av livet. Caro Olden vart ein framståande journalist for avisa si *Dagbladet*, Ragnhild Hval det same for si avis *Nationen*, medan Amanda Cecilia Olsen – med pseudonymet Aco – kom i skuggen. Det er på tide å få henne ut derifrå. Som kollega Anton Iversen skreiv om henne:

> *Hun så stoff i alt, skrev om gulrotprisen på torget, intervjuet Roald Amundsen og hadde audiens hos Paven i Roma. Intet var henne for smått, intet for stort – og intet var henne fremmed. Hun behersket nær sagt enhver situasjon … På sunnmørsbygdene gjorde hun et journalistisk nybrottsarbeid som ingen hverken før eller siden har gjort henne etter. Hun besøkte bygd etter bygd. Fant fram til hverdagsmenneskene, til sliterne. Fortalte levende og interessant om deres sorger og gleder. Om arbeidet på gårdene, i fjøs og stall. Om kampen om hvert eneste grasstrå. Om store barneflokker og store husholdninger. Men hun fant også åpne sanser og sinn for åndelige og kulturelle verdier – for tradisjoner og nye impulser. Alt dette fikk hun trukket fram i dagen og lyset. Hun åpnet og brettet ut den sunnmørske hverdag for sine lesere.1*

Aco arbeidde ikkje meir enn eitt år i *Aalesunds Avis* før ho byrja i *Sunnmørsposten*. Ho vart den mest produktive journalisten som Sunnmørsposten har hatt nokon gong. Ho gjekk av med pensjon i 1957. Då pakka ho alt sitt habengut, sa farvel til kjende og kollegaer på umiskjenneleg bergensk, og reiste attende til barndomsbyen for å bli.[2] Men kort tid etter kom ho attende til Sunnmøre med flyttelasset sitt. Ingen kjende henne i heimbyen lenger, nesten ingen stod henne nær. Det var på Sunnmøre ho høyrde heime, og det var skrivinga som var livet. Ho fann attende til avisa, og den tok imot frilansstoffet hennar heilt til den siste artikkelen ho leverte eit halvår før ho døydde.

> *«Ho såg stoff i alt, skreiv om gulrotprisen på torget, intervjua Roald Amundsen og hadde audiens hos paven i Roma»*

Byrjinga i Bergen

Aco byrja livet i Griegsmuget 3 på Nordnes i Bergen. Ho var fødd 30. mai 1887 som det tredje barnet av fire. Diverre døydde den eldste, broren Alfred, berre fem år gammal, men dei tre døtrene vaks opp. Ingen av dei gifte seg, og ingen av dei fekk barn. Etter at Aco døydde, vart mest heile buet selt på ein auksjon

1 Kvaale 1986: 199
2 Kjølås 2000: 208

utanfor inngangen i det huset ho hadde budd i dei siste åra av livet. Det har ikkje vore råd å finne ut kva som var på auksjonen, og heller ikkje kvar fotografi, brev og eventuelle dagbøker vart av. Sidan Aco sjølv skydde publisitet – det er ikkje eingong åremålsomtalar av henne i hennar eiga avis – er det svært vanskeleg å finne førstehandskunnskap om henne. «Hun levde etter den gamle regel om at journalister hører til blant folket i salen og ikke på scenen», som tidligere redaktør i *Sunnmørsposten*, Harald Kjølås, skriv.[3] Men ved hjelp av gode krefter i Bergen, særleg på dei veldrivne arkiva Bergen byarkiv og Statsarkivet, er det likevel råd å grave fram ein del om Aco sin bakgrunn.

Familien budde på to rom og kjøken, og det var faktisk ganske romsleg sett i høve til andre familiar i området. Mora Dorothea var fødd i Bergen. Faren Ole var frå Vindenes på Sotra, og arbeidde som bakarsvein. Det var ikkje eit feitt levebrød, men familien ser ut til å ha klart seg godt. Amanda og systrene hadde berre eit par–tre minutt å springe til Fredriksberg skule, der dei gjekk i sju år. Dersom vi skal døme etter dei gode skuleresultata, må ho ha trivest på skulen. Ho vart ikkje konfirmert i statskyrkja. Familien høyrde til i ein dissentarkyrkjelyd som no er fallen i gløymsle, den katolsk apostoliske. Kyrkjelyden hadde sterke lågkyrkjelege innslag, som til dømes tungetale, men òg nokså høgkyrkjelege gudstenester og seremoniar.

«Ho levde etter den gamle regel om at journalistar høyrer til blant folket i salen og ikkje på scena»

I 1902 flytte familien til Fløygaten 15 på andre sida av Vågen. Her dreiv faren eige bakeri etter at han hadde blitt meister. Etter folketeljinga i 1910 arbeidde alle tre systrene i bakeriet. I 1907 døydde mora av kreft etter eit langvarig og smertefullt sjukeleie. Av ein eller annan grunn selde faren bakeriet i 1914 og flytte til Åsane. Salet sette i alle fall to av døtrene hans fri. Den yngste budde i lag med faren og stelte for han resten av livet.

Aco byrjar som journalist

Aco hadde tatt middelskuleeksamen, og truleg hadde ho òg sekretæropplæring, for ho var svært dyktig både til å skrive på maskin og til å stenografere. Ho byrja som vikar i *Bergens Tidende* i 1914. Kanskje var det som avisstenograf? Det var ein viktig post i alle aviser denne tida. Nyhendetelegramma vart ringde inn frå telegrambyrået i Oslo til avisene rundt om i landet. I kvar avis hadde dei ein person som tok imot telegramma og stenograferte dei ned, før dei vart skrivne ut og brukte i eiga avis.

I 1915 flytte Amanda Cecilie til Norheimsund og arbeidde i nynorskavisa *Hordaland Folkeblad*, før ferda gjekk vidare til Oslo og *Den 17de Mai* året etter. Det er verd å merke seg at den innfødde bergensaren arbeidde i to markante nynorskaviser, sjølv om ho var opplært i bokmål i skulen. Om dette var tilfeldig, er ikkje godt å vite. Ho skreiv ein heil del på nynorsk i *Sunnmørsposten* òg, men det ser ut til at det kan ha blitt mindre av det etter andre verdskrigen. I *Den 17de Mai* kom ho i alle fall inn i eit nynorskmiljø som syda av engasjement. Redaktør Rasmus Steinsvik var død då Aco byrja der, men framleis var Arne og Hulda Garborg og andre i krinsen deira aktive støttespelarar og leverandørar av stoff. Det er ikkje mange som kjenner til *Den 17de Mai* i dag, men på denne tida var ho ei av dei store avisene i landet. I 1913 hadde *Aftenposten* eit opplag på 28 000, *Dagbladet* 4 600 og *Den 17de Mai* 13 000. For *Den 17de Mai* var dette nettoopplag, for dei andre to var det bruttoopplag, for dei hadde laussal med returrett.[4] Dessutan var *Den 17de Mai* den avisa som hadde størst spreiing over heile landet.

Aco kjem til Ålesund

Kvifor Aco flytte frå ei stor avis og eit nyhendebrennpunkt som hovudstaden og gav seg i veg til den vesle byen Ålesund, veit vi ikkje. Kanskje var det slut-

3 *Kjølås 2000: 207*

4 *Falk 1969: 27*

Sunnmørspostens avisredaksjon i 1911. Dåværande redaksjonssekretær Olav Hatlemark ståande i døropninga. (Foto: SmP)

ten på forlovinga med ein teologisk kandidat som gjorde det. Fleire har fortalt om brotet med denne prestestudenten – ho kunne ikkje sjå seg sjølv som prestekone. Ingen veit namnet hans, men dei veit at ho fylgde med i karrieren hans gjennom livet. Etter eit år i *Aalesunds Avis* kom altså Amanda Cecilie Olsen til *Sunnmørsposten*. Ho vart tilsett som stenograf i 1918 med ei årsløn på 1500 kroner, kan likningsprotokollen opplyse. Dette arbeidet hadde ho til uti 1930-åra, i tillegg til vanleg journalistisk arbeid. *Sunnmørsposten* var på denne tida ei etablert avis. Ho vart starta som Venstre-avis i ein konservativ by i 1882 og levde lenge på gyngande grunn med skrantande økonomi. Då Ivar Flem overtok som redaktør frå 1894, gjekk det framover. Frå 1905 var *Sunnmørsposten* dagsavis, og då avisa feira 25-årsjubileum i 1907, hadde avisa til saman 16 tilsette. Bak kvar journalist var det sju tilsette i setteri, trykkeri, abonnements- og forretningsavdeling.[5]

Då Amanda byrja, var redaksjonen truleg på fem personar: redaktør Ivar Flem, medredaktør Torgeir Anderssen Rysst, redaksjonssjef Olav Hatlemark, som heldt ut like lenge som Aco, journalist Knut Glomseth og Amanda Olsen. Året etter kom den nitten år gamle Arne Skauge.

I arbeid på sjø og land

Journalisten med signaturen Aco vart frå første stund eit viktig medlem av den vesle redaksjonen. Alt sommaren 1922, i samband med at Risøyrenna vart opna, gjorde ho ei lang reportasjereise i Nord-Noreg. Ho skreiv til saman 8 artiklar frå denne ferda. Den russiske revolusjonen var berre fire år unna, og konkrete minne om ei anna tid låg i fjøresteinane i Finnmark:

5 *Ulstein 1982: 167*

Jernbanekomiteen på synfaring i 1920. Framme midt i biletet, som einaste kvinne, Aco. (Foto er utlånt av Borge Otterlei)

> *I næsten hvert eneste fiskevær og Finmarksby kan man også se et minde fra den livlige samtrafik der har været mellom Nordrussland og Finnmarken før den russiske revolusjon. Oppe i fjæren ligger de store vakre pomorfartøier og der har de ligget helt siden bolsjevikerne kom til makten. Ingen har siden spurt etter dem, eierne vilde ikke ta de med sig til Rusland av frygt for at de skulde bli tat av bolsjevikerne. Men hvor eiermanden siden er blit av, er det ingen som vet.*[6]

Den 2. juli 1925 gjorde ho eit skup då ho ein strålande sommarmorgon entra skuta «Albr. W. Selmer» og fekk snakke med Roald Amundsen og teamet hans på veg heim etter ein mislukka framstøyt for å nå Nordpolen i fly. Mennene hadde nær sett livet til, så stemninga i landet var ekstatisk, og intervjuet tilsvarande populært.

6 *Sunnmørsposten 21. september 1922*

På mindre spektakulært vis, men uvanleg for si tid og sitt kjønn, vart «Aco» sjølv ein reisevand person. Alt i *Pressefolk* frå 1930 skreiv ho at ho «har foretatt studiereiser i det meste av Norge og i de fleste europeiske land». Dette hadde ho gjort delvis med stipend frå Ålesund presseforening.

Spinnesiden personleg

Som så mange andre aviser byrja *Sunnmørsposten* med kvinneside. Konkurransen mellom avisene var skarp, og det gjaldt om å få utvida lesarkrinsen. Den første «Spinnesiden» kom på trykk i 14. september 1928, og sidan kom sida jamnast kvar veke gjennom heile yrkeslivet til Aco. Det er ikkje vanskeleg å sjå ironien i at Aco, som sjølv verken hadde mann eller barn, redigerte ei side med tips om familieliv, barneoppseding, matlaging og mote. Slike kvinnesider døydde ut etter kvart som nye generasjonar kvinnelege journalistar ikkje ville bli putta inn i eit

slikt «kvinnebur». Dei ville vere journalistar, ikkje kvinnelege journalistar. Men som så ofte elles har ei sak mange sider – også kvinnesidene. Aco nytta «Spinnesiden» til å gjere intervju med kvinner over heile Sunnmøre og Nordfjord. Ho skildra livet til mange, mange såkalla vanlege kvinner som elles aldri ville fått livet sitt skildra. I ettertid ser vi kor verdfull kulturhistorie dette er. Det var ikkje nokon andre som gjorde noko liknande på denne tida, så vi kan trygt seie at ho skreiv kvinnehistoria på Sunnmøre gjennom fleire tiår. Det var ikkje gode kommunikasjonar på Sunnmøre den tida Aco var journalist, men ho tok seg fram på sykkel og til fots, med buss eller fjordabåt. Førarkort tok ho ikkje. Ikkje sjeldan snublar ho over emne til fleire reportasjar på ferda. Ein reportasje eller eit møtereferat kunne bety fleire dagar på reise, så ho måtta ha kontaktar der ho overnatta. Det er fortalt at ho kledde på seg fem kjolar utanpå einannan når ho var på reise, slik at kofferten ikkje skulle bli så full. *Sunnmørsposten* hadde eigen båt, Svint, som var brukt til reportasjereiser, men det har vore vanskeleg å finne ut om Aco brukte den i særleg grad. Ho møtte trufast fram til årsmøta i sanitetsforeiningar, misjonsforeiningar, lærarinneforeininga, venstrekvinnelaget. Når Aco var på plass, kunne årsmøtet starte. Nokre gonger heldt ho sjølv innlegg om reisene sine rundt om i Europa. Så skreiv ho i referatet etterpå at «Amanda Olsen holdt kåseri om Roma». Ho var med på å starte ei sanitetsforeining og var medlem i Sjømannsmisjonen. Nokre av hennar næraste vener var eit prestepar i Borgund kyrkje, og som journalist skreiv ho mykje om kristne tema og om misjon. Men ho stod ikkje fram som spesielt religiøs sjølv. Som journalist med spesielt ansvar for «kvinnestoffet» var det ganske enkelt ein vesentleg del av jobben hennar å dekke misjons- og kyrkjespørsmål. Sjølv var ho vel meir eit produkt av den borgarlege kvinnesaksrørsla rundt 1900-talet, som la vekt på utdanning og like rettar for kvinner i arbeids- og yrkesliv. Ho var på pletten når ho kunne skrive om den første kvinna i ein posisjon der det før berre hadde vore menn, som til dømes den første kvinnelege konditoren i Ålesund. I ettertid er dette òg svært verdfull kvinnehistorie for landsdelen. Men ho skreiv slett ikkje berre om kvinner. Til dømes hadde ho fleire intervju med gamle mannlege handverkarar i Ålesund. Ho må ha hatt stor evne til å skape tillit hjå intervjuobjekta.

«Det er fortalt at ho kledde på seg fem kjolar utanpå einannan når ho var på reise, slik at kofferten ikkje skulle bli så full.»

Kritiske spørsmål stilte ho sjeldan. Og ho skilde ikkje mellom reportasje og kommentar. Det var andre tider og andre skikkar i journalistikken. Redaktør Dagfinn Flem var til dømes ordførar i Ålesund samstundes som han var redaktør i *Sunnmørsposten*. «Journalistikk er døgnflueleik», skreiv veteranen Arne Falk. «Alle artiklar treng avstøving og innstramming, dersom folk skal kunne lese dei om non år.»[7] Også Aco sitt arbeid ber preg av si tid og vitnar om andre konvensjonar både i språket, i journalistikken og mellom menneske. Men det har ikkje mist sin verdi, ikkje som historie og ikkje som bilde på tida slik ho spegla seg i avisa frå dag til dag. Og det er vel det som er verdfullt ved aviser?

Kjelder og litteratur:

Bergen byarkiv: skuleprotokollar frå Fredriksberg skule, likningsprotokollar og dokument frå helserådet sitt arkiv.

Falk, Arne (1969): *Frifantepistlar* Halden: Noregs boklag

Folketellingene Digitalarkivet

Kjølås, Harald (2000): «Spinnesiden» personlig *Hundre år – Hundre navn: personer som har preget hundreåret på nordvestlandet.* Ålesund: Sunnmørsposten forlag

Kvaale, Reidun (1986): *Kvinner i norsk presse gjennom 150 år.* Oslo: Gyldendal

Pressefolk 1930

Sunnmørsposten

Ulstein, Ragnar (1982): *By og land i 100 år.* Ålesund: Sunnmørsposten AS

7 *Falk 1969: 6*

Om bidragsyterne

Henrik G. Bastiansen
har utgitt en rekke bøker og artikler om norske medier. I 2006 tok han doktorgraden ved UiO med avhandlingen «*Da avisene møtte TV. Partipressen, politikken og fjernsynet 1960–1972.*» Han er nå professor i mediefag ved Høgskulen i Volda.

Øystein Pedersen Dahlen
er sosiolog og førstelektor i medier og kommunikasjon ved Høyskolen Kristiania. Han har tidligere publisert fagartikler og bokkapitler om nyhetsjournalistikk i nettaviser. Dahlen har også skrevet en rekke anmeldelser av bøker om medier, journalistikk og kommunikasjon i ulike aviser og tidsskrifter.

Aud Farstad
er historikar og skribent. Ho har arbeidd med sosial- og kvinnehistorie store delar av livet, har skrive bøker om sanitetsforeiningar og hovudoppgåve om framveksten av det profesjonelle helsevesenet på 1800-talet, ikke minst *På liv og død. Distriktsjordmødrenes historie* (2017).

Birgitte Kjos Fonn
er førsteamanuensis i journalistikk ved Høgskolen i Oslo og Akershus (HiOA) og redaktør for Mediehistorisk Tidsskrift. Hun er dr. philos. fra Universitetet i Oslo på en avhandling om pressehistorie, og blant annet koordinator for HiOAs fagforfatterstudium. Hun har skrevet flere arbeider om pressehistorie og journalistikk.

Kathrine Geard
er journalist og fotograf med bakgrunn fra dagspresse og fagbladet *Journalisten*. Hun laget dokumentarfilmen *Veien til Eskilstuna* i 2014, og utga dokumentarboka *Det blir sikkert glede - kamerater i motstandskamp* i 2015.

Leif Gjerstad
er journalist og har jobbet innen dagspresse, nyhetsbyrå og kringkasting, i mediebedrifter som *Dagbladet*, NTB, NRK og *Journalisten*. Han har også mange års erfaring som frilanser. Utga i 2015 boka *Rockefeller – 30 år.*

Magne Lindholm
er førsteamanuensis i journalistikk ved Høgskolen i Oslo og Akershus. Han har skrevet doktoravhandling om ideologien bak norske journalistpriser (*Journalistikkens autoritet*, 2015), og er blant annet tidligere mangeårig NRK-journalist.

Ole Bjørn Rongen (1946 – 2017)
var førsteamanuensis i journalistikk ved Universitetet i Stavanger. Han var ein av Noregs fremste Kina-kjennarar, med klassisk kinesisk filosofi som spesialfelt. Tidlegare arbeidde han blant anna i ca. tjue år som journalist i NRK.

Rolf Werenskjold
er førsteamanuensis i journalistikk og medievitenskap ved Høgskulen i Volda og PhD i medievitenskap fra Universitetet i Oslo på en avhandling om medienes rolle i proteståret 1968. Han er blant annet redaktør for boken *Nordic Media and the Cold War* (2015), og har skrevet flere bidrag om medier og pressehistorie.

Forfatterveiledning for Mediehistorisk Tidsskrift

Mediehistorisk Tidsskrift er Norges eneste mediehistoriske tidsskrift. Det har åpen publisering etter open access-prinsippet, er fagfellevurdert etter double blindfold-prinsippet, og gir publikasjonspoeng på nivå 1.

Vi tar imot manuskripter av mediehistorisk interesse om både norske og internasjonale forhold. I tillegg til det fagfellevurderte stoffet tar vi blant annet imot debattstoff, bokanmeldelser, intervjuer og essays. Manuskripter sendes på e-post til birgitte-kjos.fonn@hioa.no i Word-format (ikke pdf).

Krav til manuskriptet

- En artikkel bør være mellom 6000 og 8000 ord. Inkludert figurer, tabeller, noter og litteraturhenvisninger bør den som hovedregel ikke overstige 25 A4-sider (regnet ut fra halvannen linjeavstand, 12 punkt skriftstørrelse).
- For andre bidrag, f.eks. essays og debattstoff, avtales omfanget for hvert enkelt tilfelle.
- Notene skal være fotnoter, ikke sluttnoter. De skal oppgi den refererte forfatterens etternavn, årstall og eventuelle sidetall det refereres til. Arkivreferanser skal også oppgis i fotnotene, etter følgende system: dokument med dato og arkiv. Der det er relevant bør også enhet, serie, arkivstykke og arkivskaper være med. (Eksempel: Innstilling fra komiteen for de

vitenskapelige stillinger ved Universitetet i Oslo 1959: 2. eske, UiO/ Sentralarkivet.) Fotnotene kan også i noen utstrekning brukes til andre nødvendige opplysninger.
- Titler på bøker, aviser og tidsskrifter settes i kursiv.

Litteraturlisten føres slik:

- Bøker: etternavn, fornavn bare som forbokstav med punktum, årstall i parentes, punktum, boktittel i kursiv, punktum, utgiversted, kolon, forlag.
  (Eksempel: Rasmussen, T. (2015). *Offentlig parlamentarisme. Politisk strid og offentlig mening 1945–2000*. Oslo: Pax)
  Artikler: etternavn, fornavn bare som forbokstav med punktum, årstall i parentes, punktum, artikkeltittel i anførselstegn, punktum, tidsskriftets navn, årgang, nummer i parentes, sidetall (fra–til), punktum, eventuelt DOI-nummer
  (Eksempel: Alnæs, J. og Simonsen, A. H. (2016). «Den nyttige taperen – Scotts plass i norske nyhetsmediers fortellinger om erobringen av Sørpolen.» *Norsk medietidsskrift* 22 (1) s. 2–19. DOI: 10.18261/issn.0805-9535-2016-01-02)

Rutine for innsendte manuskripter

- Redaktøren vurderer om et manus er aktuelt for publisering.
- Går manuset videre, kan redaktøren foreslå en viss omarbeiding før manuset blir sendt til fagfellevurdering.
- Redaksjonen utformer en samlet vurdering basert på fagfellenes tilbakemelding. Hvis konklusjonen er at artikkelen bør publiseres, går manus så tilbake til artikkelforfatteren for eventuell revidering.
- Ferdig tekst returneres til redaksjonen.
- Teksten språkvaskes.
- Språkvask sendes artikkelforfatteren for godkjenning. **Frist: 1 uke**. Etter dette er det ikke anledning til å gjøre endringer i teksten.
- Godkjent språkvask blir brukket om til tidsskriftsider. Herfra tar redaksjonen seg av korrekturrundene.

Følgende legges ved manuskriptene, senest ved innlevering av siste versjon:

- et sammendrag på 50–150 ord, både på norsk og engelsk
- tre–fire emneord, både på norsk og engelsk
- et forfatterportrett
- en kort forfatterbyline (vanligvis: arbeidstittel/ arbeidssted og e-postadresse)
- en forfatteromtale (maks 400 tegn med mellomrom, gjerne kortere)
- bilder/illustrasjoner/faksimiler til teksten eller forslag til slike. Forfatterne må selv innhente tillatelse til å gjengi illustrasjonene. Tidsskriftet har ikke anledning til å betale for bruk av bilder, og er avhengig av å finne illustrasjoner som kan brukes fritt.

Masteroppgaver om Morgenbladet

stipendiater

I forbindelse med prosjektet «Morgenbladets historie 1819-2019» vil det bli utdelt inntil fem stipendier à kr 30 000 til masterstudenter som vil utforske dimensjoner ved Morgenbladet i perioden 1920-2000.

Problemstillinger og metode etter eget valg, f. eks. knyttet til innholdsanalyse, politiske og kulturelle aspekter, sammenligning med andre medier osv.

Søknadsfrist 10. september.

Søknad bør omfatte CV, bekreftede eksamener, egen motivasjon for oppgaven, foreløpig problemstilling og indikasjon av teori, metode og kildemuligheter. Melding om tildelt stipend 1. oktober 2017.

Utbetaling av stipendbeløp ved levering av godkjent masteroppgave senest juni 2018.

For mer informasjon: Erik Rudeng 99 53 65 25.
Søknad sendes hg@morgenbladet.no

MORGENBLADET

Utgaver så langt

Nr. 1/2004
Arnhild Skre: «I dag må ingen sitte hjemme». Presse og partilojalitet 1957–1973.

Nr. 2/2004
Øystein Sande m. fl.: Agitasjon og opplysning

Nr. 3/2004
Else-Beth Roaldsø: Å skrive i motvind. Ruth Thomsen og Stavanger Aftenblad.
Hallvard Tjelmeland: Aviser som historisk kjelde

Nr. 4/2005
Norhild Joleik: Albert Joleik – bladstyrar i brytingstid

Nr. 5/2005
Div. forfattere: 1905 – Nu gjælder det at holde kjæft

Nr. 6/2006
Anne Hege Simonsen: De der ute– vi her hjemme. Utenlandsdekningen i tre norske aviser 1880–1940
Jo Bech-Karlsen På sporet av en glemt stil. Litterær journalistikk på 1950-og 60-tallet

Nr. 7/2006
Tor Are Johansen: «Trangen til læsning stiger, selv oppe i Ultima Thule». Aviser, ekspansjon og teknologisk endring ca 1763–1880

Nr. 8/2007
Guri Hjeltnes (red): «Har de ikke journalister i Aftenbladet lenger når de sender et kvinnfolk?» Kjønnsperspektiv på pressehistorien

Nr. 9/2007
Tor Are Johansen: Hett bly og raske presser. Teknologisk endring i norsk avisproduksjon

Nr. 10/2008
Sidsel Meyer: Så brøt stormen løs. Debatten om beredskapslovene høsten 1950.
Bernt Ove Flekke: Eit historisk blikk på «Hele Norges sportsavis»

Nr. 11/2009
Henrik G. Bastiansen: Lojaliteten som brast. Partipressen i Norge fra senit til fall. 1945-2000

Nr. 12/2009
Sigurd Høst: Mye mer enn Akersgata. Norsk pressestruktur 1945 –2009. Navneendring til Pressehistorisk tidsskrift f.o.m. 11.6.2010

Nr. 13/2010
Div. forfattarar: Nordisk presse under andre verdskrigen

Nr. 14/2010
Ivar Andenæs: Halden Arbeiderblad – den siste partiavis
Arnhild Skre: «En kostbar og farlig tid». Vestvendingen i norsk presse 1947–1949

Nr. 15/2011
Leiar: 22/7 – eit pressehistorisk vendepunkt?
Birgitte Kjos Fonn: Da venstresiden ville lage DU-journalistikk
Henrik G. Bastiansen: Portrett av TV-kritikeren Sverre Evensen

Nr. 16/2011
Tor Are Johansen: Orkla Media 1983 –2006. Et medieselskap i konserndannelsenog eier – konsentrasjonens epoke

Nr. 17/2012
Maria Utheim: Engebret-bevegelsen
Peter Larsen: Bergens Tidendes første redaktør

Nr. 18/2012
Rune Ottosen: Pressemannen Johan Falkberget
Jo Bech-Karlsen: Referatets død og intervjuets seier

Nr 19/2013
Tor Are Johansen: Et produksjonssystem i støpeskjeen. Teknologiutvikling i norske aviser 1940 –2010

Nr 20/2013
Elisabeth Eide og Else-Beth Roalsø: Kriminelle, kulturelle, kapable kvinner
Birgitte Kjos Fonn: Ukebladene i 1913
Ragnhild Mølster: «Redaktrices». Kvinnelige redaktører frem til 1913
Gerd von der Lippe: Nanna With – et tilbakeblikk på sportsjournalistikk

Nr 21/2014
Hans Fredrik Dahl: Partipressen i Norge – fra utvikling til avvikling
Henrik G. Bastiansen: Fra konflikt til konsensus? Partipressens fall
Birgit Røe Mathisen: Fra partipresse til lokalisme, lokal journalistikk

Nr 22/2014
Rune Ottesen: Pressen og ytringsfrihtens vilkår ved og etter utbruddet av første verdenskrig
Anne Hege Simonsen: Den første verdenskrig i to norske aviser
Hans Christian Erlandsen: Rowland Kenney, britisk påvirkningsagent
Nils E. Øy: Jubileumsutstillingen 1914

Nr 23/2015
Ruth Hemstad: Propagandakrigen om Norge i europeisk presse
Odd Arvid Storsveen: Aviser som politiske aktører på 1800-tallet
Marthe Hommerstad: Politisk debatt mellom dannede elite og bøndene
Håkon Harket: 1814 og jødenes utestengelse fra Norge
Nils. A. Øy: Er slangene i § 100 borte etter 200 år?

Nr 24/2015
Masoud Haidari: Når blir jeg norsk i medienes øyne?
Cora Alexa Døving: Historiens grep om samtiden
Harald Syse: Norsk presses dekning av antijødisk politikk
Margareth A. van Es: Bildet av «muslimske kvinner» i Aftenposten

Nr 25/2015
Per Overrein og Roar Madsen: Om avviklingen av partipressen
Henrik G. Bastiansen og Hans Fredrik Dahl: Svar til Overrein og Madsen.
Gudleiv Forr: Dagbladets løsrivelse fra Venstre.
Rune Ottosen: Unntakstilstanden i Trøndelag i oktober 1942
Kathrine Geard: Skjult kamp for det frie ord under krigen

Nr. 26/ 2016:
Rolf Werenskjold: Norges første lydfilmavis
Birgitte Kjos Fonn: Journalisten Vilhelm Aubert
Rune Ottosen: Klimajournalistikk under valget 2013 med historisk bakgrunn

Navneendring til Mediehistorisk Tidsskrift f.o.m. 1.9.2016.

Tidligere utgaver av Pressehistoriske skrifter/Pressehistorisk tidsskrift utgitt til og med 2014 koster mellom 75 og 150 kroner og kan bestilles hos Norsk Mediehistorisk Forening ved Ragnhild Holmen. Send nummeret på utgaven og antall sammen med bestillers navn og adresse til rh@mediebedriftene.no. Fra 2015 har tidsskriftet vært open access, gratis tilgjengelig for alle på www.medietidsskrift.no

Hva var bakgrunnen for at det nye norske Utenriksdepartementet etablerte et hemmelig pressekontor i 1909, og sendte en agent til Berlin under dekke av å være journalist? Hva skjedde da Arbeiderpartiets senere generalsekretær Haakon Lie laget propagandafilm om den spanske borgerkrigen, og hvilken betydning hadde denne typen filmer? Og hvordan ble Norges første statlige informasjonskampanje til - og hva forteller den om forholdet mellom 1950-tallets norske sosialdemokrati og samtidig amerikansk PR-ideologi?

Det er noen av spørsmålene som stilles i dette nummeret, som også har en fyldig artikkel om bokseropprøret i Kina i 1900, om fagbladet *Journalisten* som ble 100 år i år, og om en av *Sunnmørspostens* første kvinnelige journalister Amanda Cecilie Olsen. Nummeret inneholder også en metodeartikkel om mediehistorie.

ISSN 2464-4277

Norsk Mediehistorisk Forening

www.medietidsskrift.no